

СВІС
СУЧАСНИЙ
БЕСТСЕЛЕР
УКРАЇНИ

ІВАН КОРСАК

Перстень
Ганни Барвінок

роман

Ярослав
ВІДЛІЧНИК
БАН

ББК 84.4УКР6
К69

Корсак, Іван

К69 Перстень Ганні Барвінок: роман / Іван Корсак. – К. : Ярославів Вал, 2015. – 248с.
(Серія «Сучасний Бестселер України»).

ISBN 978-617-605-010-0

Ті імена світять нам крізь мліч далеких років, і то не байдуже світло, що вихолонуло у більш ніж столітнім путі, воно зігріває й досі наші серця. Саме ці імена ставили українську літературу в один ряд з кращою європейською. Святі і грішні, великі в подвижництві своєму й кумедні у дріб'язку буднів, – мають перед нами постати такими, якими насправді були. І це не применшить їх величі.

Видавнича рада:

Михайло Ватуляк, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини / **Сергій Грабар**, продюсер серії «Червоне та чорне» / **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів / **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України / **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк) / **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк) / **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал» / **Павло Щириця**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал».

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

© Іван Корсак, роман, 2015

© Володимир Поліщук, післямова, 2015

© Видавництво «Ярославів Вал», видання, 2015

ISBN 978-617-605-010-0

ІВАН КОРСАК

Перстень Ганни Барвінок

Матко, змири мене з тими, хто не любить мене,
На крилах твоїх, як пташка, летіти до тебе, мій
Засоби нахолоди мене, Бо ти знаєш, що я
І світо мій Боже слово, яке є в твоїх устах.

Мій перстень перестав бути перстнем.
Бо дух мій загорівся, і мене не виставляють

Господи, за що покарав мене цим нещасливим ранком?..

Олександра глипнула на співрозмовника спантеличено, і хтозна, чого в її погляді тепер було більше: переляку чи ненависті, несприйняття чи мовчазного бунту. Їй так мало літ і вона заледве одною ногою ступила в цей дорослий світ, як вже має розпізнавати: чи то не олжа вирядилася в одєжину правди, чи то щирість людська мовить до неї чи підступна і підлувата вигадка – невже в цьому світі так багато фальші?

– Не певен, що мене зрозумієте, – раптом упівголоса, якось скрадливо заговорив спудей, що приїхав досвітком з її братом. – Але мій товариський обов'язок вас застерегти.

Нате й мій глек на сироватку, щоб і моя була масниця: а це що має значити? – від несподіванки вона аж ходу притишила.

– То вам видається лишень, що Куліш Вас кохає, – змовницьки нахилився спудей майже до вуха її. – Насправді не любить він Вас...

Отут і приснула вона мимоволі тим поглядом, в якому ніяк не відділити несприйняття від переляку, підозру лиху від мовчазного спротиву... Чого він добивається, може сам в очах її Кулішеве місце посісти намірився і оце берега зовсім пустився, не встидався й повіками з сорому кліпнути, – нашим очам не перший базар, гірше було, та перелупали... Олександра бо не раз помічала його погляд, якийсь такий, як плід лопуха пізньої осені, якого не відразу від поли одєжини відчепити: однак, зустрівшись очима, він ховав їх перелякано.

– Як не любить? То кого тоді? – вихопилося ненароком і вона в ту ж мить пошкодувала за свою необачність.

– Тільки себе він любить, єдиного, коханого та неповторного, – спудей заговорив несподівано швидко, що незвично було в його вустах. – Ви прислухайтесь, як він зверхньо з іншими може балакати, прислухайтесь і неминуче вловите щонайменше апломб нового месії, як не в словах, то в тональності. «Я єдиний такий на світі, а всі інші мені хіба по коліна»...

Вони неспішно йшли садовою доріжкою, кожен своє мізкуючи. Синиця несміло було озвалася над головою, мов спершу запитуючи на свій виспів дозволу, а далі нехитру пісню вже виводила з певністю тутешньої господині.

Благословенну досвіткову тишу хутора Мотронівка досі право порушувати було хіба в різноперого птаства, яке у старому поміщицькому саду Білозерських витворило велелюдне та балакуче містечко. Здебільшого Олександрю будила горласта зозуля, яка облюбувала собі грушу навпроти її вікна: та зозуля заповзялася накувати дівчині щонайменше, як у біблійного Ноя, літ.

Цього разу хутірську тишу сполохав не менш горластий народ – на вакації приїхав брат Василь з цілісіньким виводком спудейським. Виводок швиденько розіпхали по кімнатах, а їх у домі десять було, та ще у флігелі п'ять, пригощати насамперш узялися – як же, люди з неблизької дороги. Олександра тішилася з приїзду, бо насправді за братом скучила, а ще тенькнуло тихенько серце, як побачила біля брата друга його Пантелеймона Куліша – те серце вже третій рік тенькає та тремтить впольованою пташкою, варто Кулішеві лиш показатись на очі.

Та трапилося неочікуване. По сніданкові вони гуляли садом і в якийсь мент Олександра відстала на кілька кроків від гурту, йшла із ще одним братовим давнім друзякою, високим та худим, як тичка, по якій має витися біб-тичкун.

Почуте від нього зараз все скаламутило у душі.

Вона вже на нього хотіла кишнути так, щоб до нових віників пам'яталося за лихе слово про її Куліша (впіймала себе на тому подумки вимовленому, ненароком вимовленому слові «її» – і сама неабияк злякалася), та якась сила було притримала. А якщо справді так? Якщо все, що чинить Пантелеймон Олександрович, удаване, награне, напоказ для людського ока і насамперш для себе? Просто йому ввижатися стало, що закоханий, от і ввійшов у роль, приміряв її до себе і вона придалася та знадобилася, як у водохрещенський мороз теплий кожух. Актор же з Куліша знатний, на минулих вакаціях ставили водевіль, то з Пантелеймона Олександровича найбільшу потіху мали.

– В Петербурзі у нього пристрасть теперички, – докидав між тим спудей якось знехотя, як докидають нове поліно в багаття, аби лиш не вигасло. – Донька ректора столичного університету Плетньова якраз на виданні, тож зятеві кар'єра завидна світить, закордонні відрядження гонорові, просування в науці завиграшки...

Олександра спинилась на мить, вона відчула, як нестримно, попри опір її відчайдушний, до останньої крапельки сили, як нестримно наворачтаються сльози: щонайменше їй зараз хотілося, аби хтось помітив та потішився тою розпукою.

– Нащо... Нащо кажете мені ви оте? – тільки на на ці кілька слів її стачило, та й ті вона швидше видихнула, аніж вимовила.

– Я від душі хочу стати у поміч... Ви ж не забули, що я товариш вашого брата? – Олександра сподівалась побачити втіху, навіть торжество своєрідне на лиці цього чоловіка, що не знає міри своєї жорстокості, натомість знайшла там лише наївний і непідробний подив.

Попри літа свої молоді, вона вже стрічала таких, які блаженно гадають, що до людини іншої йдуть із добром, а насправді зло тим йменням наречене, намірами похвальними прикрита зловтіха та ще хіть ту солодку зловтіху свою підсилити. Паскудні речі вони говоритимуть, щиро вірячи, що користь приносять облюбованій жертві – кожне слово таких мов іржавою швайкою низоне чиюсь душу і рани спричинить, що довго кровитимуть. Вона так до кінця і не втямила, чи той брата товариш належить до цього непохвального племені, чи він дійсно, хай не вміло й неоковирно, хотів щиро застерегти...

Олександра повернулася стрімко і подалася у дім, не бажаючи більш мордувати душу.

– Щось трапилося? – насторожено звів брови брат Василь, що в гурті чимчикував останнім.

– Голова зашумеляла... Відлежуся трішки, – відказала безпечно, і Василева тривога, як задмухнута свічка, згасла.

Олександра, зачинившись в кімнаті своїй, тепер могла виплакати за всі минулі літа: що ж воно діється на білому світі, досі такому ласкавому, материнським теплом зігрітому? Чи сей чоловік десь по дорозі сюди, у Мотронівку, сором і такт звичайнісінький загубив ненароком, нащо наговорі такий чорний кидає на Куліша? А може робом таким собі ласки у неї хоче надбати? Чи й справді Пантелеймон Олександрович, від чийого голосу дотепер тепліло

у грудях, чи насправді не любить, лиш прикидається; хтозна, може десь далеко ота ректорська донька невідомими чарами Куліша зуміла приворожити...

А коли вже і сліз забракло, набігла тверда й остаточна гадка: вона ще побореться за щастя своє, може спудей отой просто сім мішків гречаної вовни їй набалакав і ще більше мішків неправди. Звісно, якщо Кулішеве серце лиш інше чує, то на чуже вона ласа не буде. В усякому разі, – ти дужа, стискувала маленькі свої кулачки, – ти вистоїш попри те, чи правду казав спудей, чи в його словах якась підленька і корислива видумка...

Тут глибшу притичину треба шукати: чи фальшивий цей світ і Куліш разом з ним?

А якщо той світ нефальшивий на правду, то чом так дивно будований він, що крок доленосний мусить людина робити в зелені зовсім літа, як здебільшого і третини життя не пройдено, гуль та синців не надбано, мозолів на ступнях не натерто?

Ні, вона таки не скисне, не спиниться перед перпоною, вона постояти зуміє за щастя своє.

..... 2

Куліш змолоду привчав себе цінувати кожну свою хвилину: як здригнеться щоразу стрілка годинника, то відійшла безповоротно навіки, гадав, ще частинка життя.

Він не любив досвітком вилежуватися та маніжитися в ліжку, а схоплювався відразу, мов пружиною вистрілений: так багато справ нагальних чекають. Молодість та ще сила невитрачена сповнювали його, як виповнюють тугі соки визрілий плід перед Спасом: Пантелеймон входив в життя прудкою й пружною ходою, не вельми переймаючись порогами, які випадає переступати, бодай навіть і спотикатися на них інколи.

Ну й нехай дід його, сотенний отаман, передчасно помер, не встигнувши оформити документ на дворянство, нехай гоноровий батько гидував хабаря піднести, аби витребувати той потрібний папір, але ж світ не без добрих людей. За гімназію півплатні сусідка сердечна платила, допоки здужала, в університет вільнослухачем, бо гімназія не закінчена, Максимович поміг вступити – до душі йому вельми припав збірник народних пісень, записаних Пантелеймоном від своєї матері. Не вдалося закінчити університет, бо папірус про те дворянство так і не надав, окрім того, оплатити навчання нічим; ну і що: покровитель інший, інспектор училищ Юзефович посилає його учителем російської мови в Луцьке дворянське губернське училище. Хай там місця не вдалося нагріти, посварився з дурисвітом-директором (той обізвав Пантелеймона «кулішем гарячим», на що одержав у відповідь при тамтешніх учнях: «Звісно, свині гарячого не долюбляють»).

Покровитель не «здав» молодого і їжакуватого Панька, як згодом підписуватиме залюбки своє ім'я Куліш, переводить в Київ у дворянське училище викладати.

Між тим, їжакуватий Панько встиг написати і видати свій перший роман «Михайло Чернишенко» і вже нові доброзичливці почали йменувати його інколи «українським Вальтером Скоттом».

Але й будучи викладачем в київському дворянському училищі Пантелеймон почувався як молодий бусел в гнізді, яке затісним непомітно стало, однак крок ще ступити у бік боїться – страшно впасти, бо не окріпло крило. Врешті насмілився таки: пише він листа в Петербург давньому приятелю Юзефовича Петрові Плетньову, академіку, видавцеві, поетові й критикові, редактору журналу «Современник», ректорові університету. А до листа ще й примірник роману свого додає.

Певне, Плетньов не в захопленні був від твору, бо навіть не відповів.

Зовсім по-іншому поставився він до Куліша, як у листі наступному Пантелеймон додав рекомендацію Юзефовича та його пораду видрукувати у «Современнику» кілька глав з нового роману Куліша «Чорна рада».

Справді, Кулішу на добрих людей щастило. Він, людина без університетської освіти, потрапляє в столицю імперії не тільки учителем гімназії, а й згодом стає викладачем словесності в Петербурзькому університеті. Мало того, Плетньов запропонував Кулішеві пожити в своєму домі.

Звісно, справа тут була не лише в приятельських стосунках ректора з Юзефовичем чи вмінням самого Куліша належно себе подати. До його публі-

кацій інтерес проявляє не тільки той, кого звично йменують широким читачем, а й помічають вже імениті. Микола Гоголь, що в zenіті слави перебував, спершу зазначав дещо стримано: «Я вижу много достоинства в писателе, который подписывает под своими произведениями имя Кулиш. Цветастый слог и большие познания нравов и обычаев Малой России говорят о том, что он мог бы прекрасно написать историю этой земли. Он мог бы еще с большим успехом составить живые стихи для альманаха и в них рассказать просто о нравах и событиях прежних времен, не вставляя этого в повесть или драматический рассказ... Роман же его довольно любопытный по частям, вял и скучен в целом. Эти драгоценные перлы сведений исторических, которые рассыпаны по страницам его, погибают там совершенно бесследно...»

Але збіжить зовсім небагато часу і Гоголь до сказаного раніше щиро додасть: «Еще больше меня оставили произведения Кулиша. Судя по отрывках из двух романов, которые я прочел, в нем все признаки таланта большой руки, и я бы очень хотел иметь сведения о нем самом, об авторе, тем более, что о нем почти не говорят. Если Бог сохранит его, то ему предстоит важное место в нашей литературе...»

Куліш згадуватиме не раз своє проживання в Плетньових, як згадують перший весняний день, сповнений духу пробудження та сонячної приязні. Дружина Плетньова померла, напевне, вже з десяток років тому, і мешкав він сам з донькою п'ятнадцятилітньою, дівчинкою веселою і добродушною, що, як переступала поріг кімнати, то немов світла та тепла там побільшувало, в пору гнилої петербурзької осені. У січневому щоденнику сорок шос-

того року Куліш запише: «Сьогодні, сидя насупротив мене за столом, Ольга була так тиха и задумчива, что я назвал ее героинею баллады. Она мне нравилась, и я почувствовал, что могу к ней пристраститься. Надо вести себя как можно благоразумнее. Не смешно ли уверять себя и других, что без той-то жить не могу. Время ото всего нас излечивает. Тепер Саша дорога моему сердцу как сестра, но без нее еще возможно для меня семейное счастье».

Пантелеймон з тривогою, як дивляться якось збоку, спостерігав сам за собою. В міру того, як з пагінця, яким видавалася Оленька на початку, зростало струнке і прекрасне дерево, що ось-ось спалахне цвітом яскравим, буйним і нестримним, в міру того наростало в нього до дівчини почуття неймовірно щемке і тривожне.

Якби зараз раптом його запитали, до кого душа хилиться більше – до Олі чи Саші, він розгубився б і не зміг відповісти. Сашенька, миле і приязне дівча, улюблениця сусідських поміщиць, які «невісточкою» зазвичай її кличуть і які справді не проти з Білозерськими породичатися; та Сашенька любить напевне його. З іншого боку, Саша десь там, на відлюдді, за полями й лісами, де хіба попасом ходять дикі свині та вовки щемно виють в місячні ночі, а тут столиця, не вовчий куток, тут блиск і розкіш, тут можливість за хвіст фортуни схопити...

Звісно, якщо збережеться приязнь Олиного тата.

Куліш не міг навіть в думці якось зазіхнути на неznані плани і наміри свого благодійника, з іншого ж боку – чужа душа, як під Покрову ніч – не побачиш за три кроки попереду.

Його анітрохи не збило з пантелику зізнання Оленьки, що подобається їй один князь, який зачас-

тив раптом до них і для всіх несподівано поміняв інтерес до кавалерійських коней на цікавість історією та красним письменством, хоча навіть позірно цікавість та вдавана була й неприродна; інше стурбувало тоді Пантелеймона Олександровича. Якби раптом він на ній одружився та переїхати довелося в Україну, жити там і мови тамтешньої з часом навчитися... Якось у жарт при розмові навіть гачка закинув:

– А правда, якби судилося, то вивчила б малоросійську?..

І його здивувала, навіть можливо негадано нажахала швидка, рвучка і рішуча відповідь, над якою часу на роздуми не було, бо відповідь крилася наперед в усьому ще куцому досвіді життєвому дівчини, в усьому її єстві:

– Никогда!

..... 3

Ота зозуля під Олександриним вікном не тільки кувала щодосвітка многії літа, а й доклада-лася вельми, аж інколи хрипла, щоби ті літа були ще й благії. І доля, напевне, мусила зважити на зозулине настирне пророкування.

Чи послухає Олександра злих нашіптувань отих доброзичливців, що, мовляв, Куліш їй не пара, не-заможний він і дворянства не має, без певного май-буття, чи пересилить материну обережність та пе-рестороги? Аби місяць на мене світив, гадала вона тим часом, а про зорі то й байдуже... Щоправда, рівновага душі зрушилась один раз, як причепилась було до неї на базарі стара циганка. Пацьорами ря-сно обвішана, зі зморхлим, як халява поношеного чо-бота, обличчям, вся сива, навіть біла, в Олександрі вона викликала мимовільний страх: на довершення, на плечі старої сиділа ворона, з дивовижним рідкіс-ним оперінням – така ж біла, як і її господиня. Олек-сандра віднікувалася від причеви:

– Гріх гадати, не дозволено людині прийдешне відати...

Гадалка глипнула на неї докірливо, як на дитя не-тямуще, і своєї настирно вела:

– Гріх буде мій, а з тебе навіть гріш не візьму.

– До чого тут гроші. Дайте спокій мені, відчепіться.

– Ну то слухай, мені й долоні твоєї не треба. На лиці куди більше писано, ніж на обох долонях.

Олександра знала, що їй треба обірвати ту мову рвучко, негайно звідси піти, але невідь чому не могла навіть зрушити з місця й зачудовано дивилася в очі старої, втомлені й вицвілі з літ.

Гадалка спершу торохтіла звичне про судженого із казенного дому, далекі й тяжкі дороги, та запам'яталися Олександрі найбільш останні слова:

– Щастя твоє навпіл перемішане із нещастям, радість велику знатимеш і таку ж гіркоту, а помреш на соломі в чужому домі, на долівці сирій та холодній...

Мов на потвердження слів господині біла ворона на худому плечі хрипко каркнула, і крик той був схожий на кашель хворого на сухоти.

Хай і так, Олександра чимдуж утікала від дивної тої гадалки, хай і так, якщо щастя змішане із нещастям, то все ж на долю мою дістанеться бодай половинка щастя і зневажити ним не вартує...

Та раптом впоперек їй стала матір, що досі любила доньку без пам'яті і, якби могла, то сонце їй прихилила: м'яка матінки незгода спершу на очах тужавіла й тверділа, щоб стати нарешті кам'яною стіною; марне билася Олександра об ту стіну. Чи лихо вчинив тут чийсь злий наговор, чи матінки серце щось відчувало, як і серце кожної матері, наділене дивом непізнаним і непоясненим – долю дитини бачити крізь сиву мліч навіть неблизьких років, тільки про згоду на вінчання можна було й не заїкатися.

Матір бачила, як сохне дочка, але і в самої душа всихала, як сохне підрізане дерево, що випадком тримається на вузькій смужці кори і не встоїть вже при першому дужчому вітрі. Ну, не пара ж Куліш для дочки її, тривога за майбуття має підставу, бо незабезпечений зять, без маєтностей або пристойного спадку, ще й характером незручним видався, не по літах самовпевнений та гоноровий, наче йорж, щойно виловлений з води, що задиристо б'є хвостом, тріпоче та вколоти силиться.

Але й дочка затялася: вона не переступить через матері заборону, тільки й за іншого заміж ніколи не вийде...

Чорна, як ніч, матір довго ходила, доки силу знайшла усмирити зів'яле серце і погодитися на доччин шлюб.

Наприкінці січня, тої зими пресердитої та недовгої, вийшла заміж Олександра за Пантелеймона Куліша. А за три дні до весілля над'їхав до них нареченого приятель, Тарас Шевченко, що за старшого боярина наречений просив.

– То може найлуччий співака народних пісень по обох берегах дніпрових, – на вухо шепнув про Тараса свій наречений Куліш.

І лишилися в пам'яті ті три дні як одна пречудова пісня, багацько проспівала зі старшим боярином молода, хоча...

Хоча боярин, так невимушено трапилося, влаштував молодій справжнісінький іспит зі знання рідної мови та пісень народних. А коли переконався, що знає Олександра їх пребагато та ще записи нею тих пісень побачив, то й зовсім утішився. Спливе більше десятка літ та зим, і на берегах далекого Каспію Шевченко згадає зі щемливим сумом в щоденнику: «Тихо заспівав гайдамацьку пісню «Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка». Од сієї, любої моему серцю пісні, непомітно для себе я перейшов до другої, яку люблю не менше – «Ой ізійди, зійди ти зіронько та вечірняя». Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я і молода дружина Куліша співали в два голоси сю чарівну пісню. То було на другий день їхнього весілля фатального 1847 року. Чи побачу я коли ту прехорошу блондинку? Чи заспіваю ще я з нею цю задушевну пісню?»

...Стрімко танула та панічно втікала зима, і ліси, і ріки бурливі, і пташині ключі, що сурмили урочисто в небесах, на які, видавалося, всі запаси синьки витрачено, все лаштувалося спішно коронувати її величність весну. Олександра з Пантелеймоном відчайдушно долали розбиті й розквашені дороги; найбрудніші калюжі і найпідступніші калабані від цього празникового неба видавалися їм голубими такими ж – і весь світ молодому подружжю був празниковий. Пантелеймонові пощастило закордонне відрядження отримати для вивчення мов, але сам навідріз не хотів поїхати, лише з дружиною. Поспішали вони до Варшави добратися, а там приєднатися має Тарас Шевченко – молода йому віно своє весільне подарувала, тож в Тараса Григоровича така щаслива можливість з'явилася свій талан художницький в закордонні, в майстрів іменитих збагатити. Розказуватиме згодом Пантелеймон Олександрович: «Віном її були жемчуги, коралі, намиста, сережки й персні, що переховувались у роду ще, може, з часів великої Руїни польської, да три тисячі рублів готівими грошима. Тоді я сказав йому просто, що, коли б він здобув собі художницький паспорт за границю, то гроші будуть видаватись йому видавцем, як із царського скарбу, три годи, а скарбівничим буду сам я, нехай тільки дасть слово не допитуватись, звідкіль ці гроші взялися...» Вже як півдороги до Варшави розмотали колеса, Пантелеймон немов ненароком забуте згадав:

– А ще, Сашуню, писати будеш... Слівце яке народне вигадливе, оповідку цікаву почуту. Письменство ниньки вельми цього потребує.

– Яке з мене письменство, – кліпала Олександра повіками, мов око притрусила. – Окрім уроків та

рідним листів і не пробувала на папір щось інше покласти. А чого Бог не дав, того й коваль не викує.

– Ще не вся перла поміж люду визбірана... Марне гадають, що до тої криниці дорога аж надто ви-топтана.

– Звісно, водяться мастаки, що набалакають, чого й на воловій шкірі не випишеш, – засміялася Олександра. – Киселем млинці мазані, на паркані сушация...

Але вже на наступній поштовій станції, як розговорився химерний жид-кріпак, то по пам'яті свіжій ту мову на папір поклала. Правда, дивувалася інколи, як слівце яке було пручалося, каверзувало та не корилося, – мусила виганяти з пам'яті його, натомість інше прикликувати.

А ще, хоч би злива чи вітер зірвалися, затулили все небо хмари чорні і злі, на душі в Олександри було завше сонячно. Вона понесла, вона стане матір'ю, і те маленьке нове життя у ній навіть звичайний будень смыслом новим освітило. Олександра інколи говорила із чоловіком, хлопець має вродитись чи дівчинка, Панькові, звісно, тільки хлопчик бачився, вона ж не ставала упоперек, але задумувала своє. То буде дівча, і на неї схоже, назве її Ганною, як вигадує для неї самої ім'я Куліш... Диво-дивнее – як називала якесь інше ім'я, то немов бунтувало у ній те нове життя та не згоджувалось, але досить лише подумати: «Ганнусю, спокійненько», як знову лад наставляв, немов уже чуло воно голос матері...

На душі в неї настала весна, хоч вона у природі лише надходила: ще тільки Бог-Творець має ось-ось відчинити небесну браму, і тоді по калиново-кленовому мосту зійде нова господиня лісів та полів – Весна, усміхнена й радісна...

У краї, де згодувалася Олександра, цієї пори молодь вигадувала інші мости, мости вербові, за якими чекає кохання... У веснянковій грі «дівочий полк» добивався собі перепустку через той міст, та настирливі парубки все не пропускали, навіть за викуп щедрий-прещедрий не згоджувались. Мусило дівцтво тоді одну дівчину з-поміж себе за викуп віддати, наступного разу – ще одну, і так щоразу доти, доки й викуп не вичерпається. Натомість у ранньовесняне небо злітає давнє-предавнє:

*Замостові люде, що ви робите,
ой, що робите?
Ой, ми робимо, мости будуємо,
гей, мости будуємо.
Будуємо мости з слонової кости,
гей, з слонової кости.*

*Замостові люде, чи можна проїхати,
гей, чи можна проїхати?
Можна проїхати, одну залишати,
гей, одну залишати...*

Як минали Корець, Олександрі заманулося раптом брусниць, заманулося так, як ніколи, невідступно перед очима стояли червонобокі ті ягідки, що тануть у роті з щемливим кислуватим й водночас солодким присмаком – де ж узяти ту ягідку у цю пору, ще чималенько чекати, як прийде на неї час. На біду, притулившись до Пантелеймона, шепнула йому для сміху про примху химерну свою. За хвилину той зупинив візника і подався до найближчих домівок.

– Куди ти? – спантеличено гукала вона услід.

– Дорогу перепитати, – ледве почулось у відповідь, на що візник лиш пересмикнув плечима та ображено відвернувся за понижену фахову гідність його.

Вона з подивом водила очима за чоловіком, що переходив від хати до хати, а далі через кладочку, змахуючи руками, мов канатоходець, подався по той бік чи то рівчака широкого, чи малосилої річки.

Небавом він знову руками змахував на кладочці, що прогиналась добряче та підступно погойдувалась – Куліш тепер одною рукою більше балансував, бо в другій тримав торбину якусь чи вузлика; в один мент його повело уліво, він хитнувся, та перестарався, певно, і вже в наступну мить, забагато перехилившись у другий бік, шубовснув з голосним плюскотом у крижану воду, що нагадувала швидше кришиво з льоду й води.

– Ой, леле! – аж затулила долонями Олександра очі, аби не бачити, як чоловік навкарачки вибирається із води. Зате Пантелеймон, з якого вусібіч цюркотіло, гордовито підняв угору трофей:

– Я таки знав, що тутешній народ вміє брусницю та журавлину до наступної осені зберегти!

Вона відігрівала наспіх перевдягненому чоловікові руки, хукала ще годину на вистиглі пальці його. Зате душі її було як ніколи тепло: «Брехав той спудей, тичка гнила й сукувата, – думалося їй. – Казав, що Куліш тільки себе любити здатен... Цур тобі, цур, себелюбець отак не шубовсне у купіль із льодом». І від того внутрішнього тепла, позбавлена врешті тривалих сумнівів та гризоти, під клекіт коліс на голубих калабанях непомітно для себе врешті заснула.

..... 4

Олександра йшла старим незнайомим садом, дивним таким, де жодного живого дерева не було, тільки чорні обгорілі стирчали стовбури, на яких ані листочка. Ті стовбури мовчазно знімалися у безхмарне небо, перехрещувалися у верховітті всохлим гіллям, і видавалося, що то хтось синє небо покреслив так злими й розмашистими розчерками. Олександра йшла шпарко, підганяв її страх панічний, бо щойно на стіні величезної, без вікон і дверей будівлі, вона побачила напис неznаною мовою і незнаними буквами (на арабські чимось хіба схожими), що має померти: вона нездатна була прочитати зловіще послання, але звідкілясь відома була його суть.

Вона пришвидшила крок, тоді ще і ще, згодом побігла... Між тим за спиною, спершу ледь чутно, а потім усе чіткіше чувся біг звіра якогось, тупіт важких хижих лап. Їй вдалося на хвилюку хіба роззирнутися – гнався за нею величезний вовк, незвичний, небачений, з рота у нього чи то язик такий яскравочервоний звисав, чи вихоплювалося полум'я... В безнадії вона підскочила і вхопилася за гілку найближчого дерева, а тоді стала карабкатись на нього: те допомгло їй мало, бо добігши, звір раптом здійнявся на крила і почав навколо дерева звиватися, лапою тужачись на льоту дістати її; вона ухиялась щомоці, а звір нове і нове коло робив, доки таки лапою боляче не вдарив її у живіт.

Якраз тоді, коли вже останні сили полишали її, і вона могла впасти на землю на поталу тим хижим іклам, якраз тоді де не взявся табун птахів, дроздів чи таких як дрозди, величезна хмара чорних крил закрила світ білий і закрила так само її від звіра. Олек-

сандрі якось довелося бачити, як зграя дроздів воювала з шулікою, що поцупила, певне, мале пташеня, як відбивався шуліка і мусив урешті таки, переможений, упустити здобич – тут же була неймовірна кількість цих чорних птахів, з завидною вправністю накидалися вони разом на звіра, що гарчав та огризався, не встигаючи відбиватися від сотень малих, та скулких ударів помаранчево-жовтих дзьобів...

Олександра прокинулася, але спам'яталася не відразу, бо обпік неймовірний біль внизу живота; однак не з меншою силою болю здогад блискавкою низонув про вагітність її, вже, напевне, втрачену...

По приїзді Олександри з чоловіком у Варшаву життя, що досі було таке пухнасте й ласкаве, раптом вдарило її підступно, немилосердно і млосно.

Ні з сього ні з того, у помешканні їхньому провели поліційний трус. Товстошокі жандарми обшук неспішно проводили, тішачись значимістю власною, до голочки все трясли-перетрясали, аж Олександра не витримала:

– В нас, на хуторі, ніхто не постукавши, в чужу хату не зайде, там єдиним замком хіба віник, яким двері знадвору підперті. Тим паче порпатися не у своєму не спаде нікому й на гадку...

А як арештували чоловіка і брата, то напала на неї якась пропасниця: трясла її так, щоб води напитися, склянку обома лиш руками взяти могла, мов пияка навіки пропавший. І думалося: «Боже, що буде, одна-однісінька у чужому далекому місті, як на те – нині без гроша у кишені».

...Ще в якусь мить від лукавого думка було напливла, як казали тобі добрі люди, що Кулішем тим гарячим попектись можеш, що любить тільки себе, а до тебе, мов лицедій з мандрівного театру,

почуття хіба удає. Що він міг натворити такого, не повідавши тобі, як дружина, не розказавши та не поділившись, бо як з базару злодюжку дрібно-го жандарми злапали і повезли? Куліш говорив, звісно, про Кирило-мефодієвське товариство, та й у Києві перед від'їздом ти з багатьма сама зазна-йомилася, то все люд освічений та статечний, злого за природою не міг замишляти комусь... Щось утаїв від тебе Куліш, напевне, щось гріховне ведеться за його душею, бо аж у Варшаві жандарми за ним неспроста ганяють...

Ні, Пантелеймон Олександрович на макове зерня недоброго не зробив, як і всі, з ким потоваришував, і має вона навпіл поділити те світле, яке доля послати може, і ківш лиха так само спільно спожити – що вже судиться їм, ківш чи казан, чи невелике горнятко...

Ще про сон дивний думка майнула: як бачиться, сад запущений, всохле дерево, то не на добро, матінка їй колись оповідала, то лиха чекати належить; але ж знову пташка така як дрізд, то на світле, на дні втішні...

Дрізд присниться – на пізнє кохання, – чула вона зовсім малою, як перемовлялися про сни з матінкою заїжджі сусідки.

Дрозди в їх саду водилися рясно, і Олександра з тихою втіхою полюбляла, підкравшись, підглядати тихцем, як чубляться ці пташки і знову миряться, як граються і навіть жартують – розуміння жарту птахою або твариною було для малої особливим і незбагненим дивом...

Але до чого тут пізнє кохання, коли Олександрі лишень вісімнадцять?

...Коли спробувала з ліжка звестися, то й кроку ступити не встигла і не змогла – мов ножем хто по-

лоснув по тілі. Світ потьмарився, жовті кола попливли перед очима і врешті вона від непосильного болю в безпам'ятство впала, – провалилася знову у світ, де мертвий сад чорним гіллям синє небо покреслив, і де звір жаский та безжальний полює...

Вона втратила того ранку дитину.

..... 5

Чорні лінії світ покреслили, чорна дорога з Варшави пролягла в Петербург, а звідти на рідний хутір.

Як переступила материн поріг Олександра, почорніла і обезсилена, – мимовільно, про всяк випадок рукою вушак лапнувши, аби якось зіпертися, бо водило її і хитало без вітру, то заціпеніла матінка не зразу й на слово знайшлася; тільки розгублена бабуся на радощах, наче священикові, руку поцілувала.

– Чи ти пішки з того Петербурга вернула?.. – вимовила через силу нарешті матір, не то спитавши, не то гірко ствердивши.

Як загуркотіли жандарські колеса за арештованими чоловіком і братом, то лишилася Олександра в Варшаві, мов босою на льоду: в чужому незнайомому місті, серед незнайомого переважно люду, до того ж, на додачу до лиха, ще й без гроша у кишені, бо останні три рублі жандарми при обшуку вкрали: добре, що матір небавом вислала.

Вже згодом, як віддихалася трішки та відсапалася з дороги, але все ще впівголоса, із-за браку сили, оповідатиме вона, як знетямлена кинулася навздогін за арештантами, як не знала у Петербурзі, де й першу ніч ночувати. А ще як оббиватиме казенні пороги, клопочучи за чоловіка, зазиратиме благально у вічі чиновному люду, і як ті казенні очі від неї втікати-муть та в хованки гратимуть – жалість в інструкції їм не вписана, та ще й до кого, – до державних злочинців. А Пантелеймон Куліш якраз таким є, він же гетьманом України намірився стати. Мало того, ще навіть не став, а вже листи підписує «рукою владною». Здогадалася Олександра нарешті: невтямки

дядькам цим із серцем камінним, що за старовинною українською традицією виявом поваги вважалося підписувати листи «рукою власною», що російською мовою значить «собственноручно»...

– А мы не обязаны языки всех народов империи изучать, – чула, наче насмішку, у відповідь.

І все ж, як по коліна ноги сходила, заслання у суворішу Вологду Кулішу замінили на помірнішу Тулу.

Травами та настоянками відпоювала і відходжувала матір дочку, вже, здавалося, лице свіжості набирати стало, та все ж доньчина душа не знаходила місця. Святечним для Олександри був той день, як приходив з неблизької Тули лист від Пантелеймона Олександровича, от тільки нечасто свята випадали, і вона почала здогадуватися, чому рідні, її жаліючи, листи перехоплювали та ховали від неї.

Натомість Олександра тепер аж забагато мала часу, аби пересіяти та перевіяти пережите на своєму куценькому шляхові та якось у душі лад дати тому, що їй пекло, нудило і смоложило. Дружина її десь там, у чужій Тулі, вона тут, – хіба то життя, ну, як Пантелеймонові Олександровичу може вестися: відомо, як чоловічиськам самотнім. Ще й охляла вона, та тільки на ноги зіпнеться, виїде до нього – і квит. Останніми днями Олександрі, як чується інколи настирлива мелодія, у вухах звучала балачка із кріпосною селянкою, сусідською жінкою розважливою, що вистояла на ногах всупереч всім злим вітрам життєвським та каверзам неочікуваним.

– Дарма, що спершу мене звали помийницею панською, бо за кріпаком була і кутка свого не мала, – оповідала жінка. – Та краще в чужій хатині та весело, ніж у своїй, та невідда, та звяга, та випікання очей, та докір то з сього, то з того боку.

Не зломила цю жіночку смерть чоловіка та діток, спершу він ступив на Божу дорогу, а слідом й вони одійшли на Божу путь – горя всього за день і ніч не переказати... Прийде, було, додому, а там як стіна, – німо. Сум гуком стоїть, – оповідала. Тож на заміжжя зважилась вдруге...

– І почали гарувати, потрохи всього, та ще діток наживати. Вже в сінях стоїть ківш з борошном. На горищі два вінки цибулі, рукавець борошна, гарбузи під полом у хаті, у торбочці губ трохи сухих, а за стіл моя скриня нам править...

А найбільше Олександрі запало у пам'ять, як лад у сім'ї в них прижився, як шана до старших у кров увійшла:

– Заздрість бере дурних людей, як у нас при вбожестві та квітки цвітуть... Оце як що, то й кажу: робімо, дітки, робімо! Батько там задля нас махає ціпом, а ми тут працюймо задля нього, а прийде – вкупі згуляємо й оддишемо. Вони беруться, регочуться. Мале ледві ходить, і те радіє батькові, не знає чого й само. «Господи помилуй», мов у церкві співає, за здоровля батькове молиться, поклони лобочком б'є. А прийде батько, то чоботи йому витирає, хоч негаразд, а витирає. У нас ніколи суму не буває. Їмо черствий хліб – весело. Батько чимдуж біжить із міста додому. А діти біжать навстріч. І мале перед цюцею заздалегідь уже танцює, і хвалиться цюці, що тато прийде, і танцює, взявши цюцю за лапки. А цуценья Бровко й собі, як скажене, гавкає, радіє, мотається, верещить. І моя душа росте вгору...

Оте злиденство, бідота жахлива, – «на горищі два вінки цибулі, рукавець борошна, гарбузи під полом», – бідота, яка за багатство числиться і якому тішаться щиро, Олександрю не так вразили, як та

приязнъ велика та родинна злагода, що при тому всьому в домі зросли.

– Так-то, моя панійко, – завершувала оповідь жіночка, – я з долею та з людьми боролась, та ніби й гірку долю поборолася, і людський недорозум...

Олександра теж супроти підступів долі постати повинна та отой недорозум здолати.

А ще про ту молодечу боротьбу вона написати має, написати так, як радив Олександрі дружина її, Пантелеймон Олександрович, як написала, вперше взявшись за олівець, «Жидівського кріпака». Лягла на папір та оповідь, випадком підслухана, по дорозі в Варшаву, і писалася кавалочками, шматочками, в час перепочинку прихапком. За те оповідання, до якого вкрай неохоче, навіть з страхом спершу бралася, вона удостоїлась щирої похвали чоловіка – і то було куди вищим визнанням, аніж всі похвальні оцінки разом узяті в Конопському пансіоні, туди в науку дитиною її віддали.

Олександра урешті зважилася твердо. Вона поїде до чоловіка, аби лиш сили вернулася бодай дешиця, вона не лишить його в вигнанні, в засланні несправедливому й кривдному, упослідженого і пониженого арештанта: того, чию силу душі і знань обшир вона оцінити здатна, хто може стільки добра зробити для її землі...

Але водночас інша думка куснула, злегенька так, як миша сиру шматок у пастці спершу на зуб пробує. Чи то значить, що життя своє бачиш лиш домогосподаркою, і нічого не треба більше надбати, окрім кухонного фартушка, а кругозір окреслити тим же кухонним порогом? Нащо нас мати привела? – читав твій весільний боярин Тарас Шевченко перед одруженням, читав так виразно, як ніколи та не від кого не доводилось досі чути.

І сум, і щем незрозумілий лишався довго по його словах – хтозна, чи не той щем спричинив раптовий порух душі, коли ти Тарасу Григоровичу дарувала весільну квітку. І охнули подивовано та тривожно весільні, бо давня прикмета казала, що то знак і передвісник випробувань великих життєвських...

А може їй вдасться одне долучити до другого, якщо під вінець пішла, то гріх їй цуратися обов'язку жінки; коли ж Бог дарував ще й талан, кмітливість і вправність передати побачене, описати та знайти прекрасне й незнане, хай нерідко і болісне, чого інші з природи чи неухважності вздріти не здатні – не зректись належить і дару того? А якщо поженешся за зайцями обома, то у висліді упіймаєш те, про що приказка каже?

Снувалися тривожні думки, пролітали мимо, як бабине літо пізньої й теплої осені, набігали нові, зблискували раптово і пропадали небавом...

Одна тільки думка вже не зникала і не пропадала ніяк: їй до чоловіка напевне їхати треба.

Але чи стачить у неї сили переступити материні вагання?

..... 6

Боялася матері Олександра, та не гадала, що мова буде така шпарка.

Матінка, дитинства її сонце лагідне, раптом стала хмарищем чорнезним, що вусібіч з очей блискавиці креше:

– Доки не оклигаєш – з дому ані руш!

– Мовчи глуха, менше гріха, – наважилася лиш подумки Олександра перечити.

А матінку вже зупинити несила, не бачила ще її такою дочка.

– Скільки то женихів було до нас понаїде, – добира-лася матір до найдошкульнішого. – А тут трапилось сліпій курці бобове зерня – і тим подавилася...

– Мам... – не здержалась все ж Олександра.

– Не мамкай! – хіба жмут блискавиць метнули старшої очі. – На ноги ще як слід не зіп'ялась, а вже в чужину далеку... Аякже, в чужій стороні і жук м'ясо, а стару бабу дівкою звать.

– Я не баба стара... А ще кажуть недарма: до любові небоги нема далекої дороги.

– Заробив Куліш на сіль до оселедця, – вже не було для матері перепони – Півнем тут переяславським походжав та все вихвалявся, мовляв, мене недарма академія у подорож за кордон посилає. Надіявся на обід, та без вечері ліг спати...

Олександра аж очі щосили приплющила, аби не зірватися, не переступити межу: добре, як тільки сльозами образа на долю вилється, а може й не стриматися, таке матері ненароком докинути, що весь вік жалкуватиме потім.

– Я завтра, мамо, поїду, – тихо сказала вона, несподівано для себе; ті слова, над яким навіть

подумати було ніколи, вирвалися самі собою, вони жили в ній всередку всі останні дні, і особлива сила незнана якась затаїлася в них.

Матір, як стояла біля стіни, так і почала повільно опускатися в крісло, мимоволі притримуючись тої стіни рукою; блискавиці в її очах вигасли враз.

– Якщо так, – по мовчанці тривалій прошелестіла вона пошерхлими вустами, вимовила ледь чутно не-гадано покірним, зламаним і зів'ялим голосом, – їдь, якщо так...

В дорогу Олександра, піддобрюючись всіляко до матері, за півдня зібралася.

Як лихий сон тепер згадуватиметься Олександрі Михайлівні недавнє оббивання казенних порогів, благання помічі колишніх батьківських приятелів, доки на ім'я імператора не з'явилося клопотання:

«После того жена Кулиша, объясняя, что здоровье мужа ее разрушается более и более, как от усиливающейся физической боли, так и от нравственных страданий его, несколько раз убедительно просила об исходатайствовании о прекращении ареста мужа ее и отправления его на службу в Вологду, где от сурового климата жизнь его будет в совершенной безнадежности, но в одну из южных губерний.

Посим настоящим просьбам я входил в сношение с Военным Министром, который доставил ко мне свидетельство, подписанное четырьмя главными медиками Второго военно-сухопутного госпиталя. Из этого свидетельства видно, что в Кулише действительно замечается увеличивающееся развитие грудных болезней, к которым он склонен был с давнего времени, и что долговременное пребывание его, как уроженца южных гу-

берний, в каком бы то ни было сыром, холодном и непостоянном климате, поведет к пагубным последствиям для его жизни.

Всеподданейше докладывая о сем Вашему Императорскому Величеству и принимая во внимание, что опасность состояния здоровья Кулиша замечалась еще во время содержания его под арестом при 3-м отделении Вашего Величества канцелярии, что он содержится в заключении из назначенных ему четырех месяцев около трех месяцев, что при самом производстве дела он показывал и доселе показывает искреннейшее раскаяние в прежних своих действиях, что настоящее положение тем более для него тяжело, что подвергся аресту и потом аресту месяца через полтора после женитьбы, и по уважению всех сих обстоятельств, осмеливаюсь ходатайствовать, не соизволите ли Высочайше повелеть, прекратив заключение Кулиша, выслать его ныне же на жительство в Тулу, где находится брат жены его, со всеми прочими ограничениями, то есть определить его там в гражданскую службу, никак не по ученой части, с учреждением за ним строжайшего надзора и с тем, чтобы он не был увольняем ни в Малороссию, ни за границу».

Олександра Михайлівна виплакала та виблагала полегшення чоловікові, відвела від нього неабияку загрозу, бо не помилялися ті чотири головні медики військово-сухопутного госпіталя, які по ув'язненні Куліша в равеліні застерігали про можливе переростання у нього хронічного ревматизму грудних м'язів та інших болячок в туберкульоз...

Роки у Тулі – то щасливі роки, хоча й прожити в тісній підсліпуватій квартирі. Сяєво й блиск петербурзьких салонів, які судитиметься відвідувати

Кулішам по заслання, завше тьмянітимуть в згадках про їх незавидне тодішнє помешкання.

Олександра Михайлівна піклувалася про чоловіка як про малу дитину, яку за руку, задля безпеки, ще вартує водити та час від часу нагадувати про заборонене, зрештою, радив їй так і Плетньов, якого також благала допомогти в облегшенні участі чоловіка.

– Він на дитину доволі схожий, – пригадується, мовив Петро Олександрович. – Напишіть йому ніжного листа, і разом з тим суворого і переконливого.

Звісно, бабратися з каструлями весь день у Тулі не доводилося, допомагати у підготовці тексту Пантелеймонові Олександровичу також; як завершувала переписувати сотвореного за день із чоловікової чернетки і випадала вільна хвилина, то діставала попередні свої власні записи. З тих поспіхом заготовлених десь у дорозі нотаток, побаченого і підслуханого ненароком, записаного на поштовій станції на підвіконні чи зігнувшись, навіть на табуреті, вимальовувалися художні нариси. І як трапляться їй трішки вільніші дні, морокою дрібною не заморочені та мулами житейськими не скаламучені, то з тих нарисів ще й оповідання виростуть.

Олександра Михайлівна відчувала вже свою душевну й освітню готовність. Вона здолала той млосний і трішки терпкий переляк, навіть легке тремтіння рук, коли вперше оповідку писала, страх перед чистим аркушем паперу, на який мусила покласти вартісне. А щодо загальної підготовки... Писав же Пантелеймон Олександрович своєму знайомому Чушкову: «Да, я счастлив своею женою: такая украинка, что просто восхищение: Шевченко наизусть знает, а в истории заткнет за пояс любого студента; женщина разумная, твердая в намерениях, чувстви-

тельная к бедности человечества – одним словом достойная самой высокой степени в обществе».

Тим часом, з-під пера Пантелеймона Олександровича, позбавленого будь-якої державної служби, а отже й засобів прожиття (аби затямив!), виходять за роки перебування в Тулі один за одним роман-утопія «Искатели счастья», історичний роман «Алексей Однорог», «Повесть о Борисе Годунове й Дмитриии Самозванце».

Те не викликало в Олександри Михайлівни завадок чи, крий Боже, заздрощів, хіба тиха радість по кожному чоловіковому творі ворухнеться бувало у грудях; інколи тільки спливе на думку: а ти сама нащо й прощо топчеш ряст на цьому дивному світі?!

Як завершилося врешті заслання і Куліші змогли в Петербург переїхати, то на світ білий стали являтися і оповідки Олександри Михайлівни. У співредагованому чоловіком альманасі «Хата» публікується «Лихо не без добра», а далі оповідання одне за одним тішать її око на сторінках журналу «Основа». Ще більше гріло душу вельми поважне сусідство в кожному числі журнальному: тут знаходив читач праці Миколи Костомарова і Тадея Рильського, Павла Житецького і Олександра Лазаревського, тут Шевченків «Назар Стодоля» та «Іван Гус», поезій Тараса Григоровича десятків із сім...

Куліші, переїхавши в Петербург, рукави засукали відразу: задум на задум нанизували. Неабиякі сподівання були в Ганни Барвінок:

– Тоді саме розгорілась наша робота, і завели типографію українську, і магазин українських мод, і вишивок українських сорочок. І на Кавказ вишивки посилали. І дівчину з Києва в свій магазин прийняли, я грамоті учила, сестра – всяким штукам...

Перо Олександри, необ'їджене раніше і неслухняне, тепер чемним ставало, картинки з життя, хіба яскравішими фарбами мальовані, покірно на шпальти журнальні лягали.

..... 7

Нечасто вдавалося разом отак зібратися, розносили їх життєйські вітри, мов зжужжавіле висхле листя осіннє, але цього разу з'їхалися до Олександри та Пантелеймона погостювати. А за гостиною брати Олександр та Олімпій, сестри Надія і Люба стали просити:

– І чого вам у тих петербургах чи інших закіптюжених, метушливих та гомінких містах перебиватися... Їдьте в Мотронівку жити.

З того Пантелеймон Олександрович не подивувався вельми й не засмутився:

– Мені аби чорнило й перо. Як Саша захоче.

Чотири пари очей в один мент тепер вичікуюче повернулися до Олександри:

– Не прохали в тебе досі чогось особливого, а тут просимо.

Олександра з того немов у кофтині одній на морозі шпаркому негадано опинилася:

– Не поведу великої господарки, жахаюся.

Крутили незгідно головами брати і сестри, ображено горіжилися.

– Тебе ж і при братові Вікторові, і при мамі господинею усі числили.

Ні, не тому так віднікувалася сестра, що боялась без пам'яті, хоч пересторога десь кігтями шкрябала душу легенько; вона знала напевне, що господарка півсили не прийме, то така твар химерна, що на всю її силу рота розкриє. Між тим, вона знов за перо взялася, відвиклу руку настирно наламувати почала, – і вже нові оповідання в друк пішли під йменням «Ганна Барвінок».

Але серце м'яке і податливе, яке лаяла і костерила за те не раз, не витримало й цього разу благальних очей сестер та братів:

– Та нехай вже... Послухаюся, – не вимовила, бухнула вона так, мов із кручі в крижану воду стрибнула.

І писатиме захоплено через якийсь час Пантелеймон Олександрович про Мотронівку, де ...«солов'ї сотнями хором виспівують. Черемхові пахощі роблять повітря густим, наче з нього зібрали сметану та в чашу влили мотронівського життя. Тут особливо прекрасними є дві пори року – весна і осінь. Вони завше вражають мене новизною, наче від роду не відав й не знав саме такої весни і такої осені... Літо ж таке тут розкішне, що гріх ним зневажити заради життя міського.

Гадаю, що відкрите у сад вікно біля столу письмового зберігає багато фізичної сили, яка так потрібна мені з огляду на майбутні труди».

Диво-дивнее, але й за такого життя, сповненого клопотів з пори досвіткової до заходу сонечка, де не бралися в Олександри Михайлівни нові оповідання. І це, попри те, що: «Жнива почалися, сіно косимо та гребем! Часто доводиться і гостей дорогих лишати самих, і обідати як доведеться і коли доведеться, багато худоби, коней, свиней. У нас, як у Ноевому ковчезі, є все».

Вона господаркою таки захопилася, її тішило, що як бралася за щось, то вдавалося майже завжди, і плоди тих щоденних клопотів гріли серце:

– Скільки вишень у нас! Сливи які, просто чудо! А ще в нас двадцять дев'ять волоських орхів вродило. Пантелеймон Олександрович приховав на гостинці. Він багато працює, і майстерня у нього прегарна.

Сама вона тішилася і сестер потішити не забувала – як випадала годинка яка листи відписати:

– У нас тепер рай. Солов'їв немислимо порахувати. Сад в цвіту, бузок, полуниця, черемха, нарциси, конвалії, все творить неймовірні пахощі, вікна відчинені чи й зовсім виставлені – все так гарно... От тільки людей бракує... Худоба не продана, грошей катма.

Олександра справді тішилася і пишалася кожною грядкою, хіба інколи думки некликані, гості непрохані та небажані, щомоці гнати доводилося...

«Прекрасна ця полуниця грядка. Але в ній поховане ненаписане моє оповідання, а на полі, де вишумовує жито до плеч, там півкниги хіба упокоїлось»...

..... 8

Ще починалося ще в Петербурзі. Не так вже й багато сплигло води у Неві, думала Олександра, як між нею і чоловіком після переїзду сюди сталося малопомітне, що з часом дужчало та наростало, якесь відчуження: невідь звідки взявся той вітер холодний, що вистуджував та висушував щирі колись почуття, які дедалі костеніли.

Вона спершу не хотіла помічати цього, думала, що виною тут Кулішеве перевантаження роботою, хоча вже й минула, та далася взнаки заборона видаватися під своїм іменем, що діяла багацько років – від того нещасливого дня у Варшаві, коли брата Василя і Пантелеймона Олександровича арештували; спадали на думку й інші притичини. Навіть у ліжку, бувало, чоловік відразу відвернеться до стіни та за хвилику вже й захропе...А ще пробувала вину скласти на нерви свої слабенькі, мікстур стільки пила, що й без їжі насититися можна; і однаково час від часу навіть ходити не зджала та в ліжку злягати часто мусила. Подумки Олександра розладнання нервів своїх пов'язувала з непосильними для жінки клопотами по господарці: доки чоловік роз'їждав у справах своїх, а вона знову перебралася на свій хутір – петербурзьке життя зараз і згадути не хотілося. Чого гріха таїти, здоров'я не додавали нерідкі сварки тепер зі своїми селянами. Тоді вона навіть скаржилася сестрі Надії: «Прикажчик Василь доволі таки розбестив наших людей. В них тільки й мови, що про життя господарів. Дивно, що багацько чого їм не до вподоби, хоч ні на що, як по правді, скаржитися: одягнуті, взуті, нагодовані гарно, діти їхні разом з нами живуть і ра-

зом їдять. А в неділю чоловікам навіть по келишкові горілки виставляється та на обід подають три страви: борщ, галушки і кашу до молока; на снідачок – куліш із салом. В Петрівку кожен день тараню варили, розговіти – борщ з яловичиною, каша до молока і величенькі такі вареники...»

Тим часом в Пантелеймона Олександровича ви-мальовувалася в уяві цілісінька філософія хуторянська, він вже подумував навіть згодом видрукувати її.

Гостям міським своїм у суперечках на предмет цей любив поблажливо кинути інколи:

– Та оставайтесь при своїй городянській філософії, а нам дозвольте нашу селянську філософію проповідувати, взявши її прямисінько з Біблії, котру сотнями років великі города затуманюють, та й досі не затуманили.

Тут, на природі, – доводив Куліш тим гостям, що з ним вперто не згоджувалися, – і душа в людини не скисне, не зіпсується, тут серце добріше буде.

– Нехай наші люди рідного побиту простого не кидали б і в німецькі звичаї не вдавались; нехай би через науку, через освіту простого нашого люду не меншало. А то, хто вихопиться в письменні, в тямуші книжкові люде, – уже й не наш. Німець з його німцем, – півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! Чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Та вже ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина.

А поки Олександр Михайлівну різні клопоти обсідали, як роздратовані мухи у Спасівку, Пантелеймон Олександрович вернувся до звичних своїх занять: його стачило копирсатися в землі не набагато.

Про той час потім він згадуватиме: «Мене місяців два не було на світі, існувала тільки людина, яка носила моє ім'я. Але цій людині zostалися чужими всі мої звички та устремління.

Одна справа теорія, а життя трішки інше: мальованим конем далеко не в'їдеш...»

Як би там не було, а стосунки в Олександрії з чоловіком тріскати почали як лід у передвесняну пору: спершу ледь помітна тріщинка взялася, небавом вона побільшала, а ось ще одна побігла вже крихкуватим льодом, ще одна – і небавом має зрушити вся величезна маса, що понесеться з гуркотом нестримним каламутним потоком....

Пантелеймон Олександрович їде в Москву та Петербург, потім ще раз, має він клопотатися книгою про Гоголя, якій надає особливого значення, а ще немалої праці потребують «Записки о Южной Руси», яких задумав принаймні томів шість... Вже як будуть готові перші два томи, то писатиме він Сергію Аксакову: ««Записки о Южной Руси» друкую з насолодою не тому, що в них моя праця, а тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах ціни не складено...»

Час від часу дружина отримує листи чоловіка з його вже степових українських доріг. Ось заїхав погостювати у де Бальменів, познайомився з донькою господаря маєтку Сергія, який чомусь не поспішав з ілюстраціями до його «Орісі».

«Тепер, моя кохана Сашуню, поведу річ про своє життя дальше. Життя моє циганське: вештаюся по селах та й годі... Я весь день прогуляв. Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитися на ливонський народ. Мізерний народ! Усюди по Україні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б

доля йому лучча... А все таки сонце сідало у Линовиці, немов у раю, у воді дерево грало, наче шовки та саєти; гуси кричать і плетуть серед ставу; тихо – як у Бога на небі; а сонце нас позолотило і кожне з нас здалось серед зеленої садовини, мов на картині. Аж ось і ніч зі своїм мороком, зі своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу...»

Дивна річ, в листах чоловіка все більшого місця відводиться цій молоденькій дівчині. Олександра Михайлівна не вважала себе через міру ревнивою, однак у тональності листів вона ловила якісь нотки, які видавалися їй підозрілими і десь у грудях мимоволі зароджувався і наростав звичайний жіночий спротив. Так, вона розуміла, що Пантелеймон Олександрович в таких поїздках буде в товариствах чоловіків і жінок, старшеньких і молодших, та все ж...

«Чудная девушка! Ни тени в ней аристократизма, и при этом все сгармонировано между природой и воспитанием. Иному она показалась совершенно невоспитанною девушкою; но чтобы невоспитанная девушка вела себя так совершенно естественно, так просто и мило, надобно быть с нею долго знакомым, надобно было приучить ее к себе. У Мани взгляд на человека установлен воспитанием: она очень хорошо понимает себя и другого, и потому ей привыкать к гостю не нужно... Мне было приятно найти в селе сельскую барышню в лучшем значении слова. Она не бережется солнца и почти не носит перчаток. От этого руки у нее так загорели, как ни в одной городской женщины».

Здається, дружино мій Пантелеймоне Олександровичу, ти вже й на світі пожив, і знань наставався, але все ж подумати мав би, перш ніж оповідати дружині про мандрівки з якимось дівчиськом в «ніч зі своїм

мороком, зі своїм невідомим шелестом, із зорями на небі...»

Щось відбувається з ним, – не раз спадало на думку Олександрі Михайлівні, це вона чула душею, та одного чуття замало, як немає відповіді. Роками останніми все скаржився він на самотність, на нерозуміння його. Може швидше б на тій душі розвинулося, якби знала вона про ще один лист Куліша, вже до іншої пасії...

«...На сам Різдво сиджу я собі у світлиці, посеред німого товариства – книжок, аж тут подають мені Ваш любий лист, кохана сестро Олександро Григорівно. Чудний сей лист, скажу Вам так, як чує моє серце, як мій розум розуміє. А Ви – чи будете на мене сердитися, чи що, не впиню свого слова. Треба ж Вам колись довідатися, що в мене в душі діється! Нащо ж ми з Вами й побраталися, коли не розмовлять так, як на самоті розмовляють? Стоїть у Вашому листі одне словце, котре мені Ваше серце більш відкриває, ніж усі любії речі, которими Ви своє писання, як квітками, всипали. «А все через поганую ліність!» От що Ви написали. Ви не знаєте, що я один на світі. Ви не зрозуміли, що моя душа жадає, як насущної пищі, дружнього погляду. Де Вам се все знати? Така моя доля, що я живу з людьми на віру, мене ніхто не розуміє, яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько. Тим Ви й байдуєте про те, що я жду не дождусь Вашого слова. А коли б Ви знали, як мені хочеться з Вами розговоритися, як брат із сестрою! Та видно сього ніколи не буде... Так і вік ізвікуєш на тому... Скажу Вам, що всю життя свою шукаю дружньої душі – і не знайшов її ні в кому. Здалось мені, як я Вас побачив і почув Ваш голос, що от

воно, те святе добро, котре чоловік на землі знайшовши, нічого більш не возжадає... Усю жизнь живу з людьми на віру; так на віру і жизнь скоротаю...»

Пантелеймон Олександрович не раз сам собі диву давався, звідки на нього і за які прогріхи впала, як сніг у Петрівку, ця гризота недавня, чом з добра-дива раптом взялася нити душа, як в старого ревматика рипучі кості у занудну сльозливу осінню погоду... Здавалося б, чого ще йому бажати: вірна і турботлива дружина, що з сірого досвітка, заледве спросонку цвірінькне пташка в саду, і аж до сутінок надвечірніх, наче квочка з опущеними задля перестороги крилами, опікується ним дружина – не повинен він голову сушити про хліб і шварку до хліба, має твори свої творити, які колись та визнати мусять, клопотатися, аби мороки не відав, чим друкарню за написане оплатити.

А може, кусне інколи думка єхидна, мов набридлива муха, яку проганяють у двері, та вона через вікно раптом влетить, може якраз через ту турботливість надмірну, пересолоджену часом, на нього й напала ця непояснювана оскома; то душу його у клітку на заціпку зачинили і тепер он душа бунтує та крильми б'ється об пруття залізне, марно силячись на таке близьке і таке недосяжне привілля вирватися.

Стривай, сам собі при тому перечив, ти ж не переставав дружину любити, свою Сашеньку, і водночас памороки забивати черговій голівці дівочій. Чи може ти унікалом який, душа в тебе здатна любити двох одночасно? Чи ти звичайнісіньке біологічне твориво, банальний самець, вся сутність життєва якого чим більше самок запліднити?

Видається, ні те, ні друге... А ще, ймовірно, просто працю твою сізіфову не всі і не сразу втямлять

та сприймуть, от і смоложить тебе перед душами непорочними помалюватися, як писав ти Милорадовичівні: *«Нас послано тільки проорокувати воскресеніє мертвих і будить сонних. Се наше діло; а ви, наші землячки, рожеві квітки наші, темнотою прив'ялені, вмивайтесь Божою росою, бо настав благодатний ранок, і процвітайте пишною душевною красою, во славу Господню і радість людям... Слухайте ж і не занедбайте сього мого слова. Пройду я, може, по землі марою і покинувши ненадовго слід свій; може, утвори моєї необачної юности не набагато дадуть користи землякам моїм. Може! А що ж, моя сестро, коли справді Господня рука простерта надо мною? Що, коли воля Всемогущого дасть не чоловічу силу речам моїм? Що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли, нікому не висповіданії оберне дух Господень на велике, негибнуще для потомства діло?»*

..... 9

Всвятечні надвечір'я, бувало, як господарку попорано і клопоти вже не висять над плечима, Олександра Михайлівна охоче дослухалася наймитських балачок, що відводили душу по тижневому гаруванні. Вельми вміла оповідати Килина, захоплюючись час від часу і сплескуючи з того долонями, а ще віями часто, мов з переляку, кліпаючи: оповідала вона про вовкулаків і знахарів, таємниче зілля, що приворожить любого, і злого свекра, що в вужа міг перекинутися.

– А ще в мене подруга у дитячі літа була, – кліпала віями спершу спроквола Килина, – дак служила потім вона в господаря доброго, що якраз від шинку через дорогу жив. Чоловіки з околиці всенької причащатися в шинок раз по разу забігали, а господар той – ні ногою...

От і закликала якось шинкарка подругу мою та й каже:

– Я тобі золотого рубля дам, як зробиш послугу для мене.

– Та не треба мені нічого, – відказує подруга. – Хазяїн в мене душі добрящої.

– І рубель тобі, молодій, не обтяжить кишені. Ти мені, всього-на-всього, як господар засне, тихенько волосину з голови його вирви та мені принеси.

А про шинкарку люд гомонів, що бамборить вона, і ще мати її була ворожкою.

– Стривай же, гаспидська душа, – розсердилася подруга. – Я тебе перед людьми на чисту воду виведу, нехай знають, як ти чоловіків баламутиш та у шинку споюєш.

От подруга вирвала волосину з кожуха, який під голову підкладав господар, як, бувало, приляже на лаві, вирвала волосину та й приносить її шинкарці.

Звісно, рубля не дала шинкарка. Казала, колись віддасть, як розживеться.

Аж дивиться подруга, як вернулася від шинкарки, той кожух з добра-дыва на лаві заворушився, та й лізе додолу, а потім неспішно так через поріг та й посунувся через дорогу прямісінько в шинок. Кинулася подруга його тримати, та де там – якась сила невидима вельми дужа кожуха тягла; врешті здогадалась подруга перехрестити його. От тоді тільки здійняла і до хати назад принесла...

«Це ж готовий епізод мені десь в оповідання», – прикидала подумки Олександра Михайлівна, дивлячись як повіками кліпає Килина та долонями сплескує.

Вона не могла оскаржити свою пам'ять, в якій чимала множина приказок та примовок таїлася, несподіваних висловів запашних було в тих оповідках народних, а ще скільки легенд довелося почути, міфів та бувальщин всіляких: багатенько помогала вона Пантелеймону Олександровичу при підготовці його «Записок о Южной Руси», та й з іншими без жалю ділилася, хто приповідки різні збирав та видавати думав, Номисові щедрий дарунок тих перлів дістався, і Марковичу з тими діамантами мовними, що поміж народу розсипані, залюбки підсобляла.

Як «Материну помсту» писала, то не довелося навіть спеціально пісень народних шукати, записані вони добре були в голові – хоча й записів на папері з роками збиралося чималенько. Ось до столу припрошують гостей славних:

*Із-за гори гуска летіла,
З перцем капуста кипіла,
З перцем – не з перцем,
Просимо з щирим серцем...*

А як вже трапиться гість до біди церемонний, то й по іншому припросити можна, приспівуючи:

*Ой у полі озерце,
Там плавало відерце,
Соснові клепки,
А дубове денце,
Не цураймося серце. Ач! –
Не цураймося!*

А колядок скільки, щедрівок, людом у кожному краї створених, несхожих таких, з образами та висловами несподіваними... А що вже весільного пісенного розмаїття, скарбів справжнісіньких зібрано у народі...

*Не стій, зятю, за плечима,
Да не лупай очима,
Заглянь у кишеню,
Вийми грошей жменю,
Посип на тарілку,
Викупи свою дівку...*

Ті скарби народної мови має вже не Олександра Михайлівна, а Ганна Барвінок у творах своїх залишити. Бо то був би найнадійніший сховок для люду прийдешнього, коли щось забудеться в одному поколінні, а інше – в наступному; хоч і не сито людська голова, та неминуче губитиметься.

Не збирала Олександра Михайлівна тільки заговори та прокльони: гріх то, думки людські плавають вільно собі, як цигарковий дим по кімнаті, тож зла думка до невинного може пристати, а тим паче прокльони...

І без цього існує багатство неміряне. Народ скаже, як зав'яже... Ось мова про дівчину, якій не судилося своєчас заміж вийти: «залишили дівку на висадки». Або: «худа, одна снасть». Йому (дитинчаті) «весело, аж вушка сміються». «Прудкий – і вітром не доженеш».

Про кохання: «на сі муки нема зілля – Господь не насіяв». Засоромився: «краска з лиця як присне...» «День прехороший, що хто вмер, то каявся». «Жаль ваги не має».

А ще при житті народному, тяжкім здебільшого, навіть в гіркуватому вислові десь зпіднизу, мов джерело в озері чистому, б'є невмируща і незнищенна іронія та підсмішка: «де ви, злидні, були, що губи надули?» Або: «спасибі за рибу, а за раки – нема й дяки...»

..... 10

Сорока – сороці, ворона – вороні, та й гуляла чутка собі поміж людей з гомінкої Москви аж до тихого хутора Олександрі Михайлівни, де так само зозуля незмірні роки щодосвітка дарувала. Добрі знайомі, відводячи очі та силуючись втіху свою здолати, оповідали, що чоловік поштивий її, Пантелеймон Олександрович, в роз'їздах не так клопочеться пошуком грошей на книжку свою про Миколу Гоголя, як не може натішитися бесідами хоч і з престарілою, та все ще не до кінця з вигаслою красою, відомою дамою Олександрою Смирноюю.

Вона не здатна, не стачить сили принизитися до перевірки чуток-байок, але цього разу ті байки надто скидалися на вірогідні. Ще як збирався в дорогу її чоловічок, то чомусь не мав охоти й дружину взяти з собою. Ті чоловіки тільки думають забагато про себе, тішать гординю, що хитрі й розумні вельми; насправді Олександрі Михайлівні досить було лиш кілька запитань дотичних, так собі, вимовлених наче між іншим, аби переконатися: Куліш у великосвітському товаристві її, простецьку молодицю з таких далеких країв від обох столиць, просто соромиться. Справді, ні нарядами, ні перлами-діамантами не рівнятися їй з тою ж напوماженою Смирноюю, фрейлиною російського імператорського двору, родичкою Дюка Рішельє, завсідницею найвишуканіших салонів... Не до перлів Олександрі Михайлівні, копійку кожну, що вдасться загарувати, пускає вона на чоловікові твори. Зрештою, душу людську зовсім інші перли, за великим рахунком, прикрашати мають...

Ті ж добрі люди, що від втіхи ховали погляд, переказували Олександрі слова Віри Сергіївни Аксакової, в домі якої спинявся Пантелеймон Олександрович і де обіцяли вишукати кошти на книжку про Гоголя:

– Прислав Куліш вельми сердитого листа: він роздратований тим, що цілісінькі натовпи дипломатичних гостей та завсідників світських заважають йому читати в Смирнової та спогадами ділитися про Миколу Гоголя, бо ж вона єдиною була подругою вже покійного письменника...

Сім'я Аксакових гостинно приймала Пантелеймона Куліша. Тут він міг, пораючи свої клопоти, тижнями мешкати, залюбки читав вечорами свої ще ненадруковані «Записки о Гоголе». Про ті вечори Віра Сергіївна залишить згадку в щоденнику: *«Два дні читали записки про Гоголя вечорами, а потім два дні і ранок, і вечір також. Враження від того передати важко, хвилювало те читання неабияк. Слова Гоголя піднімають із денця всі сили душевні, всі її забуті прекрасні потреби та устремління, піднімають питання давно забуті, тривожать ту душу, розширюють простір її, і важкувато дати раду всьому цьому життю, що прокинулося. До того ж бентежили спомини про самого Миколу Васильовича, про той голос, що багато разів у цих стінах лунав і якого не почуємо більше, про ту силу життя, про ту невичерпну любов до всього і до кожного, яка не давала йому спокою! Листини його переповнені цією любов'ю... Яка свіжість, яка повнота прекрасного життя в його молодих листах! Які дорогоцінні уривки знайшов Куліш! Душа перейшла через стільки вражень при цьому читанні. Робили деякі помітки та зауваження, і Куліш сприймав поради охоче та з розумінням...»*

Справді бо, в родині Аксакових Пантелеймона Олександровича цінували, хоча й погоджувалися далеко не з усім. У Віри Сергіївни якось вирвалося: «Куліш – людина розумна, спостережлива, але якась дивна плутанина в поняттях про почуття любові вразила нас і, перш за все, в його повістях, а також в романі його «Чорна Рада». Особливо впадало це в вічі в одній повісті, яку він починав нам читати, але не зміг продовжити. Він сам відчув ці недоліки, фальшивий той тон, відчув раніше, аніж ми могли про це йому сказати; він схопився раптово зі стільця і вигукнув: «Ні, я не можу продовжувати, я сам відчув, як це фальшиво!»»

Аксакови були не в кращих стосунках з Олександром Смирною і хоча розуміли, що в неї Куліш знайде чимало ще невідомих сторінок про Гоголя, та бачили, куди йде і не схвалювали такого раптового захоплення Пантелеймона Олександровича.

А від іншої знайомої родини, родини Карташевських, немов підтвердження вісток з дому Аксакових, також схоже доходило: «Пантелеймон Олександрович тепер завсідник у Смирнової, від якої в захваті. Вона йому оповідає про все, що він забажає, і навіть сама надиктовує чималенько... Смирнова неймовірно подивувала Куліша своїм вмінням колоритно оповідати, а він, подекуять, відкривши рота, тільки одного боїться: крий Боже якесь пропустити слово...»

А доброзичливці треті, відвертаючи очі зовсім, ще й не те переказували.

...Тиждень два тому, як поралася Олександра Михайлівна на господарці, знехтувала вона підступним протягом, бо ж не вперше на вітрах і протягах бути (Пантелеймон Олександрович не раз напівіронічно балакав про її «хозяйственные способности»),

і тепер весь цей час мучив її головний біль. Вістки з чоловікових доріг доконали нехитре здоров'я і вона злягла.

Олександра Михайлівна розуміла, що допікають її жіночі ревності, як гадала, природні і неосудні, але й окрім них, десь із душі піднімалася і наростала образа, жовта, пекуча й нестримна. Ще на початку свого подружнього життя, як заохочував її Куліш до творчості, до записів баченого, до витворення речей вартісних, ніким досі незнаних, і вона сповна пізнала ті солодкі муки, ще тоді ступила вона на непрості життєві розстані; по роздоріжжі тому бачилися тільки два шляхи: або самій той письменницький хліб пекти, спершу посіявши, зжавши, обмолотивши і попетлювавши врешті, чи на другій дорозі дружині своєму стати у поміч, бо він більше до того готовий, вже зараз є тим вправним ратаєм і женцем разом...

Ти ступила, не вагаючись навіть, на другий шлях, з того людям, гадала, більше набутку старчить, хай навіть на погній підуть твої тяжкі труди.

Боже єдиний, невже сліпота на тебе тоді напала, сліпота на ймення «безрозсудне кохання», невже воно катарактою тобі світ всенький закрило?

Вже як лежала в жару Олександра Михайлівна, ледве тямлячись, то мимохить подумала: «Якби не боялась гріха, пішла би шукати оту ворожку, оту циганку з вороною білою... Може то чоловіку пороблено, що світами поволочився, забувши сором і честь, може ворожка відробить, якщо не лише по долоні гадати здатна. А тим, хто чуже почуття краде, хай в подружжя навік нещастя зворожить...»

Вона так подумала і тут же злякано похопилася: гріх бо великий щойно вчинила...

Та ледве змайнула думка, як щось стукнуло у вікно і залопотіло: чимала біла птаха, – зиркнула у той бік подивовано Олександра Михайлівна, – на голуба схожа, билася в скло віконне, безпорадно крилами змахуючи. Але як придивилася вже пильніше, то з жару у холод зимний вкинуло: то не голуб, то біла ворона, така точнісінько, як колись на плечі в циганки сиділа...

А далі хвилі безпам'ятства напливли, змиваючи переляк і всі муки душевні, теплі і лагідні хвилі, аж поки на ранок неохоче і невдоволено повіки розплющити мусила на оклик настирний лікаря.

..... 11

– Нащо ряст ти на світі топчиш? – питала інколи себе Олександра Михайлівна. – Хто ти є в літературі рідній, осібно жіночій, якщо Бог простить йменування подібне, як співставити творене тобою з літературою європейською, насамперше, французькою, бо через мову цю змалку перечитувала найістотніше з писаного в народів інших: втіхою дитинства був Вальтер Скотт, якого шанував також покійний тато і зібрав чималенько творів його.

Олександра Михайлівна цінувала талант, вкладений Жорж Санд у знаменитий твір «Консуело», та от біда: Ганні Барвінок видавався роман той лубочним, що нагадував дешеві вистави провінційних театральних труп, а ще картини мандрівних художників, що продавали свої безсмертні твори з неоковирно ви-мальованими лебедями на так само майстерно зображеному озері; дещо інакшим бачилося їй мистецтво.

Дивний цей світ літературний – не раз спадало на думку Олександрі Михайлівні. Не скотитися в мелодраму, куди інколи «зносить» сучасницю Джордж Еліот, і в іншу крайність не впасти, куди втрапляє часом Жорж Санд

Ні, Олександра Михайлівна не розділяє того удаваного обурення тутешньої якоїсь ханжі, що, згадуючи Жорж Санд, руками сплескує: «И что она только себе позволяет, эта вольтерьянка! Презирует устои общества, меняет мужчин как перчатки...»

Щоправда, від ханжі подібної Аврора Дюдеван відбивалася вельми дотепно:

– За зло, яке мені ниньки приписують, нехай віддувається Жорж Санд, а це ж – чоловічисько.

То вже потім Олександрі Михайлівні перекажуть суперечку Михайла Драгоманова з Іваном Франком: Іван Якович був зачарований багатющою мовою Ганни Барвінок, але йому видавалося, що в окремих творах забракло мускулатури сюжету, деякі видаються переказом оповідок, які поміж люду мандрують з давніх давен. Михайло Петрович був іншої думки:

– Вперше у світовій новелістиці оповідання Ганни Барвінок розпеленало пелюшки етнографізму і сягнуло соціально-політичного звучання. І те звучання, недосяжне раніше Квітці, відлунювати почало в наступних речах письменництва нашого...

А ще Михайло Петрович, аби підкріпити своє в суперечці, співставив оповідки Ганни Барвінок з оповідкою «Голодні роки» та повістю «Хам» Елізи Ожешко.

– Що б мені не казали, а сучасну європейську жіночу прозу гріх розглядати без імен тої ж Ганни Барвінок, Марка Вовчка, – Михайло Петрович, завше витриманий, тут загорівся і немов приготувався до заперечень, хоча перечити співрозмовник якраз і не гадав. – А ще додаймо «Думки-мережанки» Олени Пчілки, створене Дніпровою Чайкою, Уляною Кравченко...Зрештою, імена письменниць з альманаху «Перший вінок» вам відомі не гірше мене. Ще нам потребуватиметься натерти немало мозолів, аби побачили в світі ці імена, аби місце достойне в шерегах письменництва поряд зі славетними інших держав знайшли...

...Цього разу Олександра Михайлівна читала Франкові рядки лише очима, неспішно беручи на зуб не тільки окремі речення, а й інколи навіть слово окремішне. Так, превелика дяка за відгук схвальний, шкода лишень, що не всі, навіть прекрасні

знавці літератури, так глибоко розуміють твори її. Щире слово сказав Сергій Єфремов, назвавши Ганну Барвінок «поетом горя і бідуювання жіночого». Справді-бо, життя жіноче подвижницьке і вартує воно добірного письма небуденного – тут і прозові рядки мають переплавитися у поетичні.

Але ж видрукуване тобою – хіба тільки про «горе жіноче»? І аж ніяк твої героїні не виписуються пером занудним, що скиглить з досвітка до сутінок, пером слинявого сентименталізму, бо інакше жіноцтво в житті, за себе постояти здатне. Ось яка завше чоловікові покірنا жінка в оповіданні «Праправнучка баби Борця»: «Поїхали вони, її прабаба, а моя вже прапрабаба, із своїм таки чоловіком на ярмарок. Ну, туди наїджало тоді всякого народу з далеких країн: хто з Московщини, а хто з Німешчини, а хто й з Турещини. Аж виходить борець на майдан, велетень страшенного зросту: огрядний, між плечима два лікті буде, рука – як лопата добра, пучки – як у вола роги, ноги – як човни, вид – як волоський гарбузяка... Виходить він отакий і каже до людей: «Гей, хто хоче зо мною поборотись? Дам півтори сотні рублів, або в землю по пояс ужену...» Усі бояться, микуляться, чи йти, чи не йти... А він такий собі «огрядний», руки розставив – вітряк! Тоді моя прапрабаба й каже: «Пійду я, чоловіче!» – Боронь тебе, Боже! Він тебе зітре з землі. Дивись який! Може, там ще в йому й нечиста сила криється! Хіба нема таких!» – «Та пійду бо спробую!» – «Що се ти провадиш? Кажу тобі, – він тебе тут уб'є й закопає». – «Да не бійся, чоловіче! Пійду бо!»

Виступила таки Борець, каже: «Ходімо ж по порції вип'ємо». – Випили. «Давай, каже, руку!» Люди поміли, глядячи... Дала руку, він здавив, – тільки

пучки знать; вона здавила, – кров з-під нігтів свиснула. Він як струсоне її – навколішки посадив. Всі люде обімліли. Вона ж його як придавила, дак і шия, і голова ввійшли межі плечі, і земля під ним угнулась. Там і поховали сердегу.

Вона до чоловіка. Чоловік її вхляєється, боїться, хреститься. – «Не бійся, – каже, – як шанувалась у тебе, так і тепер шануватимусь, як тобі корилась, так і тепер коритимусь»...

– Пиши, як народ мовить, – все наказував тобі твій дружина. – З двох, з трьох уламків зложи дотепний повість, обвій теплим люблячим духом – ніхто й не згадає, чи й насправді так жилось і говорилося поміж людьми.

Щоправда, Пантелеймон Олександрович частенько балакав про живу етнографію, наближення до буквально почутої оповіді:

– Чого воно так було – не твоє діло мізкувати. Твоє діло бувальщину передати.

Або:

– Нет вымысла, как было, все случилось. И сказано именно так, как было и случилось.

Олександра Михайлівна покірно на те голову хіба похилить, а в самої інша думка вовтузиться. Вона розуміла ще «дотепний повість обвій теплим люблячим духом», але сліпому й глухому калькуванню побаченого та почутого душа противилася, пручалася та рвалася, як молода норовиста коняка, яку з пасовищного привілля раптом заштовхують у тісні голоблі: бо та калька ніколи не стане мистецькою штукою...

Не так Олександрі Михайлівні Кулішевій, як Ганні Барвінок, мандрівки Європою, та й петербурзьке життя, прислужилися, а вельми відвідини мистець-

ких салонів. Їй до серця була тиха, як джерело пружне десь під землею, сила Поля Сезанна – досі пахнув у пам'яті «Букет квітів у голубій вазі». Але зовсім інше трапилось з нею, як побачила вперше роботи Клода Моне.

– Що він витворює тільки! – вигук подивованої душі вирвався насамперше, то була лише думка, але Олександра Михайлівна злякано роззирнулась довкола, бо той вигук, їй видавалося, пролунав на всю залу. Буйство кольорів в «Полі маків», зримий вітер в «Жінці із парасолькою», чари «Весни» – то ж висока штука, не фото, не калька: дружино мій дорогенький, я прийму «теплий дух», як ти радив мені, та «мізкувати» – діло моє...

Ми замилюємося інколи натюрмортом художника вдаваного, де на тарілочці хіба яблуко червонобоке та морквинка лежить: як Бог маляру дав талант, то мимоволі учуєш, як пахне яблуко звабно і захочеться, бодай подумки, щоб соком налита морквина та смачно захрустіла в тебе на зубах. Але ж письменник свої фарби має, і так само смак передати здатен, вималювавши натюрморт звичайнісінький: «Дев'ятнадцять самих баранячих голів до заходу сама посмалила та ще й мняткою полила, та й в комору повиносила: так запах, запах пречудесний! Відро спирту купила, та горілки три відрі, стручків з червоного перцю... Оце візьме стручечок, да нарізне, і впусти́ть меду туди; а послі воно так полежало день, вона підсмажила та й положила в горілку. Що то за смак був! Ну, і, як поводить́ся у нас, і гуска з капустою, і локша, і всього, всього досхочу! Доволі й примусу було, – не так, як ув інших, що все, мовляв, було, тільки примусу не було. Якось, бачте, ніяково гостеві їсти і пити без примусу, щоб

не подумав хто: «Мабуть, нігде не бував, добрих горілок не пивав, хороших страв не їдав»...

І нехай собі Пантелеймон Олександрович не втомлюється радити «аби видумки не було, і оповідалося, як було», але вона нічого не вдіє з русалочкою, що з жита до люду виходить, і яка чи то з неба спущена, чи з землі вона виросла, а чи з птаха перекинулася у людину; а що вдіяти з кожухом капосним, що до ворожки-шинкарки через дорогу чалапає, з чортиком, якому в наймах он скільки років відбутися велено – цей дивовижний світ збляк би, якби відібрали у нього міф, якби дійсне так рясно не перетасовувалося з вигаданим...

Олександра Михайлівна якось в дорозі одним вухом почула баєчку нескладну, що поміж люду ходила, одним реченням хіба переказану, та з того речення, подумалось їй, можна спробувати оповіданнячко змалювати. Саме вималювати його, бо в мові нашої стільки фарб, стільки відтінків, множині яких найзатятіший імпресіоніст має позаздрити – зрештою, то тільки на позірний погляд так вже різниться труд письменника і художника, насправді – то кривна рідня.

Дивувалася Олександра Михайлівна, як точно вловили її думки, немов у душу зазирнути вдалося їм, землякам-чернігівцям, які вітали Ганну Барвінок з ювілеєм творчим:

– Ми залюбки придивлялися до Вашого малювання, упивалися співучим народним словом...

А з тої випадком почутої баєчки за кілька вечорів на папір слухняно лягло оповідання «Вірна пара». І напише Пантелеймон Олександрович у листі Білозерському про відчуття власне, та жінчину оповідку (диво предивнеє, в лісі напевне неабиякий звір пропав) зрівняє зі своєю «Орисею»: “Ні сю-

жет «Орисі», ні афектація мови, ні самі рисунки не подобались мені, а це річ свята, як у городі квітка... Хоть вона мені й родичка, а мушу Вам сказати, що наша кульгава й млява література нічого такого здорового не появила...”

Олександра Михайлівна чималенько перечитала рецензій та відгуків на твори свої, писані і людьми вдумливими, і пером невинним, деколи бачені оком підсліпуватим чи здракуватим зовсім. З тої купи публікацій найкріпше в пам’яті закріпилося писане Д. В. Мировцем в «Київській Старині»: «Прекрасно изучивши бытъ народа и его языкъ, госпожа Кулишъ в своихъ прозведенияхъ не рабски следуетъ народному рассказу, а пользуется имъ нередко какъ только подходящимъ материаломъ, изменяя его сообразно съ требованіемъ своего художественного вкуса. Народный рассказъ в обработке является чемъ то вроде канвы, на которой она своею искусною рукою вышиваетъ разнообразныя узоры...»

Хтозна, чи колись у європах чи південних, скажімо, америках не виникнуть цілі течії гонорові, де міф за закваску для пишної паляниці літературної послужить: те, що зараз ти робиш, знайде там гідне продовження.

Тому не відбираймо ані в дитини, ані в дорослого казку.

А в письменника – поготів...

..... 12

Того разу Куліш до Глібових так поспішав, аж земля під ним хвилею йшла пружною: в кишені в Пантелеймона Олександровича лежав принесений щойно конверт, підписаний прудким та нетерплячим почерком – і хоча зворотня адреса не вказувалася, він упізнав відразу свого респондента по грайливо домальованому в куточку конверта невеликому сердечку.

Пантелеймон Олександрович за своє життя набув твердої певності, що по-справжньому красиві жінки – надзвичайна рідкість. Але, якщо вони вряди-годи і зустрічаються, то неминуче приносять нещастя. Заледве та думка в Куліша промайнула, вже під воротами в Глібових, як на тополі, прямисінько над головою у нього, ворона раптово скрикнула; той голос був якийсь особливий, мов дерево з тріском дерлося: він інстинктивно, піднявши голову, став поглядом птаха шукати.

Невисоко зовсім, на всохлій гілляці, справді сиділа ворона, тільки якась незвичайна, вся біла, наче у борошні вивалялася чи незнаним чином оперіння своє вхитрилася перефарбувати. Ворона зневажливо скинула оком чорнезем на Куліша, а тоді ще раз так само каркнула деренчливо, мов за обов'язок мала затвердити щойно ним подумки вимовлене про красунь та нещастя від них.

«Згинь, сило нечиста!» – сплюнув він спересердя, очухавшись від переляку.

Параска Глібова належала істинно до красунь рідкісних. Але що чекати Кулішеві від неї?

Випадок звів їх у Чернігові, в атмосфері п'яного пошанування імені Куліша, застіл шумних, з вином

і музикою, з танцями і грайливими двозначними бесідами із жінками. Справу вирішила записка Куліша, в якій йшлося, що «музика подіяла на мене дужче звичного, бо Ви з мене юнака зробили».

Нараз сорокарічний Куліш скинув із плеч, принаймні зо два десятки літ, призначаючи побачення і хвилюючись перед ним, немов хлопчак, а ще підсміюючись подумки над швагерком Василем Білозерським, що немов застерігав його від заскоків: мовляв, у його роки годі сподіватися на палку жіночу любов.

А кохання його та Параски, вже досвідчених у любовних ділах, одружених по десятиліттю тому, не на жарт спалахнуло. Пантелеймон Олександрович в якийсь момент очікував перелому крутого в своєму житті, навіть хоробрості набрався поїхати з Параскою Федорівною до її батьків.

Стояв жаркий червень п'ятдесят дев'ятого року, був Київ, що бував зеленню, і був номер в Європейському готелі на двох.

Інші події суголосно пішли.

В шістдесят першому вертається з Петербурга в Чернігів сім'я Марковичів, і Опанас, продовжуючи давню свою громадську справу, задумує україномовне видання. Він пише відповідне подання губернаторові, але несподівано зустрічає невидиму перепону. За дружиною його утвердилася слава не тільки новітньої знаменитої письменниці, а й, ніде дітися, тягнувся шлейф чуток, правдивих і вигаданих, пліток і передсудів, навіть відомо ким запущений вислів «європейська блудниця» докотився сюди. Високий чиновник не заперечує супроти такого видання, але хоче, аби представили замість скомпроментованого жінкою Марковича іншу кандидатуру на посаду редактора. І Опанас рекомендує Леоніда Глібова.

Видання, хоч і з перервою, з муками традиційними – то паперу бракує, то грошей, то фарб – виходить. Передає воно дух часу, а вельми дух провінційного міста з його особливостями, його міщанською атмосферою, але задуману, вельми потрібну справу, таки провадить.

Тим часом палкий роман Пантелеймона Олександровича з Параскою Федорівною як спалахнув несподівано, то так, попалахкотівши бурхливо, раптово погас – нові вихори підхопили невгамовного Куліша і нові заморочки. Киснути, як солоний огірок, йому за натурою не випадало: коли в черговий раз приїхала вона на побачення в Київ, то зазнала розчарувань, – серце Пантелеймона Олександровича ще не було крижане, та проте помітно схололо.

Київські каштани вже відцвіли і осипалися, полишивши по собі ностальгійний щем, а почуття Пантелеймона Олександровича саме розкривалися пишним бутоном.

Сорокооднорічний Куліш мав нове захоплення – зовсім юною інституткою Горпиною Ніколаєвою. У листі до Данила Каменецького від 28 червня 1860 року він писатиме: *«Мне весело в Киеве, как и в Чернигове. Передо мною совершаются такие чудеса, между прочим, что только человек, перегоревший, как я, в огне страстей, и притом человек честный, может не увлечься до глупостей, ведущих за собой напрасные сожаления. Я, однако ж, изумляюсь: какие бывают в жизни явления! Каких прекрасных тайн полна движущаяся перед нами прозаически жизнь! Какой великий поэт – сердце человеческое!.. Но довольно: все равно Вы ничего из этого не поймёте. А рассказывать всё – был бы труд не по силам и, может быть, – напрасный труд».*

Чергову пригоду Пантелеймона Олександровича розкрив ненароком добре знайомий кулішівського сімейства М.Чалий – він бачився того дня з Кулішем. Але коли виникла потреба знову зустрітися з Пантелеймоном Олександровичем у згадуваному вже готелі «Європейський», то несподівано біля займаного Кулішем номера Чалого зупинив суворий коридорний: «Барина вдома нема!»

Подивований М. Чалий подався геть, розминувшись на східцях з гарно вдягненим вродливим дівчиськом. Ще озирнувшись, встиг він побачити, як юркнуло воно вправною мишею в той самий номер, де господаря щойно не було удома...

Параска Федорівна, судячи з усього, не тужила довго та гірко з розлуки. В Чернігів, в тутешню межеву палату прислали спеціаліста для розмежування земель Івана Андрущенка, якому тільки недавно сповнилося два десятки літ. Різниця у вікові нітрішки їм не стає на заваді, хоча додавала пікантності та своєрідного грайливого інтересу. З Іваном і зав'язується в Параски новий роман. Вона вводить Андрущенка разом зі щирим та дещо наївним Степаном Носом в Чернігівську громаду – суто культурологічне товариство, яке цуралося, навіть свідомо обходило боком, політику. Ніхто не міг знати, що Андрущенко матиме стосунок до підпільної «Землі і Волі» і поширюватиме її літературу та відозви.

В липні шістдесят третього року на квартирі в брата Олександри Михайлівни Олексія Білозерського була вечерея, весело передзенькували бокали, зривалася, але довго не втримувалась пісня, яку змінювала небавом інша. Захмелілий Андрущенко взявся не в міру голосно хвалити «Землю і Волю», а на завершення роздавати відозву повстати супроти самодержавства.

На лиху біду, на тій квартирі разом з Білозерським жив поручик Герасимов, який підслухав балачку за-хмелілого Андрущенко, а потім ще й познаходив його «дарунки». Зрозуміло, Андрущенко негайно арештували; недосвідчений в таких ділах, він передає через поліцейську «шістку» листа на волю... Леоніду Глібову. Через роки того листа оприлюднить і спробує розібратися в деталях в усій цій історії В. Сиротенко. *«По старой памяти позволте, – пише Андрущенко прохання передати листа своїм керівникам-підпільникам в Москві і Петербурзі, – Леонид Иванович, в последний вероятно раз, обременить Вас прозой: г. А...ский передаст Вам 2 письма, для меня весьма важных при теперешних обстоятельствах, которые не откажитесь переслать по адресам. Так вот как! Л. И. Жил это человек, жил-пел, мудрствовал, а теперь сидит.*

Донесли! И донесли-то, кажется, на удачу; но удачливый, видно, человек. Что только получит он за это? Впрочем, должен ожидать поощрения, ибо такая безнравственность и низость, как доносы, всегда у нас поощрялась. Он офицер, товарищ Б-ского. Жалко мне, что могут потревожить знакомых, ибо вся переписка моя арестована с вещами и все это хранится за печатью губ. Но надеюсь, что как-нибудь обойду многих, а те, кого придется указать – не выдадут да и простят меня.

Прошу прощения у П. Ф. В последний раз, когда я был у Вас, я заметил, что она сердится на меня, – если я и виноват, надеюсь, что можно простить меня, и грешно сердится в такое время, когда я лишился всего и, кроме каторги, ничего не жду...»

Воно, звісно, дещо оригінально: просити прощення в заміжній жінки, своєї коханки, просити

через її чоловіка. А вся історія мала доволі невеселе продовження.

Через цей лист в Леоніда Глібова провели обшук і хоча будь-чого єретичного не знайшли, проте, про всяк випадок, увільнили з посади гімназійного вчителя, позбавивши його, таким чином, будь-яких засобів до існування.

Глібова також було негайно позбавлено права видавати редагований ним «Чернігівський листок».

Олексій Білозерський та інші учасники вечері були суджені та в каталажку припроваджені.

Леоніда Глібова жодна державна установа по тому не брала на службу. Згодом уже, як перешуміло, дозволили було працювати в статуправлінні, щоправда там платні не передбачалося, хіба щось здобути можна хабарництвом – то, звісно, не для Леоніда Івановича з його кодексом честі. Звернувся було до колеги по громаді Федора Рашевського, але той на Глібових зуба давно вже мав за те, що в свій час Параска Федорівна звабила сина Рашевських. Навіть репетитором не вдалося знайти заробітку, бо вже усталися тутешня міщанська думка: як він може чужих дітей виховувати, як не може дати ладу своїй жінці...

А ще, як життя допекло, то, пересиливши себе, надіслав Глібов листа в Варшаву Пантелеймону Кулішу з прозьбою допомогти десь влаштуватися. Довго не відписував Пантелеймон Олександрович, тільки як вже його самого увільнили, то надіслав коротку відповідь: «Ціль моя стосовно Вас наближалася до мене з кожним півріччям, з кожним місяцем. Коли ж вона стала майже досяжною, все розладналося»...

..... 13

Як завітала до Олександри Михайлівни сестра Надія, то вони довгенько, мов на пальцях перебирали ретельно, говорили про події останні – тільки стримано якимось цього разу, опасаючись зачепити те, що болить, торкнутися недоторканого, куди зась зазирнути без дозволу.

Олександрю прорвало раптово, як дощ по довготривалій і зморній спеці, коли марно тижнями поглядають на безхмарне розпечене небо, – і раптом з невеличкої хмарки розростається на очах чорна і грізна хмарище, що затягує аж віднокрай, і прорветься суцільна лавина зливи...

– Несила мені так далі жити, – здавалося Надії, що в сестри аж голос змінився. – Нехай собі Куліш чинить як заманеться, за черговою спідницею волочиться, чи славу велику з-за моря собі виглядає, а з мене вже досить...

Вона замовкла було, мов льодину яку ковтнула, і подих перехопило з того; сестра обережно взяла її руку в свої обидві. Терпи душа, спасенна будеш – хотіла сказати, та не пересилила себе.

– Не мовчи, – не знайшлася Надія на більше.

І Олександра почала говорити, говорила вона швидко, потрібні слова народжувалися самі по собі: чого вона за наймичку повинна служити у чоловіка, на кухні побожно вистоювати, коли він над рукописом схилився зосереджено, нащо має терпіти смішки та пересмішки над нею отих приятелів злих Кулішевих, що насправді душею не варті і шеляга на ярмаркові сорочинському; вона занехаяла через те власну творчість.

Раптом Олександра рвучко встала, підійшла до книжкової шафи, взяла Євангеліє і поклала перед сестрою, розгорнувши на зроблений раніше закладці:

– Читай...

«Царство Боже, – побігла очима Надія, – подібне до того чоловіка, який перш ніж рушити в подорож, покликав своїх слуг і доручив їм пильнувати своє майно. Одному він дав п'ять талантів, другому – два, а третьому – один. Кожного наділив за здібностями та й поїхав. Одразу ж той, що одержав п'ять талантів, пустив їх в обіг і заробив іще п'ять. Так само зробив і той, який одержав два таланти. Він також вклав їх у справу й заробив ще два. А третій, який одержав один талант, пішов і закопав гроші в землю.

Багато часу минуло, поки господар повернувся і зажадав їхнього звіту. Чоловік, який одержав п'ять талантів, приніс до господаря його п'ять талантів і ще п'ять зароблених, мовивши: “Господарю, ти доручив мені п'ять талантів, а ось іще п'ять, що я заробив”. Тоді той сказав йому на це: “Гарна праця, ти добрий і вірний слуга! Оскільки ти добре впорався з цією малою сумою, я доручу тобі велику. Іди й розділи разом зі мною цю радість”.

Тоді підійшов той слуга, який одержав два таланти від свого господаря, і мовив: “Господарю, ти доручив мені два таланти, а ось іще два, що я заробив”. Хазяїн відповів йому на це: “Молодець! Ти добрий і вірний слуга! Ти добре впорався з цією малою сумою. Отже, я доручу тобі більшу. Іди й розділи зі мною цю радість”.

І підійшов до нього той, який одержав один талант, і мовив: “Господарю, я знаю, що ти жорстокий. Збираєш урожай там, де нічого не садив, жнеш там, де нічого не сів. Тому я злякався і пішов та й закопав гроші в землю. Ось, заberi своє!”

У відповідь той мовив: “Ти поганий і ледачий слуга! Заберіть у нього талант і віддайте тому, хто має десять. Кожному, хто має, додасться ще більше і матиме він надміру, а у того, в кого нічого не має, відніметься і той дріб’язок, що йому належить...”»

– Цю притчу нагадують батюшки часто у проповідях, – подивовано відклала Євангеліє вбік Надія: до чого тут відоме стільки століть... – Хоча я розумію думку твою...

Вже спокійніше тепер Олександра говорила, що вона, як в тій притчі, талант свій письменницький закопує в землю, і те є напевне гріхом; от тільки від чоловіка виглядати годі бодай жаднісіньке слово дяки, швидше навпаки, за природний та звичний він клопіт її завше сприймає...

– Чи ти любиш його? Любиш досі? – несподівано перепитала Надія, проказала так швидко, наче боялася запізнитися.

– То моя кара довічна, – опустила присоромлені очі сестра, мов завинила чимось і перед сестрою, і перед світом усім, та покаятися сили катма... – Мені інколи просто торкнутися хочеться його, як малої дитини, аж млосно стає, не повіриш ніколи...

– Смирення спасе тебе, мусиш жінкою бути, і писати мусиш також, – знов підозріло швидко Надія мовила, наче про це давно-давно вона пробалакала із сестрою, і відповідь наперед готова була.

– Яке смирення?! – мало не викрикнула обурено Олександра Михайлівна, і тепер вже вона почала говорити швидко, мов намірилася з сестрою змагатися наввипередки, наче домовилися: хто викаже все наболіле прудкіше, той і правий, і правда не в доказах, переконливість не в аргументові доречному та життєвому досвіді, а в швидкості викладу

думки, байдуже правда у ній чи простацька вигадка.

Про яке там смирення каже вона, спересердя спитала Олександра Михайлівна у сестри, мов то саме вона винуватець ймовірний в перипетіях заплутаної долі її, чи здатне смирення здолати спокусу бути коханою – невже так забагато просить вона у життя? Чи під силу смиренню, про яке тут говорить Надія, здолати звичайнісіньку, зрозумілу й простиму гордість жінки, якій, майже не криючись, зраджує чоловік? І нащо, сестро, смиренню мені учитись, коли інша моя половина (ага, зловтішалася сама з себе у думці: половиною все ж чоловіка назвала, нездатна, безсила і досі відірвати його від себе!), коли тій половині смирення – то хіба слівце рядове у словарику малоруському?

– Чи мені принижуватися перед ним довіку? – все Олександра допікала Надію.

– Сестро, я ж не перечу, принижуватися не мушиш, і так само перо облишити не маєш, – Надія тепер говорила повільно, обачно підбираючи кожне слово, мов босоніж йшла кам'янистою стежкою і повинна щораз ступати сторожко вельми, аби не поранитися. Вона розуміла, що Олександрі важить насамперед виговоритися, думку свою на співрозмовнику перевірити, душу облегшити, бо не чужої мислі шукає сестра, а свою, вистраждану раніше, утвердити хоче. – Я не перечу, Пантелеймон Олександрович – овоч ще той... Але й на себе інколи в виглядку зазірнути вартує: хто з нас без гріха...

Надія натякала на важку розмову, мимовільним свідком якої недавно стала між Кулішем й сестрою. Лице в Пантелеймона Олександровича було мов буряковим соком рясно натерте, а сам він по кімнаті метався нажаханою кішкою.

– До кого ти мене ревнуєш? – кричав Куліш, люто поводячи з боку у бік білками очей, мов шукав якийсь непобачений досі для втечі з кімнати вихід. – До мертвої людини ревнуєш, до трупа?!

Надія була ні в сих, ні в тих, ніяково їй залишатися тут при хатній розбірці, але й двері за собою зачинити негайно вона опасалася – крий Боже, що трапиться при такій веремії...

Надія здогадувалася, про що тут варилося. Ще колись, задовго до свого весілля, Пантелеймон Олександрович мав симпатію до Єлизавети Красковської, миловидної співачки самобутньої. Своїм співом вона чарувала навіть Шевченка. З незнаних причин шляхи в Куліша розійшлися із нею, Єлизавета вийшла заміж за давнього знайомого, за фахом учителя. Не був той шлюб довготривалим, недоля спіткала Єлизавету: від сухот передчасно померла. Але й навіть тинь її час від часу поставала між Кулішами та спричиняла непорозуміння душевні.

– Все зве він мене в напівжарт «моє твориво», – не могла Олександра спинити розгарячілу, розбурхану та зболену душу. – А насправді ж то він моїм «творивом» тепер став, то я денно і нічно на господарці товчуся, аби гріш був написане ним видрукувати, аби міг спокійненько над рукописами своїми нидіти...

– Тож і надалі лишайся творивом тим, – вхопилася поспішно Надія за думку сестри, як потопельник, що, провалившись на тонкому льоду, судорожно хапается за кинуту йому жердину. – Будь ним, але й сама пиши. Що тут поробиш, – яке Бог уродив, таке й жатимо жниво... А Кулішеві ніхто не боронить «творивом» себе вважати: про мене, хоч Бонапартом...

Надія сповна Олександрю могла зрозуміти, походеньками Куліша не раз обурювалася разом із се-

строю і навіть заздрила їй стиха та незлобиво – за ту приреченість, причарованість (завидки брали, чисті і світлі, на кохання справжнє, а тому за вигадкою несповідимою життєвою – і нещасне) – в самій Надії не заладилося у сім'ї, впоперек все пішло та завалилося. Нема тут ради обом, посидь смутку у кутку.

– Бабська доля така...

– Як жили ми в мамоньки, то були як лапоньки...

– Мабуть, ми свою долю в неділю проснідали, а в п'ятницю проспівали.

– Ніхто вже Куліша не переінакшить: яке в колыску, таке й в могилку

Вони, наче в дитинстві, коли після забіяцької бучі раптової так само раптово мирилися і сиділи, обнявшись та плачучи обоє, так і тепер вони обнялися і плакали, не соромлячись сліз; вони швидше просто ревли з кривди життя та зі щастя свого життєвого, надшчербленого, долі несправедливої й водночас сестринського душевного співголосся та співрозуміння...

Ще досвітком, ледь за вікном сіріло, прокинулася Олександра Михайлівна наступного дня, хоча спішного чогось собі не загадувала; на подив її, голова, що вчора гуділа втомленим комином у завірюху зимову, тепер була світла та умиротворена. Думки, які тоді набігали безладно, наздоганяючи та нахабно й безцеремонно обганяючи одна одну, тепер шикувалися чемно й слухняно у чергу, в ланцюжок логічний, поштивий та наперед продуманий. А й справді, як вчора мовилося, чом не стати для Пантелеймона Олександровича творивом без лапок чи підсмішки, їй під силу смирення, про яке говорила вчора сестра. Куліш, очевидно, підготовлений краще, на сво-

їх злегка зсутулених плечах він світла більш донесе всім тим, хто сьогодні ще під стіл пішакує...

Олександра може і здатна віддати життя людині, до якої коханням скарала доля, простивши більші чи менші чоловікові прогріхи; і не буде насправді в тому гріха, коли свої роки, як у банк, вкладе вона в його життя, не вимагаючи при тому за вклад процента, не дорікнувши за вчинок до судного дня, не виглядаючи й на макове зерня дяки...

..... 14

На Йордана найліпше бути удома: напередодні опівночі набрати з ополонки крижаної, прозорості кришталевої жбан води, бо цілюща вона, на весь рік від недуги тяжкої чи рани поміч, а ще в процесії святочній з душею облегшеною та незаймано світлою урочисто пройтися, помилуватися хором церковним, що заспіває хвилююче «Во Йордані крещаюся Тобі, Господи»; після ж цілоденного посту, як вечірня зізда засіяє, сісти за святочний стіл, де пишається смажена риба та з капустою пузаті вареники, гоноряться гречані млинці на олії та цариця столу – кутя...

Але Йордана цьогоріч випало Пантелеймону Олександровичу і Олександрі Михайлівні святкувати аж у Кракові. Того дня зустрічалися вони з Анатолем Вахняниним – молодим, але не по літах чоловіком тямковитим, що якраз завершував навчання на філософському факультеті Віденського університету.

Та зустріч як не тепер, то в четвер статися мала.

Десь бачення Куліша і Вахнянина збігалися: треба в одне в'язати галичан і наддніпрянців, до купи лучити попри те, що під займанщиною вони різних імперій. І найкраще б тут прислужився часопис, який би правду ніс людям; може вартує його так і назвати – «Правда»...

Олександра Михайлівна з властивою жіноцтву ретельністю вирізки поробила і перед Вахнянином розіклала:

– Можете помилуватися, якими очима на нас московит дивиться.

Це були вирізки з «Московских відомостей».

«Но чего хотят наши украинофилы? Украина никогда не имела особой истории, никогда не была особым государством; украинский народ есть чистый русский народ, существенная часть русского народа, без которой он не может оставаться тем, что есть...»

– А он як Каткови та іже з ним на мову нашу дивляться, яка зверхність і скільки чванства, – Олександра Михайлівна підсунула іншу вирізку.

«И вот мало-по-малу из ничего образовалась целая литературная украинофильская партия, вербуя себе приверженцев в нашей незащитной молодежи. Истощались все прельщения, чтобы связать с этой новой неожиданной пропагандой разные великодушные порывы, разные смутно понимаемые тенденции, разные сердечные чувствования. Из ничего вдруг появились герои и полубоги, предметы поклонения, великие символы новосочиняемой народности. Явились новые Кириллы и Мефодии с удивительнейшими азбуками, и на Божий свет был пущен пух какого-то небывалого малороссийского языка. По украинским селам начали появляться, в бараньих шапках, усердные распространители малороссийской грамотности, и начали заводить малороссийские школы, в противность усилиям местного духовенства, которое вместе с крестьянами не знало, как отбиться от этих непрошенных просветителей. Пошли появляться книжки на новосочиненном малороссийском языке...»

– Маємо також підспівувачів із тутешніх, он гляньте на «Вестник Юго-Западной и Западной России», – Олександра Михайлівна подала ще одну вирізку.

«Мысль о какой то отдельности малорусского народа и его языка мы считаем просто нелепос-

тью, которая довела бы его не до отдельности, не до самостоятельности, но до гибели; без нашего выработанного, уже богатого письменными произведениями общерусского языка его неизбежно ожидает исчезновение в волнах известной нам западной пропаганды...»

– Бреши, враже, як пан каже... А от «удівительні-шіе азбуки» – то вже у ваш, Пантелеймоне Олександровичу, город камінець кидають, – всміхнувся Вахнянин, але в тій усмішці веселості не було, хіба гіркота. – До слова, і тут, у Львові, москвофіли пнуться люд не туди навернути, мало того, вже й до Відня рука їх дотягується...

І Вахнянин оповів, як укоськував ватагу українських студентів у Відні один недоварений гімназист Йосиф Лівчак. Доручено було йому московськими хазяями видавати «Слов'янскую Зорю», але позаяк він сам не здібний до такої праці, до помочі брав ще двох русинів, бідних і на копійку жадібних. Саме якраз Вахнянин із однокумцями заходився студентське товариство зорганізувати – на кшалт чеської «Славії» та «Морави», словацького «Татрана», хорватського «Велебіта» чи болгарського «Балкану».

От запросив Лівчак ватагу студентську русинів і став якийсь лист Костомарова зачитувати. Виходило з того листа, наче мусили ми, русини, в одно зіллятися з московитами. Читав-читав того листа Лівчак, та й затнувся, наче кісткою подавився...

Але ж схоплюється тут Остап Левицький:

– Так не годиться, читайте далі, бо там пишеться, що ми таки від москаля окрема нація...

Шум та сміх з того вийшов, провалилася Лівчакова затія. Але ж далі вони копати будуть й гребтися.

Багато переговорили на тій зустрічі Куліші з Вахнянином, аж до деталей, до того, яку поміч грішми Пантелеймон Олександрович надати береться. І не все так гладко складалося, інколи видавалося Вахнянину, що Куліш є добрячою нетерплячкою, на собі зосередженим і замкнутим, а будь-який інший чоловік, з яким він стрінеться чи справу має, мусить бути на його винятково послуги.

Олександра Михайлівна навіть наприкінці Вахнянина застерегла:

– Я вас жалую, бо ви з моїм чоловіком не довго видержите.

На те Пантелеймон Олександрович тільки пальцем дружині вдавано суворо було пригрозив.

..... 15

Пантелеймон Олександрович спершу фуркав їжаком розсердженим, набираючи глибоко в груди повітря і з силою видихуючи його, потім швидко взад-вперед став ходити кімнатою, заклавши нервово руки за спину, – йому справді потребувався час, аби зійшли з душі злість, подив й обурення.

Видалося Кулішу десь місяців сім тому, що скоївся в Львові денничок український. І послав він до Якова Головацького листа, чи видрукує його оклик до громади. Тільки «печатати кулішівкою» попросив, на ознаку того, що фонетична правопись буде знаменом саме руським. А що ж насправді витворилося?!

З Яковом Головацьким стосунки у Куліша зав'язались давненько, ще з літа п'ятдесят восьмого, як вертався Пантелеймон Олександрович з мандрівки дорогами європейськими. Тоді балакали вони про співпрацю на терені національної освіти, а ще просив Яків Федорович допомогти в упорядкуванні хрестоматії новітньої української літератури.

Дивним чином, Куліш спершу стримано поставився до міркувань Головацького, немов нутром відчував притаений тухлий московський дух, хоча Яків Федорович, здебільшого пишучи листи галичанам російською, у зверненнях до Пантелемона Олександровича незмінно вдавався до «кулішівки».

Листування вигасло, якби в багаття тільки сирі поліна втрапляли...

Та в шістдесят шостому році Головацький з подивом розпечатував листа Куліша, тепер вже поважного царського урядовця в Варшаві:

«Давно мы прекратили переписку, – звертався так Пантелеймон Олександрович. – Теперъ Вы видите меня на другом, более серьезном поприще. Я служу все тому же русскому делу, которому и Вы с таким же успехом посвящаете свои труды и способности».

Він таки справді писав про можливість зречення кулішівки, якщо користатиметься хтось нею зі злою ціллю, але щодо цього мав намір спеціальний маніфест підготувати, аби не свербіло нікому працю його тлумачити як заманеться. Чого ж не дочекалися його маніфесту недоброзичливці? А може підставити хочуть, плетуть хитре мереживо-павутиння провокації?

...Куліш вже трішки заспокоївся, навіть в скронях тихіше бухкати почало – і Пантелеймон Олександрович перечитав те, що надіслали зі Львова йому сюди, у Варшаву, те, що приписувалося нахабно йому: *«Вам известно, что правописание, прозванное у васъ в Галичине кулишивкою, изобретено мною въ это время, когда все в России были заняты распространениемъ грамотности въ простомъ народе. Съ целью облегчить науку грамоты для людей, которымъ никогда долго учиться, я придумалъ упрощенное правописание. Но из него делают теперь политическое знамя. Полякамъ приятно, что не все русскіе пишут одинаково по русски; они в последнее время особенно принялись хвалить мою выдумку: они основывают на ней свои вздорные планы, и потому готовы льстить даже такому своему противнику, какъ я... Видя это знамя в непріятельских руках, я первый на него ударю и отрекусь отъ своего правописания въ имя русского единства...»*

– Отакої, добродію Пантелеймоне, – звернувся до себе в третій особі, – тебе хочуть виставити без-

хребетником, що, розвернувши голоблі, з дива якогось відрікаєшся від дітища свого, від кулішівки.

Маєш негайно сідати за письмовий стіл, готувати спростування, можливо, у формі листа відкритого, листа одвертого. Ти напишеш, можливо, до Омеляна Партицького, чому саме наполягав на кулішівці. «Себто, – ми собі дома живемо, розмовляємо і пісень співаємо неоднаково, а коли до чого дійдеться, то половини себе нікому не попустимо. Половинила нас лиха доля довго, і всилувались ми до одностійності руської кривавим робом...»

Десь так має на папір лягати, а то чоловік отой мій приятельський лист, не спитавшись мене і не маючи до того права, взяв та й пустив у друк. Але то ще ж не все: взяв собі, на власну примху озираючись, відпанахав шмат тексту з початку, ножицями іржавими з кінця відрізав, та ще й вискуб частинку з середини, – натомість зовсім чужу, кимось вигадану думку, доточив безцеремонно.

– Полюбуйтеся на цей обертас – мов на глум мене виставив! – Обуренням своїм Пантелеймон Олександрович не міг не поділитися з дружиною, яка достеменно знала всі перипетії та придебенції.

– Істинний обертас!

Олександра Михайлівна тільки головою крутнула, мов ухилялась від комара надокучливого.

– Дивовижа і годі. То бурчать на тебе, що під польську дудку танцюєш, то під балалайку московську. Одного дня тебе кличуть апостолом польсько-руської злагоди, а наступного ранку в зрадники пишуть. А то ж на моїх очах діялося...

Вона оповість те все Іванові Пулюю, напише як насправду було, яку ролю Кулішу судила доля тоді; Пулюй – то людина, яка зрозуміє, то нелукава душа:

«Роля, лучче сказавши, драма, яку взяв тоді мій на себе, була не тільки чесна і висока, але й така тяжка, що тільки один Куліш був здатний отой трагізм винести, оті всі турботи завдати собі на плечі заради своєї України. Треба дивитись на тую драму і на Куліша уважливо і з розумінням, а не з вузьким упередженням і поверхово...

Як ми жили у Львові, наш хозяїн Юркевич став получати телеграми з питанням, чи літератор Куліш, ще у Львові. Сі розпити від літераторів польських і до нас доходили. Раз не було дружини дома, то і мені довелося з одним таким літератором розмовляти. Багато їх тоді поз'їзжалось до Львова, і вони то й запросили на обід мою дружину. А що там не було Русинів у зібранні, то се ж не вина Куліша; не він устроїв той обід. Були тости на мою дружину. У відповідь подав він ноту високу – може нікому несподівану. Так сказати, він покористувався нагодою і світлим з'їздом освічених людей, і промовив слово про погибіль братії від насилля і недорозуму поліції та і самого поспільства...

Треба науці дати простір і розвинути її враз; треба все переробити і вчити по-українськи у всіх учебних заведеннях.

Все озвалось приємним співчуттям! Йшли тости і віншования Кулішеві, і величають його "ініціатором і уповномоченим від України". Мій же перечить і каже: "Я личність самотійна, а не уповномочений України".

Трудно мені й вимовити, як там було гарно, привітно; як від іскри самотійного, незалежного слова Куліша його думка запалала і опановала всіх. Рішили все переробити: построїти будівлі для гімназій дівочих і хлоп'ячих і для висших за-

ведений, які журнали на українській мові видавати, і багато дечого. Просили, щоб Куліш і рахунок на всі ті проекти зробив. Потім були в його з візитою: Сангушко, Сапіга, кн. Чарторийський да мало хто, я не слїдила дуже і в слід забувала. Запитали в дружини, чи зробив рахунок, що б оте все коштувало. Куліш каже: “Зробив, коштуватиме півтора мільона”. – “І ми зробили, по нашому, треба два мільони, тільки треба Вам прийняти австрійське підданство”. – Бо ще був замір, видавати журнал “Хутір”, на що 6000 гульденів обіцяв дати кн. Чарторийський, та ще для народа щось то 4000 гульденів. Чимало ж то думалось працювати, учебники писати, та гарних освічених людей, жінок і чоловіків, сюда запросити, щоб і мову кращу сюда заселити, не таку зденаціоналізовану, якою тоді писали. Про те тільки й думано, щоб засіяла наша Україна своїм умом і красою слова і душі.

Дружина згодився навіть і підданство инше прийняти на якийсь час, поки доведе все те до ладу. Я забула багато дечого. І жаль мені якось, що він у другому буде підданстві, а я теж в иншому, та думали, що за два-три роки все буде на ходу, тоді мій дружина знов повернеться на Україну... Було, коли ходимо з дружиною у Львові, він мені показує і каже: “От тут добре новітре і на видноці, буде збудована дівоча гімназія” і таке инше. Перезабула трохи; д. Лободовський писав про те в “Южному Краю”»...

Олександрі Михайлівні, звісно, не хотілося переповідати Іванові Пулюю, що вже тоді її брали сумніви, чи будуть ті дівочі гімназії у житті:

– Ще не впіймали, а вже скубете...

В тих розмовах з Пантелеймоном Олександровичем неоднозначного чималенько час від часу випливало: а чи не вартує кириличну азбуку на латинку нам замінити, щоби один був ранжир європейський. Тим паче, що латинкою вже друкувалися твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Григорія Квітки-Основ'яненка, інших знаних наших письменників.

Тільки ніхто не відає, а як це сприйметься?

Та сумніви свої хай вже при ній залишаться, Пулюю важливіше інше: *«Він отримав із Петербурга документ, що Куліш переходить в австрійське підданство. Гірко мені було хоч і на якийсь час розставатись з дорогим дружиною, що для своєї вітчизни на все був готов... А як Куліш передався у друге підданство, то в Росії задзвонили у колокола, стали бити в набат і Галичане, а там Катков і Іван Аксаков, що і католицьку віру прийняв зрадник, і живе широко за польські гроші. І в газетах Каткова пропечатали, що Куліша і в Сибір не худо заслати. А тут і від Галичан те ж подяка... Пропечатали у Львові, що “уповноважений од України” Куліш те і друге, хоч він сказав про себе, що він “самостійний”».*

Написав Куліш своє спростовання і поніс по редакціях. Був заговор і ніде не прийняли його заперечення. Насилу десь на Подваллі найшов таку газетку, що надруковала відповідь. Незабаром за сім, на весні 1882-го року, читає мій дружина в газетах, що передаються Василянські монастирі і добра Єзуїтам. Тоді пише він про Кунцевича і Рутського, несе по редакціях, – не приймають... Оттак то наче повіяло на щось осяйне, благородне, і ми готові були на всі самоотверження для добра своєї нації...

Мій дружина тільки мав на серці Галицію, одно добро для неї, і послідню копійку свою зароблену віддавав; про се і писати більше не хочу. Така у його висока все життя була мета, та Галичане його вічно понижали, лаяли і, щоб красше допекти йому, то і мене іногді.

Вибачайте, що стілько написала, та все гірке. Люде людьми. Все вони або по близкочоркості, або по заздрості судять хибуючи. Та помимо їх хибного суду імя Куліша давно записано на скрижалях...»

...Вони ще довго у пам'яті гортали ті сторінки життя їхнього, чоловік і жінка, що обоє обрали собі письменницьку стезю: рідко доля встеляє її квітками, зате на колючки не поскупились... Однак Олександра Михайлівна незмінно підтримувала Пантелеймона Олександровича в його зусиллях – коли успішних, коли і марних, – аби єднати Галичину з усією Україною; підтримка та не була лише суголоссю з чоловіком, а щирим переконанням. В листі до Богдана Заклинського вона писатиме: «Дякую ж Вас сердешно, що одізвались. Я добре знаю д. Гнатюка. Він мені свої етнографічні праці подарував. Я управила з його збіркою і рівняла її до своїх. Ми дуже рідні з Галичиною, багато пісень, поговірок однакові, мов на Вкраїні...»

...Обдумане та обговорене спростування злої вигадки тепер швидко у Куліша на папір лягало. І аж на душі відтануло, як завершував Пантелеймон Олександрович свого листа: «Тим то мушу благодіяти Вас, високоповажний мій Добродію, напечатати сю обвістку, без помилок, де самі знаєте. Нехай інші не вважать ся самохіть хатні листи оглашати, та ще й ті до своєї подобі перекручувати. Щирий покірник Ваш П. Куліш».

Він не раз настирно просив, аби редактори не вносили змін у правопис його матеріалів. І того ж Якова Головацького, всіх галичан кликав до єдиної української літературної мови на основі східно-українських говорів:

– Чом се ви, панове браття, не хапаєтесь нашої мови, а пишете на взір того, як у нас колись писали в академіях, та й покинули? У нас з Вами виходить не одна, а дві літератури. Ваша словесність така ж од нашої далека, як і московська. І правопись Ваша якась чудна... Перечитайте, що ми пишем в «Осно-ві» про нашу словесність. Здається, що й Вам би так годилося розумувати; а то ми йдемо двома дорогами, і Бог знає, коли докупі зійдемося.

Пантелеймон Олександрович був певен, що мова потребує ще мозолів, аби від половини добірни зерня відвіяти.

Як оповіла йому Олександра Михайлівна в свій час про надбане Степаном Носом, то не забарився до нього Куліш з листом: *«Чую я через люде, що Ви, пане курінний, написали про чумаків, та й дуже гарно. То прошу ж Вас, присилайте скоріш в «Основу», та й наказуйте, щоб без мого прогляду нічого Вашого не друкували, і який би не вийшов мій погляд, так уже тому й бути. Поки моєї снаги, буду Вас і ще декого од фальші словесної обороняти і половину од чистого зерна одвіювати. Бо як кинуться нашвидку писати та друкувати, то скаламутьять зовсім невеличку нашу словесність»*.

Такий тон на письмі Пантелеймон Олександрович дозволяв собі з людиною, про яку, не будучи вельми щедрим на похвалу, відгукувався небавом після знайомства: *«Дуже приємна людина – Ніс..., це ім'я буде в нас безсмертне. Це така людина, якої й історик,*

й поет найбільше потребують. Між народом він свій, без найменшої натягненості. Супроти його я вже джентльмен, тобто відрізнений від народу недостатністю народного виховання. Він учиться в народу, і чудесно вчиться. Вищого за нього немає етнографа».

Зіркий погляд Куліша на розвій мови був ще й прискіпливим – однаково чи то на Галичині, чи на підросійській займанщині.

Спливуть роки, в Мотронівському саду ще не раз скинуть дерева листя і знов одягнуться в нове, ясно-зелене й липке по весні...

Через багато зим та літ колишній співзасновник славетної «Руської трійці» і ректор Львівського університету Яків Головацький ще раз спробує копнути Куліша, який «...для поддержки малороссийского наречия и обособления его он изобрел особую какографію, называемую кулешовкой, подделывал проповеди В. Гречулевича, переводил Библию, Шекспира на созданный им небывалый украинский жаргон».

Пантелеймону Олександровичу доведеться боронити своє бачення, боронити там, де тільки можна. «Зазивний лист до української інтелігенії» з однаковим хвилюванням читали і на Галичині, і на теренах українських під московською лапою:

«Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи, тільки заборонено по-українськи.

Було таке, що збирати грошові жертви можна було на всяку учту і на всяку світову пустоту; постав тільки заказ українцям складатись хоть по вдовиній лепті на наукову запомогу землякам своїм.

Було таке, що не боронено видавати всякі газети і журнали людям порожнім, ради редакторської на-

живи з людського недосвіду і легкодумства; українським же народолобцям забороняли сповіщати рідний край про все, чим би освітилась його темрява.

Було таке, що Боже слово перекладувалось і зирянською, і комлицькою мовою, тільки невільно було перекладувати його мовою українською.

Постало нарешті уже й таке, що навіть у повістях, писаних великорущиною, цензура поправляла изба там, де в рукописі стояло хата; вписувала барин там, де автор писав пан, і т. д.; а коли чумаки заспіває в автора:

Против воле, против вози,

Против ярма і занози,

то цензура вичеркувала чумацьке співання як українське».

Про «избу» та «барина» Пантелеймон Олександрович не вигадав, то з ним самим сталася дивовижна пригода, яку оповісти десь у вільному світі – то не повірять. Друкував він у «Газеті Гатцука» оповідання про український побут, і от перша половина побачила світ до отого сумнозвісного Емського указу 18 травня 1876 року, в тій половині ще дозволено було писати «хата» і «пан», а по указові вже, в другій половині, цензор редакторам велів писати тільки «по-московському».

Ще рвучкі вітри тих часів не раз підхоплюватимуть Куліша, крутитимуть ним і заноситимуть бозна в які табори, що потім сам собі дивуватися буде, але у висліді залишатиметься той самий Пантелеймон Олександрович:

– Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шанована і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить...

..... 16

Пантелеймон був левом: справжнісіньким, хоча й вельми молодим, з гладенькою лисучою шерстю і пружними лапами, що наливалися невідпорною силою ледь не щодня, з кігтями, що стрімко гостроти набували та моці, і з загривком, що жахатиме до паралічу колись звірину. Він не розумів, що трапилося, коли левицю, матір його, яка готувалася саме напасти на овечу отару, з першого пострілу вбив пастух. Мале левеня затесалося поміж овець, які бачилися йому великими та поважними доволі істотами.

Збігав час, левеня паслося разом з отарою і наздогнало вже за зростом дорослих овець та й перегнало незадовго. Воно сумирним вдалося, як всі в отарі, навіть мекати вивчилося як вони.

Та якось на отару напав інший лев, старий та здоровезний, новий пастух з переляку ледве на дерево видряпатися встиг, тож лев три вівці в один мент зарізав, а решта отари розбіглося усібіч. Тільки левеня, мов правець його схопив, залишилося стояти заціпеніло.

– Ти хто? – суворо його спитав спантеличений лев.

– Я – вівця, – ледве промекати здужало настрахати левеня.

– Ану, зі мною ходи! – наказав старий лев.

Вони спинилися на березі невеликого озерця.

– У воду дивись! – наказує знову лев.

Зиркнуло в водну гладь левеня і побачило там, мов у дзеркалі, дві руді голови: кудлату і грізну старого лева, та куди меншу свою, але вельми на ту схожу.

«Я також вродився левом!» – блискавкою промайнув несподіваний здогад.

Між тим старий лев підняв голову своєю кошлату угору, і грізний рев струсонув повітря, покотився вусібіч, викликаючи в більшого чи меншого звіра жах і непереборне бажання втечі панічної.

В нестримнім пориві – «Я лев!» – молоде левеня і собі ревнуло, задерши голову в небо, той рев не був такий грізний як попередній, може в гучності і поступався, та чулася в ньому молода і хижа потуга, яка небавом наздогнати здатна дорослого звіра.

– Я лев, – голосно вимовив Пантелеймон Олександрович, прокидаючись, та марне силячись пригадати: читав він щось схоже про звірів цих, чи воно саме приплигло йому.

Та бути левом, переконався він на своєму віку, то приректи себе на самотність. В листі до Шевченка якось мимоволі прохопиться: «Мені ні з ким і порадитись». А вже Милорадовичівні сповідався, як видалося йому, до денця душі відверто: «Ви не знаєте, що я один на світі: мене ніхто не розуміє».

Серед велелюддя Пантелеймон Олександрович частенько почувався наче заблукалий мандрівник у дрімучому лісі, де так складно продиратися чагарями – аж лице рвали гострі патики, та з одержі лишалося хіба шкумаття. Інколи ж був отим левом серед отари овечої, чия сила востократ перевищила міць вівці найдоладнішої. Не стидався до Галагана писати: *«А де ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневі сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, – навряд чи є на світі дурніший город»*. Навіть Іван Франко, що не раз Куліша критикував немилосердно, про нього написав: *«Перший, по моїй думці, справді національний письменник український, т.є. письменник, котрий старався по змозі своїх сил відпо-*

вісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею...»

Він справжнісінький лев поміж звірів-дрібноти, він в світ цей прийшов сказати доконану істину будь-кому прямісінько в очі. Одним скаже він, що надто перемоскалилися, іншим, що козаччині б'ють поклони, теж не злякається правду викласти. Бо елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козаччину нам на погибіль, і не погибли ми з нашої старорущиною єдино через те, що братня наша Русь, праведно знана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу владу... Та й не в козаччині наш ідеал національний.

І нехай собі Олександр Кониський, як переказували Кулішу, криве слово про нього балакає: «Перед молодими ентузіастами-демократами розум і освіту Куліша затьмарювала якась його пиха, холодна стриманість і надмірне самолюбство».

Пантелеймон Олександрович напевне знав, що то у Кониського заговорили завидки, бо, бачте, Куліша так урочисто зустрічали в Полтаві, з тріумфальним нічним факельцугом, розкішним банкетом та проклямативними промовами в його честь. А він, комусь не сподобалося, розмовляв навмисне російською мовою, хоч на банкеті кілька разів зверталися до нього, як визнаного проводиря, саме українською.

І нехай невідь-кого там завидки жовті гризуть... Нехай для когось іншого українська громада влаштує банкет в міському саду, на який, аби втрапити, треба внести три срібні карбованці – записували на цей обід на пошану Куліша лише три дні, двісті осіб зголосилося, а там змушені були припинити запис, бо місць забракло.

І нехай дорікають йому, що в один якийсь час він славить культурницьку місію польської шляхти в Україні, а після поразки повстання в Польщі в шістдесят третьому, раптом спокусившись на тлустий шмат, кинутий тою ж царською властю, їде в Варшаву колонізувати і русифікувати люд бунтівний. То він, аж захлинаючись, славить скасування кріпацтва і навіть дозволу просить перекласти указ українською, то знову кляне Емський указ. То йому тицяють просто в обличчя його «Историю воссоединения Руси», де поклон вірнопідданий б'є Переяславській раді, то дивуються Кулішевій заяві про зречення російського громадянства, яку, проте, він небавом все ж відкличе.

Він – лев, і лише йому дозволено в «Хуторній поезії» й «Дзвоні» славити Петра I та Катерину II, сучасника ж свого, імператора Миколу I поблагословити рядками:

*Свободи ворог, ворог життя,
Ти був великий душогубець,
Катюга розуму в отчизні,
На сході сонця мраколюбець...*

І нехай собі десь за рогом лукаві вуста перешіптуються, що Куліш просто заздрить музі Шевченка, обзиваючи її п'яною... Але він, один з тих небагатьох, хто гроші слав Тарасові в час його солдатчини, щиро вважає, що на кошти, зібрані на пам'ятник Шевченкові, ліпше б якусь селянсько-ремісничу школу облаштувати. Він бо також підтримував дружину свою, Олександру Михайлівну, яка щиро обурювалася: чому на портретах пребагатьох Тарас Григорович – старий, втомлений і похнюплений, – ті портрети,

сердилася дружина, геть неправдиві... Наче недобрі люди нам в голову вбивають і втокмачують, що як пророк ваш такий, то й ви теж похнюплені і безсилі, втомлені й бездіяльні, будуччини позбавлені.

То не так, сердилася Олександра Михайлівна, старший боярин на її весіллі зовсім інший, і нагадувала про арешт Шевченка. Жандармам, як нарозказувало їх начальство, треба взяти було державного злочинця важливого, і він уявлявся їм неабияким зарізякою, каторжником затятим. Який же подив їх брав, коли замість зарізяки перед ним постав елегантно вдягнутий молодий чоловік, у фраківі, з манерою витриманою і виваженою.

– Чому ви так одягнуті сьогодні? – не втрималося на язичі жандарма.

– Я на весілля до Костомарових поспішаю, – спокійно мовив Тарас Григорович.

Він вже здогадувався, де тепер судитиметься побачитися йому з Костомаровим і чи не Дубельт за боярина на тому весіллі буде.

Інколи Шевченко з ним, Кулішем, сперечався, аж хрипнув, але й правоту теж визнавав нерідко. Як написав Тарас Григорович «До Основ'яненка», то не згоджувався Пантелеймон Олександрович з рядками:

*Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!*

Тоді він сперечався з Шевченком: «Ви вихваляєте Головатого – особу не дуже важну і маловідому народові та історикам».

Поет спершу було не послухав Куліша. Але вже після заслання, під час верстки «Кобзаря» у Кулішевій друкарні, все ж згодився на пропоноване Пантелеймоном Олександровичем:

*Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...*

Що б не казали, а для Тараса Григоровича його голос таки важив дещо. То він міг йому в очі сказати: «Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Адже ж і Данте і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Отак тебе морочить ся москальщина. Цур їй! Лучче нічого не роби, так собі сиди да читай, а ми тебе хлібом прогодуємо, аби твоє здоров'є! Ось, може, перепечатаємо твої перші стихи, то за те буде й слава й гроші...»

Важко своє варшавське заробітчанство виправдати в сліпих очах Остапа Вересая, такого ж лева душею; але й тут умудрився напустити туману: «Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон. – І вже зовсім, як переможний рев втішеного лева над тушею впольованої дичини додовав: – Діждали козацькі діти над ляхами панувати...»

Треба мати лев'яче серце і таку ж витримку, аби слідувати обраній місії: «Живе німець по німецьки, турок – по турецьки, англичанин – по англійськи і москвич – по московськи; тільки наш брат українець носить навиворот свою одєжу. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою, чи французь-

кою матерією, то що вже лице проти підбою! Оце ж нашому вікові судилось Божого світу дождатись. Проходить ніч, настає ранок, і розпізнаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома в Україні».

По Шевченкові, та й то не завше, не було рівні йому, бо визволителі нації не кожного будня приходять. Куліш не міг знати, звісно, що англійський історик Девід Сондерс назве його однією з ключових фігур української минувшини середини того століття, але в душі саме таким почувався.

Щоправда, Олександра Михайлівна, його Сашенька, насварює час від часу: «Ти задираєш носа інколи так, що й кочергою його не дістанеш. Надто гордим Бог роги збиває...»

Попри те, що побожно здебільшого вона зиркала на чоловіка, мусила все ж час від часу, а вельми у Петербурзі, у пору видання журналу «Основа», нагадувати Кулішу про носа і коцюбу.

– Горе нам, – розводив руками на те Пантелеймон Олександрович, – горе, що скільки то єсть земель, куди Христос ще не приходив. Так і земля наша, хіба се християне, що один другому вік заїдає?

– Сама себе раба б'є, що нечисто жито жне, – відказувала жінка. – Сам же кашу заварюєш, чоловіче, когось винуватячи.

Нерідко суперечки у них виникали в розмовах про Тараса Шевченка: не могла, навіть з терпінням своїм, Олександра Михайлівна змовчати на недружнє слово Пантелеймона Олександровича, що ревниво чомусь до Шевченка почав ставитися.

Тарас Григорович, як вернувся, то жив в Академії мистецтв, де йому надали майстерню. Самітницьке життя його викликало співчуття і жаль в Олексан-

дри Михайлівни, вона інколи готувала йому щось смачненьке, а вельми вподобав він мариновану корюшку. За приязнь Шевченко тим же відповідав: дарував Олександрі Михайлівні свої живописні роботи. На звороті картини «Ростовщик» Тарас Григорович червоним олівцем дарчий напис залишив: «Мойй любій княгині Олександрі Михайлівні Куліш від старшого боярина Т. Шевченка на пам'ять». А ще два автопортрети перед Великоднем подарував: «Замість крашанок», – жартував.

Олександра Михайлівна шкодуватиме завше, що в час арештів кирило-мефодіївців її мати, із зрозумілого переляку, закопала в саду картини й вірші Куліша і Шевченка – як не шукали через роки ту схованку, так навіть і самі не знайшли.

Шевченка Олександрі Михайлівні було людськи шкода за ті поневіряння, що йому судилися, за страждання на засланні. Розказував Костомаров, як він вперше зустрівся з Тарасом Григоровичем, побратимом тих далеких вже літ: «Здрастуй, Тарасе, – сказав я йому, побачивши його за роботою у білій блузі, з олівцем у руці. Шевченко витріщив на мене очі і не міг впізнати. Даремно я, все ще не називаючи себе по імені, нагадав йому обставину, яка, очевидно, повинна була б допомогти йому пригадати, хто перед ним. – Ти ж казав, що побачимося і будемо ще жити разом у Петербурзі, так і сталось!» Це були його слова, сказані у III відділі у той час, коли після очних ставок, які нам влаштовували, ми поверталися у свої камери. Та Шевченко і після того не міг здогадатись: роздумуючи і розводячи руками, сказав рішуче, що не впізнав і не може згадати, кого перед себе бачить. Певне, я дуже змінився за одинадцять

років розлуки з ним. Я нарешті назвав себе. Шевченко дуже розхвилювався, заплакав і почав обнімати мене й цілувати...»

Олександра Михайлівна не могла не бачити, що Пантелеймон Олександрович не лише до Шевченка ставиться несправедливо та упереджено, його стосунки не ладилися з багатьма людьми з їх оточення. А в Петербурзі, тим часом, утворилася чимала українська громада, в яку входили поляки, євреї та росіяни, які сповідували передові погляди. Збиралися та обговорювали наболіле у брата Олександри Михайлівни Василя Білозерського, в них самих, Кулішів, в Костомарова, Менциця, Недоборовського. Згадуватиме сестра Надія: «На наші понеділки найчастіше збиралося чоловік п'ятдесят-шістдесят: українці, поляки, росіяни; приходили вчені, професори університету, офіцери генштабу, бували літературні знаменитості. Окрім Кулішів, Костомарова і Шевченка, що звично бурхливо обговорювали насущне, бували Тургенєв, Анненков, Кавелін, трохи рідше брати Жемчужнікови, Полонський, Чернишевський...»

У самої Олександри Михайлівни стосунки з Кулішем тріскалися, сипалися і шкереберть летіли, мов недобра сила яка в Пантелеймона Олександровича вселилася і ще додала до всього зверхності та зарозумілості. І в редакції журналу «Основа», де Олександра Михайліна видрукувала низку своїх творів, стосунки чим далі, то ставали складнішими. Куліш не ладив тепер ні з Василем Білозерським, ні з Миколою Костомаровим. Микола Іванович журитиметься Мордовцеву, обминаючи свої стосунки, говорячи лише про Куліша та Білозерського: «Ще минулого року вони не ладили. Тепер вже

не бувають один в одного, і Куліш бере участь в «Основі», й лає її, Білозерський лає Куліша і вміщує його твори в «Основі»...

Сварить інколи жінка Куліша за оту кострубатість, невитриманість, за характер колючий, та нехай собі сварить. Хіба він, і тільки він, Пантелеймон Олександрович, єдиний серед письменства нинішнього, не має права заявити: «Що робити, коли земляки забули читати по-своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько!»

Тільки лев, що чує в собі особливу потугу, має право виголосити: «Ми ті люди, котрі кращі од інших...»

..... 17

Пантелеймон Олександрович писав, зиркаючи час від часу в вікно, мов у листі мав викласти там побачене: писав насправді давньому знайомому Володимирові Шенроку про ту пам'ятну, дещо клопітну через погоду, подорож із дружиною у Європу. Зима сімдесят восьмого – сімдесят дев'ятого року видалася доволі примхливою, водохрещенські морози раптово змінювалися відлигою, мов брати-місяці, кепкуючи з люду, навмисне місцями на день-другий мінялися. «Любезнейшого Ренана, – клав Куліш на папір слова на рідкість рівненьким почерком своїм, – мы с Александрой Михайловной видели и слышали на кафедре в Париже».

Та втомлива подорож полишила, мов на вицвілих світлинах, чимало дещо прибляклих вже спогадів про відвідини художніх салонів, музеїв, зустрічі з непересічними людьми. А ще Пантелеймона Олександровича наштотувнула поїздка на цілком прозаїчну думку: видати серію особистих перекладів найпомітніших праць західних вчених і літераторів.

Вони охоче ходили на лекції професора Ернеста Ренана в Колеж де Франс і Сорбонну, маючи змогу по тому з професором поспілкуватися – Куліша особливо цікавила Ренанова книга «Життя Ісуса».

А Олександра Михайлівна навіть сама собі соромилася зізнатися, чим інтересні їй бесіди з відомим фахівцем з історії християнства, що вона хоче дізнатися: чи різнитиметься думка його із тим, що нишком випитувала у сестри Надії та брата Василя та від них почула тоді, що довіряла на сповіді старому горбатенькому вже від поважних літ борзненько-

му батюшці. Чи то задумка не гріховна, чи не перечатъ тому в християнстві, яке долю людську бачить у Всевишнього приналежності, чи, допустимо, як намірилася людина роки свої, зрештою, не її навіть власність, комусь іншому самочинно немов передати...

Подумки вона кепкувала з себе і в думці не раз висварювала: ну хто, крім самої, може загадку її життя непросту відгадати...

«Любезный Ренан», як величав його Куліш Шенрокові, виявився справді чоловіком щирим, що не надував щоки і не набивав собі зайву ціну, охоче про пошуки свої і наукові блукання та помилки балакав: «Можливо, вартує пошкодувати, що моя праця набула подоби біографії, – скрушно чомусь казав професор, мов завинив перед наукою або співбесідниками. – Коли я задумував написати історію початків християнства, то мав на увазі історію вчень, і в тому творі Христос був би лише одним із героїв, хіба епізодично згаданим. Та згодом я зрозумів, що історія складається не лише з тлумачень, що люди в ній куди важливіші доктрин. Реформацію здійснили не тільки відомі теорії, а найперше Лютер, Кальвін...»

В Пантелеймона Олександровича навернулося було на язик заперечити зараз почуте, бо в «Истории воссоединения Руси» він твердив дещо інше: «Кожний з нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому не варто дивитися на історію, як збірку біографій. За кожною фігурою, що з'явилася на передньому плані неодмінно приховуються цілі натовпи фігур, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє».

Інколи, в час розлогих їхніх розмов, Олександр Михайлівну сказане Ренаном просто жахало. Вида-

валося їй почуте безбожництвом звичайнісіньким, хіба ще приправленим погано прихованим науковим цинізмом.

– Цю величну постать, яка вивищується над долями світу, – професор промовляв незвичним для неї приземленим тоном, – можна називати божественною: не в тому, звісно, розумінні, що Ісус вміщував у собі все божественне чи може бути тотожним із божеством. Тут інше: він навчив рід людський робити один з найкрупніших кроків до ідеалу, до божественного. Будьмо відвертими, – в масі своїй людство є просто юрмою істот низьких, егоїстів, які вище тварини хіба тому, що егоїзм їх більше обдуманий за тваринний.

– Як?! – не втрималася Олександра Михайлівна. – Ви справді вважаєте Христа «нетотожним із божеством»? Тепер я розумію, чому католицька церква так критично ставиться до Вас...

Її налякала ця мова: наукова гординя, подумалося, не ліпша якоїсь іншої, не тільки записні атеїсти, а й такі респектабельні джентльмени можуть ставати тими, про яких мовив Христос: «Сліпі поводити сліпих...»

По вигукові подивованому Олександри Михайлівни легка усмішка змайнула обличчям Ренана, та не було у ній зверхності чи надмірного самохизування вченого вже зі світовим іменем, – може хіба проста впевненість людини, що сама пішачком сходила немало Христових стежок, а Палестину знала зовсім не з книжкових сторінок: «В нашій буденщині мені бачаться своєрідні колони, що здіймаються в небеса і свідчать про благородне покликання людини. З цих колон, які показують, звідки вона і куди прагнути повинна, Ісус є найвищою, в ньому все, що є прекрасного і високого в нашій природі. Він

не безгрішний, він перемагав у собі ті ж самі пристрасті, з якими боремось ми; ніякий ангел Божий не підкріпляв його, окрім власної чистої совісті; ніякий Сатана не спокушав його, крім того, що кожен носить в своєму серці...»

Олександра Михайлівна все крутила в думці свою власну загадку-запитання, видавалося їй, як питає, то для Ренана те прозвучить патетично, дружина ж її щось здогадуватиметься, і нехай не візьме в очі на кпини, та на мислі не стримається від їдкої підсмішки. І все ж: чи має любов до ближнього якусь межу, кордони певні, хай не такі, як між країнами, та все ж... Чи можна життя своє іншому передати, тому іншому сповна прислужитись, забувши Христову притчу про три таланти; чи має право людина так вчинити, пам'ятаючи, що життя кожне – то власність Творця, і ніхто права не має на свій глузд з ним щось чинити та витворяти, немає права отак закопати, як в тій притчі?

Ренан подивився між тим якось дивно на Олександру Михайлівну і раптом, не чекаючи запитання, сказав:

– В П'ятикнижжі, як пам'ятаєте, писане – возлюби ближнього свого, як себе... Для юдея це чинне й сьогодні.

Олександра Михайлівна від несподіванки аж зашарілася, професор вгадав її запитання, хоч вона ще не зважилась навіть озватися.

– В Корані так чітко не сформульовано, – вів далі професор буденно, мов знехотя, – але Магомет повчав вищому принципу віри: робіть людям те, чого для себе бажаєте, і не робіть того, чого для себе не хочете...

Вона не могла позбавитися дивного відчуття, мов думки її виписані великими чіткими літерами за прозорим склом, і Ренан без труда особливого їх читає:

– І в Конфуція схожий вислів, і в індуїстів, в «Махбхараті», а Євангелію, слова Ісуса, самі пам'ятаєте: «“Ви чули, що було сказано: люби ближнього твого і ненавидь ворога твого. А Я кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, добро творіть тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто кривдить і гонить вас, щоб ви були синами Отця Небесного, бо Він сонцем Своїм осяває злих і добрих і посилає дощ на праведних і неправедних”. Вперше в світовій цивілізації прозвучало: моліться за ворогів ваших...»

Олександра Михайлівна аж кулачки з несподіванки стисла, їй потребувалося всеньку міць цілковито зібрати, щоб стриматися: вся бурячкова стала, бо кров рясно припливла до обличчя... «Моліться за ворогів ваших» – може він гіпнотизер який, що думки читає, цей Ренан, чи провидець справжнісінький, як же вона могла вагатися в ставленні істинно до ближнього, бо немає в неї людини ближчої, ніж дружина її, Пантелеймон Олександрович... За ворогів християнин повинен молитися, а вона сумнівалася життя покласти задля праці такої високої її дружини...

– Тобі нездоровиться? – Куліш помітив дивне у жінчиній поведінці.

– То зашумеляло щось... Вже минулося, – по хвилі мовила.

І вона сказала цілковиту правду.

..... 18

Того січневого недільного ранку, коли за вікном мела чимось вельми роздратована хурделиця, а в димоході час від часу гуло, мов там оберемок сичів угніздився, Іван Павлович Пулюй не поспішав вставати з ліжка, натомість спроквола шелестів сторінками останніх газет. Раптом у виданні «Bohemia» йому впав в око заголовок «Відкриття Рентгеном нових властивостей так званого катодного випромінювання» – Пулюй спершу насторожився, а тоді, пробігши очима писане, рвучко схопився.

– Моя лампа! – вигукнув Іван Павлович – і хтозна чого більше було в його вигуківі: подиву чи роздратування. – Та це ж моя лампа...

Чистою заводдю звук Пулюй вважати своє наукове середовище, де немає гнилих мулів та жабування людського криводушся, а тут трапилося щось несподіване і незвичне. Він пише Рентгену листа, де питається, чи використовував той у дослідженнях його лампу, яку Іван Павлович винайшов.

Лист залишився без відповіді. А між тим вже п'ять років минуло, як робить, а тоді публікує Іван Павлович в низці європейських журналів сенсаційні знімки, виготовлені з поміччю винайденої ним лампи: знімок миші, фото руки дочки вченого, під якою чітко бачиться навмисне для цього покладена металева шпилька, навіть знімок мертвонародженої дитини.

Рентген зумів швидше запатентувати дослід, не до кінця розуміючи навіть суть його та явище тих Х-променів: мовляв, він надає значення тільки фактам, а пояснення його не цікавлять, слово ж «елек-

трон» в Мюнхенському фізичному інституті, де він працював, взагалі й промовляти не обов'язково.

Невипадково, боячись вельми незручних запитань вчених, по врученні йому Нобелівської премії, Рентгент не насмілювався навіть виступити, хоча виступ такий обов'язково передбачений протоколом...

Подивом з такого перебігу подій Пулюй поділившись зі своїм колишнім сусідом, якого звали Альберт Ейнштейн, на що той відказав чистосердно: «Прикро вам те слухати, може й ображатися станете, але хто ви такі, русини? Яка за вами культура, які акції? А за Рентгеном уся Європа...»

Згодом про це Іван Павлович оповість в листі Олександрі Михайлівні Куліш, Ганні Барвінок. Вона, як ніхто, зрозуміє його...

Вони не тільки духовно близькими були, то до неї звертався Іван Павлович: *«Люба жінка моя сповнила сьогодні сина, котрий явившись на світ Божий доказав за своє право до життя здоровим горланнем і копірсанням ногами і руками. Важить він 4 кілограми, і ми надіємось, що в здоровому тілі буде здоровий і розум. Про серце будемо дбати, як доживемо і дамо йому науку, любити Україну і розуміти розумом і серцем, що думали і робили Куліші, і батько його».*

Тож своєю радістю Олександра Михайлівна залюбки ділиться з Іллею Шрагом, якому впродовж років звіряла свої думки, вагання та помисли: «Добродій Пулюй має сина, а то все у його дочки. Просить мене бути хрещеною матір'ю. Я і дочок хрестила заочно. Не знаю, чи не пропаде хрещик у таможні, як послать?»

Отой мимовільний докір Ейнштейна – «яка культура, які акції» – Олександра Михайлівна ніяк не могла віднести на карб Пулюю, бо добре

знала, як ще в тернопільській гімназії засновував він молодіжний гурток «Громада», в студентські літа «Віденську Січ» розбудовував, клопотався про відкриття українського університету у Львові. Як гостював у Кулішів Іван Павлович, то розбалакалися якось про вшанування Шевченкової пам'яті, і оповідав Пулюю з властивою йому говіркою: «Обходилисьмо роковини нашого безсмертного Тараса... А царська сила з поміччю своїх яничар-москвофілів, редактора газети «Страхопуд» Лівчака та редактора місячника «Вістник Народного Дома», що виходив у Львові, зірвати нам діло надумались. А ми дали декляматорський вечір, на котрий цілу Слав'янську Віденську семью запросили. Славно вже відбувся, що й всі брати Слав'яне нам завидували такого вечора. Не могли надивуватися, що ми у Відні хоч числом менші, та таки ділом им наперед нас не виривать ця. Усі допитувалися, кільки нас є у Відні та все дуже чудувалися, коли вчули відповідь – до двадцятьох...»

Небавом у хитро приплющене око Австро-Угорської імперії, що долею Європи сторіччями крутила й вертіла, потрапляють оті русини, яких раніш недобачала і недоцінила: і стає Іван Горбачевський першим у світі міністром охорони здоров'я, Йосип Ганінчак – прокурором генеральним, головним лікарем імперського флоту – Ярослав Окуневський, віце-спікером імперського парламенту – Юліан Романчук... Івану Пулюю пропонують крісло міністра освіти, та він відмовиться навідріз: ну не хочеш, казали, дивуючись, тоді державним радником просимо.

В ті присмеркові роки, по валуєвських та емських указах, коли слово цієї землі, яке не встигли втоптати раніше, тепер нагло приморозки заборон доби-

вали, в ті присмеркові роки звучав голос славетного вченого Івана Пулюя:

– Поневолені народи Росії мають бути вільними і зорганізованими у самостійні держави. Але найвизначнішим для здійснення цієї мети, для встановлення високого миру в Європі, може бути тільки самостійна Україна. Самостійність України є, на наш погляд, ключем для мирного дому в Європі...

Найсвітліші уми континенту ще не раз повторять цю думку.

– Найбільше і найважливіше наше бажання, ідея і головна мета наших національних прагнень – це визволена з-під Росії вільна Україна, де не повинно бути жодного пригнобленого і жодного гнобителя, де український народ після довголітнього рабства вестиме нарешті вільне у всіх напрямках національне життя, розвиватиме вільно свої великі духовні здібності і братиме участь в примноженні скарбів усього людства. Ми бажаємо і очікуємо з упевненістю здійснення цього...

Ще багато води втече у Дунаї, хлюпаючи хвилею в берег, доки станеться передбачене, і так само у Влтаві, побіля якої замешкає згодом Пулюй, не такий вже і дужий ріці, на позірний погляд, але в повільно раптом неймовірно стрімкій і ревучій, що рватиме кріпкі мости і швиргатиме, наче бавлячись, велетенські камінні брили.

А доти з запалом кластиме небайдуже слово своє на папір Іван Павлович. Те слово лягало з надією, що з ними Віра і з ними Бог – Пулюй ніяк незгоден був з чванькуватим Наполеоном, що з недоречною іронією колись пашталакав: «Бог за тим, за ким батальйони». Саме тому, вкупі із Кулішем, Іван Павлович задля просвіти народної взявся ще да-

лекого 1870 року за переклад Святого Письма. Обое певні були: народ, який має Біблію своєю мовою, вже не билинка на узбіччі великого людського поступу, такий народ не щезне, не загубиться, не розвіється порохом безпорадним десь в круговерті вітрів світової історії.

Іван Павлович з Пантелеймоном Олександровичем відразу ж поділили поміж собою обов'язки. Пулюй взявся за переклад із грецької, швидше дбаючи про максимально точний виклад, ще не «вслухаючись» в милозвучність, за те потім подбають. Наступним у череді праці буде звіряння з латинським, церковно-слов'янським, російським, сербським, польським, німецьким, англійським та французьким перекладами.

За труд свій зваляся цілком професійно, Пулюй облишив навіть університетську науку, покладаючи весь час свій та зарібок задля одної цілі.

І ось з віденської друкарні виходять Євангелії від Матвія, від Марка, Луки та Йоана. А у Львові Куліш рівночасно навіть встиг видати переспів Псалтиря – вони піднімалися наче східцями велетенської будови, муруючи поперед себе сходинку за сходинкою.

..... 19

Вона все нарікала на пошту, ледачу й неповоротку, яка, видавалося, перевозила кореспонденцію не звичайнісінькими поштовими каретами, а вайлуватими, старими і втомленими волами, що понуро брели розбитими і розквашеними дорогами.

Олександра Михайлівна посилала у Львів Володимирові Шухевичу, в журнал для дітей та молоді «Дзвінок», низку творів своїх і чекала відповіді. Коли ж врешті зі Львова прийшов лист, все зрозуміла: то так довго і тяжко трудилась російська цензура, бо на кордоні з п'яти її творів, опісля «глибокодумних роздумів», пропустила тільки один – «Казку про Орла».

– Не журися, – втішав дружину Пантелеймон Олександрович. – То ще не найгустіше цензурне решето. Я он якось підрахував, що через заборону писати по арештові мусив сорок сім псевдонімів вжити...

До всього людина звикає, мов до одєжини з чужого плеча, навіть до вигаданого імені під власним твором, хоч інколи в тому лісі імен і заблукати нескладно: Олександр Кониський якось обмовився, що нарахував сто сорок власних псевдонімів, а далі і в підрахункові збився.

Так і з Олександрою Михайлівною сталося. Спершу переймалася неабияк чоловіковим поєдинком з цензурною раттю. Істинно серце не на місці було, як в п'ятдесят третьому році Київський цензурний комітет, що переляканим навіки вродився, заборонив перевидавати раніше дозволені твори її дружини, як і Шевченка та Костомарова. Чинодрали київські настукали в головне імперське цензурне стійбище у

Петербурзі і заборонили вже видані твори Куліша «Повести об украинском народе», поему «Україна. Од початку до батька Хмельницького» та роман «Михайло Чернышенко»; мало того, що заборонили, та ще й віддруковане вилучили із продажу.

Як сам собі вкоротив віку із розпачу цар Микола І, не витерпівши поразки в Кримській війні, то видавалося спершу, що імперська крига танути почала.

Однак оманливе враження те було. Куліш, взявшись з енергією неабиякою видавничу справу обласшовувати, назву відповідну дати хотів – «Українська друкарня». Дзуськи, крутнула влада державним носом, не дозволено, якщо хочеш, то власним іменем хіба клич.

Скільки то втіхи було, як вдалося видати Кулішеву «Граматику». «Ся книжка, – не міг приховати рожевих надій Пантелеймон Олександрович, – явить народу, що він таке, звідки узявся, і як йому подобає на світі жити».

Тішитися недовго судилося. Хто хоче – сокоче, а хто кудкудаче: хоча столична цензура пропустила видання, та стало воно муляти око київському генерал-губернаторові Васильчикову. Шле цей чинодрал сердиті депеші III відділу імператорської канцелярії: так і так, мовляв, то тільки на перший погляд безневинне видання для народу тутешнього, насправді воно збурює його, належить заборонити цілком чи бодай вилучити сторінок низку. Врешті роблять у магазинах трус, бідолашна «Граматика» стає арештанткою – хіба четверту частину продати встигли...

Заходилися було Куліші літературно-мистецький часопис видавати, вже й на милозвучній назві зійшлися – «Хата». Але знов оте сумної пам'яті III відділення довідку видає: «разрешение

Кулишу издание журнала отклонить», можна хіба альманах видавати. Він хоче добитися дозволу на україномовний додаток «Село» до часопису «Народное чтение»? Заборонити! А щоб трішки зберегти при тому лице, вельми поважна причина знайшлася: у Петербурзі, де велика українська громада мешкає, мовляв, немає окремого цензора, який би володів «южнорусским наречием».

З безцеремонністю цензури довелося якось зіткнутися Пантелеймону Олександровичу і в Австро-Угорській імперії, ще коли він з Олександрєю Михайлівною приїхав у Львів. Благородних ідей щодо польсько-руської згоди не бракувало, от тільки як, через які видання достукатись до громадськості... Публікації Куліша на цю тему набули неабиякого розголосу, до полеміки долучилися М. Костомаров і Д. Мордовець, І. Франко та О. Партацький, професура Петербурзького університету і Петербурзької духовної академії, знані польські діячі. Врешті критичні стріли зі свистом почали в Куліша летіти з різних боків, аби тільки встигав боронитися...

Видавалося в один час Пантелеймону Олександровичу, що вже й недалеко до мети. Ідеї свої він викладав на аудієнціях в президента рейхсрату Австро-Угорської імперії Франца Смольки, міністра у справах Галичини Флоріана Зем'ялковського – і знаходив розуміння та обіцянки фінансової підтримки. На біду, так невчасно з'явилася папська енцикліка про реформування Василіанського чину під керівництвом отців єзуїтів – не в міру підозрілий Куліш зобачив лукавство тут можновладців та припинив перемовини.

Обурення своє Пантелеймон Олександрович вилив в брошурі, яку переклав німецькою Іван Пу-

люй, “Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten”.

І тут Куліш мав змогу переконатися, що імперії скрізь залишаються імперіями: австрійська поліція брошуру конфіскує негайно по виході, навіть не пояснивши причин.

Та російська імперія в цьому неперевершена. Жорновим каменем придушила вона українське слово: вже не тільки боронили книжкові видання, а й навіть у писаних російською мовою повістях цензорський олівець викреслював окремі українські слова, натомість російські вписував. Дійшло до неймовірного: спалили український переклад книги Іова з Біблії... Звісно, заборону наклали на весь театр, на концерті зась заспівати українську пісню, тож винахідливі подвижники сцени перекладали французькою і так вже виконували її.

Інколи не витримувала душа в Пантелеймона Олександровича, брався хитрити та якось задобрювати ту владу, навіть підлещуватися починав. Вже й матеріали окремі в «Вестнике Юго-Западного края», виданні слави поганої, публікувати став.

– Мені заборонено в Києві видавати журнал, – журитиметься і дивуватиметься водночас Куліш. – Тоді як головному управлінню у справах друку належало б мене благати про це, аби вилікувати місцеву інтелігенцію від хвороби, якої зазнав і Драгоманов...

А ще, аби вже зовсім найменші сумніви зникли щодо його лояльності, взявся стверджувати, що назва «Україна» – то польська вигадка і писати брався тільки латиною – *Ukraina*...

Совістила його за те Олександра Михайлівна, яка звично заплющувала очі на всі чоловікові вихиласи, навіть до сварки якось дійшло.

– Чи ж не бачиш, – казала дружина, – що люд там невиліковний. Он в безневинній книзі Номиса, куди і я матеріал давала, більше двохсот приказок та прислів'їв арештували.

Певне, найпереконливіше з Пантелеймоном Олександровичем чинила сама цензура, яка раз по разу завдавала удару по більш ніж скромних пожитках їх сім'ї. Заледве побачила світ нова книга «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», як вилучили три тисячі її примірників та вкинули Кулішів у борги, що мулятимуть їх плечі впродовж років...

..... 20

Олександра ішла на прощу: дорога їй випала кам'яниста, нерівна, ще й піднімалася вгору; вона йшла під пекучим сонцем, час від часу перепинаючися та збиваючи ноги. Звично на дорозі такій мали б бути інші прочани, та їх чомусь не було цього разу, тільки назирці чалапав, точнісінько так перепинаючись, якийсь подорожній, самотній притомлений вже чоловік.

Може б легше давалася Олександрі дорога, якби не ноша тяжка за плечима, яку їй велено нести на цій трудній дорозі – вона не знала, ким було велено, та напевне відала, що про непослух тут і гадки нема.

Врешті, витираючи з лоба піт, вона опустила-ся перепочити на камінь обабіч. Підійшов, важко човгаючи ногами, отой подорожній і собі присів навпроти.

– Чи довго ще йти нам, людино добра? – перепитала його Олександра по хвилі.

– А я не «людина добра», я ангел-охоронець твій, – прокашлюючись від пилу, хрипавато відповів чоловік.

Тільки тепер Олександра помітила, що за плечима у нього не ноша така, як у неї, на ранець схожа, а крила справжнісінькі, рудуватим пилом припалі і тому немов прив'язі.

Вона нітрішки не здивувалася, бо змалечку про такого ангела їй сільські жінки оповідали, але як війнув було легкий вітер і часточку втоми здмухнув, то в напівголоса видихнула:

– Яка тільки ноша важка мені випала...

– У кожного своя ноша, – знизав подорожній

плечима, докинув як цілковито dokonane та відоме навіть дитині: – І права нема ні в кого її розв'язати та відсипати бодай дешицю – там заховані страждання людські.

За хвилику, забачивши подивоване й злякане лице Олександри, милостиво додав:

– Але кожні десять верстов людина ношу свою, як бажає, обміняти зможе.

І справді, коли обминули найближчу гору, то на узбіччі перед ними постала дерев'яна, соломою вкрита, ледь похилена від поважних своїх років, будівля, що скидалася чимось на звичайний шпихлір.

Війнуло такою довгоочікуваною прохолодою і Олександра, мружачи повіки опісля яскравого сонця, побачила тут кілька рядів якихось мішечків, на ношу її схожих. Вона взялася піднімати один за одним, подумки зі своєю співставляючи ношею, та кожен наступний видавався ще важчим; вона навіть кілька разів обійшла той шпихлір, в надії знайти бодай трішечки ліпшого. Врешті, уже біля дверей, один їй видався таки легшим.

– Оцього візьму, – озвалася до свого подорожнього.

Той тільки спантеличено кліпнув очима та подивовано брови звів:

– Тож твоя попередня ноша, яку скинула, як зайшла...

...Їй дивні сні і видіння з'являлися, відколи дитя вона втратила. А ноша в її напівсні-напівмаренні недаремно з'явилася: кожному суджено нести тільки свою. Вона тоді не могла вчинити так, як Аліна Крагельська, Костомарова наречена... Аліна мчала з Києва у Петербург слідом за нареченим, Олександром з Варшави – за братом і чоловіком, вони з'їхалися

цілком випадково, познайомилися і без слів обнялися та виплакалися вволю... «Але доки він сидів у кріпості, – набігала недобра думка, яку Олександра раз по раз із голови виганяла, а та, неслухняна, верталась нахабно знов. – Аліна не полегчила його душі: ходила за мною клопотати за арештованих мати Костомарова, а її не було. Не забажала. А вже однією ногою і під вінцем стояли. Вона була в підвінечній одежині, а він у білому галстуці, як його арештували. Хоча б він у п'янстві був, а то достойний на своєму пості, і в рожевих надіях. Як же вона його любила?!

Уся краса його душевна зникла, усохла, усе те зарево блискуче, що на йому горіло, усе у неї зникло в душі в один мент... «Ох, та не вдвох», не знаю, чи поступила б так Українка, кохаючи його... Уже була у престола церкви і змогла од його одхилитись... Яке смертоубийство, як він бідненький все переживав, іти в кріпость, а тут така зрада. Що він почув своєю душею?

Но Бог милосерден надо мною і моїм дружиною. Ми таки повінчалися і таки та ссилка не була йому такою тюрмою. Ми скрашали її любов'ю. А Бог єсть любов»...

Олександра Михайлівна сама вибирала собі ношу житейську, сама вирішила до чоловіка на заслання поїхати... Коли ж бо приїхала, то переконалася, як він лишень чекав... Навіть п'яльця прекрасні само-тужки виготовив, арфи чудернацькі в них по боках... Ниточок різнокольорових накупляв для її в'язання улюбленого, і шерсті розмаїтої, і голочок та бісеру для жіничного задоволення...

А в самого перо з рук випадало, так хвилювався.

То нічого, що обоє під поліційним оком неусипним перебували всі ті роки. Та нездатне те око криве

їх життя зробити буденним і сірим: кохання окрасою літ тих стало, а ще квіти, польові, звичайнісінькі квіти на подвір'ї, на ґанку, в домівці.

Квіти усюди цвіли...

А випробування, які небо кожному надсилає, треба, як ношу з видіння, терпіти й нести – як же інакше складе людина той іспит свій найголовніший?

..... 21

Біда, як захоче, тебе всюди знайде, хоч у піч за-
мажся.

Згоріла негадано подвориця Кулішів.

Хтозна, чи витримало б серце Пантелеймона Олександровича, якби не слово і підтримка Олександрі Михайлівни, – в тому слові було стільки смирення, і ласки, і віри... Листопадового дня вісімдесят п'ятого зла рука підпалила обійстя їхнє, і на очах запалахкотіло нажите роками... Палахкотіла збирана десятиліттями бібліотека, в попіл перетворювалися рукописи, власне, навіть не рукописи, то попелом пухким ставало його життя, його роки, його напружені дні і часто безсонні ночі.

Тут вже не спіткнутися, треба було не впасти, особлива міць потребувалася вистояти і почати багато чого спочатку...

Про той труд знають найбільше хіба листи, що стільки верстов долали від берегів Дунаю і Влтави до Дніпрових приток, коли ще і ще потребувалося вертатися до майже готового рукопису – найменша неточність чи помилка непростима.

«Ласкава і дорога Добродійко!

Ви писали до мене кілька разів, щоб нічого не змінити в перекладі Святого Письма і тому думав я завжди, що рукопись бодай до самого перекладу і його вірності, готова до друку. Передаючи копію Біблійному Товариству, я справді заглянув до неї в кількох місцях і здавалось мені, що переклад досить вірний. Тепер же придивився я добре до перекладу та й на великий жаль бачу, що він ще

неготовий, щоб друкувати його таким, яким він є. Поминувши те, що в рукописі майже на кожній третій сторінці децю важного пропущено, інколи бракують цілі уступи, котрих треба перекладати, бачу я, що переклад ще й не зовсім вірний...»

Розпорядилося так життя, що виводити в світ працю багатолітню випало саме Івану Павловичу з Олександрєю Михайлівною – і як же важко було йому якусь заувагу виказати, навіть здалеку, навіть не дивлячись Ганні Барвінок в очі.

*«...Поки що роблю редакцію, щоб не спиняти друку. Зложено досі 3 1\2 аркушів, а перший вже друкується. Редакційна робота йде помало, хоч я увесь свій вільний час, вдень і вечорами, часто до пізньої ночі, віддаю на сю роботу. Треба читати рукопис, стрічка за стрічкою і порівнювати з двома, з трьома перекладами, а потім поправляти, а то і наново перекладати. Мучительна праця, та й предовга вона буде, бо треба може буде півтора року посидіти за нею. Жінка благає мене, щоб я не забував на здоров'є своє і на дітей, та, хоча я бачу, що роблю кривду їм, то не знаю, як за-
радити ділу...»*

Менше всього в тій праці Куліша з Пулюєм про якусь нагороду думалося, праці, де розуміння ваги її так часто з відчаєм чергувалося. Той обшир труда хіба з роками у краї своєму й доволі в краях неблизьких поцінованим стане – за поширення Іваном Павловичем Святого Письма українською мовою серед полонених в російсько-японській війні українців імператор Японії подарує йому іменний килим...

На тій довгій дорозі різне траплялося: одні з вдячністю переклад сприймали та добре слово складали щиросердно, інші дещо ревниво на справу дивилися, та найбільше послухати було варто тих, хто з найвищою міркою вимогливості читав переклад. Гірчило виказане Іваном Франком ще до виходу першого повного перекладу Святого Письма. Іванові Яковичу бачилося, що «виданий Кулішем переклад для галичан не принесе зовсім ніякого пожитку вже хоч би для того, що галицькі дяки і псалтирники далеко лекше розуміють церковний текст св. Письма, ніж той його переклад».

Ще болючіше і кривдніше зачепило мовлене Франком про П'ятикнижжя Мойсея: Куліш, стверджувалося, «не вмів ніколи знайти границі між народною і церковною мовою», а в писаному про церковнослов'янізми, про «українізацію» біблійних імен то навіть чулись знущальні нотки. Мовляв, неприродно звучить Мусій замість Мойсей, Сруль замість Ізраїль і т. д. Слава Богу, заступився уважний і прискіпливий К. Студинський. Він процитував текст Псалтиря 1871 року, де Пантелеймон Олександрович писав дослівно: «вповає на Господа благий Ізраїль». А вигадки про «Сруля» належали галицьким прихильникам московщини, так вони хотіли покепкувати з українського перекладу, і Франко, без перевірки цитуючи, втрапив у їхню пастку.

Тридцять два роки потребувалося, щоб з Праги від Пулюя прийшов Олександрі Михайлівні такий лист:

«Радію душею, що можу подати Вам добру а довго бажану вістку: Святе Письмо Старого Завіту надруковане! Позавчора прислано мені з Берліна сорок екземплярів оправлення для Вас і для Левіцького...»

Знаючи певно, що московська цензура не допустить в Росію ні одного екземпляра Святого Письма для осіб приватних, мусів я братись на способи, щоб хоч до Вас дійшов один екземпляр.

Вислав я до Оржиці скриньку з тістечками. Скринька має подвійне дно, котре єсть храминою для Святого Письма... Сором великий для Святої Росії, що в ХХ-му столітті мусіли люди тайкома, як злодії, переправляти слово Боже через границю!.. Плюгаво й думати про такі безглузді, нелюдські, безсоромні і варварські державні порядки...»

..... 22

То справді рай, де солов'ї оберемками, де сад у цвіту, черемха, бузок і конвалія творять пахощі неймовірні, полуниці вродили, що не намілюватися, а плоди двадцяти дев'яти волоських горіхів Пантелеймон Олександрович приберегти намірився лише на гостинці...

Все воно так було і не так, інколи Куліш у листах сам себе немов підохочував. В одному з листів якось писав: *«Иногда я работаю по целым дням топором, пилюю, заступом, Сашуня увещевает меня не трудиться много; но без труда мне не живется на свете. Присягну писать – и пишу целый день без отдыха. А потом с каким апетитом ем, так чудо!»*

Пантелеймон Олександрович справді щиро любив свій хутір, старезну подворицю, солом'яні дахи, високі тополі... Праворуч подвір'я шикувалися стодоли, а лівобіч хліви розмістилися. За двором розкинувся чималенький, поважного віку сад, алея, липами висаджена. Він залюбки доглядав ті широкогіллясті липи, що сповнювали у пору літню запаморочливими пахощами всю околицю – думалося інколи, під настрій умиротворений, як добре буде йому з дружиною лягти тут на вічний спокій...

І все ж час від часу далекі від захоплення ідилією нотки прохоплювалися в листах або розмовах, легенько так зазвучали вони в зізнанні Михайлові Лободовському: *«Працюючи то руками, то головою день у день, здались би ми иншому такими, що добрий вітер саме надимає їм парус. Так собі й живемо здорові та веселі на горі нашим ворогам, а тим, що за нас од шурі-бурі заступають, мов за неру-*

шимий мур, на велику одраду. Бо є на світі таке, що ми, в своїй недолі здаємось вельми щасливими, та про се шкода й казати...»

Поступово рожеві романтичні ідилії відсувалися за виднокрай, мозолі на руках і квола ялова думка по важкій праці розвіювали народницькі марення, що інтелігент має жити життям простолюдина та трудитись фізично з ним нарівні...

«Для успіху української ідеї є шкідливим відчуження наших громадян від добре освіченого українського товариства в містах і навіть товариства з належною освітою антиукраїнського... Хто випробував на собі, як можуть приспати розумову діяльність людини дрібні клопоти господарські, вкупі з фізичною втомою, той легко зрозуміє, що станеться через десяток літ з найбільш розвинутої людини, яка прирекла себе на життя орача. Хто пробував жити відлюдком, далеченько від центрів освіти, хай навіть оточений будучи книгами найпотрібнішими та не позбавлений спілкування з людом розвинутим, той неминуче відчує в собі упадок енергії та охолодження до загальнонаціональних інтересів».

А тут ще й роки миготять, як спиці у найпрудкішій ридвані, насувається старість, що силу вицідить непомітно, людину донизу згинатиме.

Згадуватиме Михайло Скугар-Скварський, який, будучи зимової пори в тих краях, вирішив відвідати Кулішів: «Обік дороги я побачив невеликий гай і якусь садибу, зовсім занесену снігом. Я спитав свого візника – що то є? Він каже: «То ж хутір Кулішів!» Я попросив завезти мене туди. Чудна картина відкрилася мені, коли я в'їхав у двір, що його П. Куліш звав у своєму листі «Ганнина Пустинь». У кутку, що був між садом та гаєм, стояла нескінченна будівля, лі-

воруч якої напівзруйнована клуня, а праворуч величезна кучугура снігу. Я спитав візника: «А де ж живе Куліш?» – «От тут», – показав він на замет снігу.

Роздивився і побачив у снігу маленьку дірку, що подібна була до вікна, і другу, трохи більшу дірку, що я її прийняв за двері. Ледве проліз у цей низенький вхід, як опинився в якій не то землянці, не то клуні, взагалі в якомусь надто пролетарському помешканні, з такою ж меблею...»

А про свої відвідини Кулішів Олександр Кониський напише в журналі «Зоря»: «Бачиш тут убожество, нужду, а душею чуєш спокій, згоду і привітність господарів, найпаче Олександрі Михайлівни. От вже, дійсно, відповідно своїй вдачі, придбала собі назву – Барвінок, як від того вічнозеленого свіжого барвінку тхне бадьорість і свіжість, так в розмові і привітності Ганни Барвінок невидимо витає і гріє сердечність, щирість, свіже духовне тепло...

Олександра Михайлівна така ж жвава, бадьора, привітна, якою я знав її 25 років назад... Працює вона пером, і її останні оповідання дишуть такими ж весняними пахощами, якими віяли і ті оповідання, що були надруковані літ 30 назад...

Геть більш працює пані Кулішиха біля господарства; працює більш за свого чоловіка (встає на 2-3 години раніше його). Слуг у них майже нема, самі вони і худобину доглядають, і телят виганяють, і заганяють, і конят доглядають»...

А пані Кулішиха, яка на плечі свої звалила господарки більшість, про пригоди хазяйські, злегка посміхаючись, оповідатиме Іванові Пулюю: «Різне воно буває... Ось зробиш плян свого дня, стосуючись до домовленості з людьми та їх обіцянки, а робітники й не прийдуть. Так день мине в ожиданні,

а там погода перемінилася і так діла напрям другий взяли. Усе розстроїлось, і день пройшов в тривожному ожиданні... Іноді робітник і задаток візьме, і могорич зап'є, а потім знайде або ближче, або вигіднішу роботу, то й не йде, а ти його жди та пожди...»

Траплялося й гірше... Якось було вона в домі сама лишилася, оповідала знайомим в припливі відвертості, як на їх полуниці сільська молодь набіг раптовий зробила, душ чималенько – не скільки з'їдять чи вкрадуть, як витопчуть та понищать.

– Когось на підмогу кликати треба, а тут, як на зло, Тимоша вдома нема, Марія живність пасе, тільки Марта. Що робити?

– Біжи, – кажу Марті, – клич хоч Горпину або Дениса.

Летить Горпина.

Беру я револьвер. Крадемося. Тоді я – бац! – вгору над головами нападників полуничних, вони всі розлетілися, а Марта й Горпина за ними, щоби бодай впізнати; та вони в жита – і щезли. Шкода тільки куль...

Хвалився якось Пантелеймон Олександрович жінчиній сестрі Надії: «Сегодня я выорав целый пруг плугом, усовершенствованным соседом-поэтом. Пара волов. Поганяла Галька... Теперь не боимся мужичей брехливости. Сашуня также научилась пахать. Работая попеременно, можем обработать десятин двадцать...»

..... 23

Пантелеймон Олександрович писав тоді цього листа Парасці Глібовій з серцем ображеним, вихолонулим, навіть більше, примороззю вкритим: *«Як грубо Ви розумієте мене, коли могли написати слова «но ваше велике самолюбство»... Я гадав, що жіночий розум ясніший від чоловічого через причетність жіночого серця. І тут помилився. Ви питаєте: кого я люблю? Та кого ж мені любити, скажіть? Я вже писав, що люблю свій ідеал істини, добра й краси і тому, що всього цього є потроху в людях, то я й люблю потроху багатьох, особливо тих, кого менше знаю...»*

Часто ловлячи сам себе на тому, що позує, Куліш цього разу не злукавив: він дійсно любив багатьох, і, зізнався, що любив щоразу потроху. Предмет його почуттів був кожного разу інший, частіше непередбачуваний, хоч інколи оригінальністю не різнився, будучи схожим на почуття попередників древніх, щойно за Адамом і Євою зачинилася райська брама.

«Я Вас люблю, – писав завше вирівненим своїм почерком, твердим і впевненим Пантелеймон Олександрович Лесі Милорадовичівні, – люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі, люблю так, як поети люблять річку в красних берегах, у садах, у пишних прохолодних левадах. Кому ж і любити гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату?.. Ваш голос тривожить мою душу!.. Жажду Вас бачить і чути!»

Загадкою для дружини був Пантелеймон Олександрович, нерозгаданою від перших місяців їх життя, від часу, коли для творів її спершу псевдо ви-

найшов кумедне «Нечуй-Вітер», згодом на «Ганну Барвінок» переінакшене, і через десятиліття та загадка полишилась непізнаною. Інколи несподівані думки набігали Олександрі Михайлівні, дзижчали хоч не голосно, та нав'язливо, як комарня невсити-ма весни теплої і сирої. Чому Пантелеймон Олександрович обрав саме таке перше псевдо для неї?

То чари, те зілля нечуй-вітер, як вірили в давнину, зело вельми придатне для оборони чоловіка від зазіхань жіноцтва іншого. Вже третя мова, що зіллям тим зупиняли вітер, чи змогу давало воно рибу ловити просто руками.

Той чарами оповитий нечуй-вітер, оповідала борзнянська бабуса Мокрина, треба шукати тільки у ніч під повний місяць, по берегах річок та озер зілля водиться. Звичайна людина, як би не вдивлялася в мряку, однаково нічого не знайде, нечуй-вітра відшукати зможуть тільки сліпі: вони душею його відчують та ще їм в незрячі очі щось незнане поколює. Марно хапати траву руками, треба приловчитись ротом – лиш тоді поділитись захоче зело своєю таємничою силою.

Чому Кулішеві насамперше в око впало те чар-зілля? Може мала тоді вона, юна красуня, його вберегти від походеньок легковажних та волокитства безтолкового, що відчував за собою він підсвідомо?

І чого знову «Барвінок», символ дівоцтва і молодості? Чи з не тої ж саме притичини?

Невже не судилося стати їй тим оспіваним у піснях чар-зіллям, чи зелом найголовнішим у вінку весільному?

Відлітали літа у вирій, відпливали із гуком сумним та прощальним, і Олександра вже не та красуня, до якої з округи всієї оббивали пороги драгуни, часто

з родин іменитих, в імперії й знаних; вона вже не та, і руки у неї не білі-білюсінькі, як в салонних за-всідниць, а засмагли від сонця й потріскані, і пальці не від рояля товсті й загрубілі, а від грядок та поля – повинна вона клопотатися, аби дружині її гаразд велося, ніщо житейське не гризло його, не відволікало та мав він за що в подорожі вирушати і книги свої безцінні печатати...

Шкода лишень, що не завернуться з вирію її літа молодії та врода дівоча, і журавлями у весняному піднебессі не просурмить, повернувшись, кохання її, попри усе, дружини милої...

А он на виднокраї вже нова гризота замерехтіла – Марко Вовчок...

Куліш, звісно, не здатен був пояснити, чому його серце так прикипіло до Марії Вілінської, причому ще навіть до того, як вперше її побачив, ще тільки редагуючи її оповідання. І слово «Чудо!» почало мандрувати листами, чи то до Шевченка, чи до дружини, а ще густіше і голосніше в розмовах. І це при тому, що найвибагливіші знавці жіночої вроди – самі жінки – тільки руками розводили: «І що ті чоловічеська побачили такого в Вілінській?»

Недалека родичка Льва Толстого подивовано пхикне: «Зовні вона – просто баба... Відразливі білі очі з негарними білими бровами та віями, пласке обличчя, мовчун на людях, що не спитаєш, відповідь здебільшого «так» або «ні». А чоловічеська чомусь сходять по ній з розуму... Що ж у цій жінці таке загадкове і притягальне? Тургенєв лежить біля її ніг, Герцен приїхав до неї в Бельгію, піддаючись неабиякому ризику, бо тут його ледь не схопили, Куліш через неї розбив горшки з жінкою, Пассек так захопився, що кинув працю, кар'єру, змарнів

увесь і слухняно їздить за нею... Як обурює тільки ця жінка!»

Звісно, самі чоловіки зовсім іншою бачили молоду Вілінську: висока, струнка, з прекрасною каштановою косою і ще прекраснішими сірими очима неймовірної глибини, вона виділялася в товаристві, і хоч не мала особливого приданого, нестачі у женихах не знала.

А сам Пантелеймон Олександрович попередньому кохання своєму, аби віддаль воно відчувало надалі, без церемоній висловиться: «Киньте мене. Не пишіть мені. Тепер Марко Вовчок коло мене. Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає, він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує...»

Не було втаємниченим нове захоплення чоловіка і для Олександри Михайлівни, та не могла ж вона йому просто отак сказати: «не літай, вороно, в чужії хорони».

Той самий Куліш, що в листах до чергових своїх симпатій міг витримувати тон здебільшого повчальний, приймати позу пророка недооціненого, раптом скочується до прохача, що жалісно благає ласки або простої уваги. У записках до «вірного списа» свого, директора власної друкарні раптом звучать досі ніяк не властиві нотки:

«Спросите у М. А. или без вопроса (если он будет напрасен) принесите мне свое слово: зайти ли к ней посидеть, пока время будет ехать к Плетневу...»;

«Будете ли Вы дома обедать? Если М. А. желает непременно, чтоб Вы у ней обедали, то оставайтесь. Если же так, абыто, то помните, что этим увеличиваете ее издержки на стол...»;

«Марья Александровна просит Вас, Данило Семенович, пожаловать к ней для сопровождения

Афанасия Вас и Богданка в баню. Просят Вас не-медленно... и я об этом прошу».

То сталась пожежа, вона спалахнула раптово у почуттях Пантелеймона Олександровича, і вже не було рятунку від того негасимого полум'я; чимось нагадувало воно верховий вогонь у лісі по тривалій посуші – з швидкістю урагану несеться полум'я, і палить усе на шляху, і тікає світ за очі до смерті наполохана дичина, і з тривожним криком вусібіч розлітається птаство...

І вже є домовленість в Куліша про подорож у Європу спільну, вже й речі Вілінської в нього, а гроші його у неї.

Як грім у водохрещенську пору, приходить звістка: Марія Олександрівна справді їде у подорож – тільки з Тургенєвим...

У розпачі Пантелеймон Олександрович може поділитися лиш з найближчими друзями: «Марка Вовчка придумав я... І не помилився, вигадавши такий псевдонім: се той «вовчок», що диким паростком виростає на плодоносному дереві, точнісінько так висмоктує живі соки з людей, які тримали його на світі».

На завершення всього якось не стримається Куліш і кине образливе, яке злі люди підхоплять і, мов насіння осоту колючого, рознесуть по світу: «Розбалували в столиці провінціалку і зробили з неї європейську потаскушку...»

Він ще силувався сам себе якось заспокоїти, виговоритися, не остерігаючись навіть злослів'я, пробував з головою в роботу поринути – марне... Олександр Михайлівну і в очах не бачив, як, до слова, і вона його; все йшло шкереберть, надходила ніч, неймовірно чорна і довга, по якій не наступить досвіток...

..... 24

Вони насувалися повільно, ті чорні дні, але поступом невідворотним, були вони ваги чавунної і котком немилосердним роздушували та розплющували беззахисну душу – і не знайти у всьньому світі від тої чорноти та чавунної тяжкості порятунку.

На очах розсипалася на друзки сім'я Кулішів, і нічим було її сточити, склеїти та вмоцнювати.

Те не стало таємницею для рідні, і вона як могла пулялася щосили, бодай в листах, розраїти Олександру Михайлівну та розвіяти її тугу.

– Какую грусть навело на меня твое письмо, – щемно звучав з жовтуватого паперу голос сестри Надії. – Зачем ты тоскуешь, зачем, отчего?.. Наперекор судьбе смотри на жизнь весело, и ты увидишь, что это будет лучше...

Звісно, ряти можна, та однаково біди ні продати, ні проміняти, і грім біди не заб'є...

Олександра Михайлівна не вельми то поспішала горем своїм хвалитися, але не мала інколи стриму і воно, куди дужче, проривалося попри волю й бажання.

– Я така нещаслива у цю хвилину, – брало верх наболіле, не святкове ніяк, перед самісіньким Щедрим вечором. – І схожих моментів не порахувати мені за життя. Та що писати, листи тепер втратили смисл... Великий світ, а нема де дітись.

А ще просила Олександра Михайлівна не казати нічого Пантелеймону Олександровичу, навіщо його тривожити: в неї у груди, попри свята Різдвяні, хтось жару жменями насипав, а він не помічає нічого, веселенький собі, сидить, балагурить; може,

їй кинути все – і в світі податися, у світи, де кривда не водиться, де в душу присок не сиплять...

І знову з сестриної домівки долинає заспокійливе, вже не вгадають, як утишити біль її, як звертатися:

– Не їдьте, святесенькая, на дальні сторони... Далекі дороги хороші здаленька, а коли й справді хороші, то не надовго.

Ще сестра просить відписати свого чоловіка, Матвія Номиса, шанує його Олександра, цінує слово його. І пише тепер Матвій Терентійович у вечір листопадовий:

«Святая моя, дороженькая!

Який сумний лист Ваш, який безконечний відчай, відсутність віри належної у майбутнє... Невже в Вашій душі не лишилось нічого, на що зіпертись людина має у хвилю скрути? Ви могли б підлікуватися, відпочити і подивитись на все зовсім очима іншими. Дивитися більш спокійно, а отже менш недовірливо, а там, глядь, і влаштується майбутнє своє існування.

Душа, добра сповнена, як Ваша душа, так потрібна іншим, як сестри, як доньки; здатна вона світ розуміти краще інших записних розумників, здатна відчувати прекрасне глибше багатьох примітивів...

А може Ви втратили віру у найдорожче Вашому серцю, втратили одночасно у весь світ, що оточує Вас? Якщо так, то Вашій душі нема виправдання за те, дороге і святе.

Що казати, є багато людей, в яких розбите Сашеньки серце може знайти все, що тільки можна знайти на цій бідній землі.

Зрештою, є природа, є книги...

Не хочу більше тривожити Вас, моя святая, моя

дорогенька, боюся гіркоти завдати непрошеними своїми порадами.

Краще буду відповідати на Вашого листа.

Ви пишете, що втратили віру в господарственні здібності свої. Ай, гай! Ви були дуже розумним дитятком (перед Надією я Вас зову дитятком своїм), а больненьке, бідненьке не забуло нас, і дарувало нам послання, щоб ми згадали нашу матусеньку рідну, наш край веселий і в тому краї в високих будинках молодейку панійку, яка вона золота ходить, і каже, і приказує до ладу. А зараз смутненька, а не веселенька, й головку похилила, як квітонька на краю села.. Та квітонька підніметься, омиесться й заблищить, як сонечко у водиці.

А господарственні здібності помітять і подякують Вам.

Безпременно б Вас очарувала наша доня, як і всіх очаровує...

Чоловік Ваш здоровенький, тільки смутний.

Жму й цілую дорогі рученьки. І пишіть часто і багатенько».

...Як дочитувала листа Олександра Михайлівна, то чогось букви перед очима замерехтіли, мов читала вона крізь віконну шибку, по якій дощ рясний саме збігав. І все ж не могла не всміхнутися на закарлюки дитячі, що олівцем простим виведені наприкінці листа: «мама Саша».

Але з душі навіть ці кривуляки милі важкий камінь не зрушили.

..... 25

Все густішими з часом ставали життєві сутінки для Олександри Михайлівної, чорними і драглистими; навіть кольори сірі – і ті в рідкість велися.

Допікали її в спині різкі болі, що птахами хижими несамовитими виривалися невідь звідки, клювали немилосердно та за півдня валили із ніг. Приїжджав лікар на прізвище Солодкий, вислуховував довго та спину дятлом вистукував, чом той біль такий перемінливий та невловимий.

– Два хребці оте все в вас витворяють, – вирік урешті. – Та нічого, пропишу вам мікстуру та краплі і вилікую швиденько, – балакав солодкі речі Солодкий.

Мікстури справді інколи помагали на годину якусь, а потім знов налітали ті хижі птахи – аби здужала Олександра Михайлівна до ліжка бочком-бочком дочалапати.

Тільки досі вона не відала, що допікати може куди скуліше хребців їй власна душа – і впевнив у тому дружина коханий, Пантелеймон Олександрович. На ту біль, на собі пізнавала, ще мікстури не вигадали, і то штука така, що не попхаєшся з нею на жалі до когось, мусиш кріпко в себе зачинити у грудях. Так вона довго терпіла, тільки раз, як розбалакала-ся з сестрою Надією, то не стрималася, вирвалося те ненароком і далі, мов греблю прорвала повінь, і вже понесло...

– Гіркі мої дні перебування були тоді в Петербурзі... Я не відаю, як не збожеволіла. Ще в Києві початок. Я столи перекидала та шпурляла їх, я бігла невдягнута куди очі дивляться. Тільки чоловік незнайомий якось мене притримав... Краще бути

безумною чи зовсім нетямущою, аби не розуміти всю обтяжливість своїх стосунків. Я рвалася із Петербурга, а мене не пускали.

Бачила Надія, що сестрі непереливки, та не знала, губилася цілковито в здогадах, як стишити біль та заспокоїти трішки.

– Вже тоді озивалася хворість, та кому те цікаво... Я потрібна була здоровою, хоч мала нічого не бачити. І дійсно, я розуміла, відчувала все, але вигляд робила, що не розумію нічого, і нічого, окрім прання та варіння не знаю, вдавала, що в мене немає ні серця, ані бажань, ні почуттів, ані здібностей. Коли я, скрадаючись, ходила на пальчиках, вистоювала не одну годину на кухні, аби лиш чоловіка не потурбувати, то гадали, що то якраз мені до душі. А ще, як досвітком вставши, кілька разів у місяць грязь місила, мерзла і бігала до знемоги, то казали, що то торгувати пристрасть. А що ж робити, коли ми жити не мали за що...

Сестра розуміла, про що їй, хлипаючи і не криючись, Олександра розказувала. Куліші ввели Надію у коло петербурзької української інтелігенції, зазнайомили з товариством російським культурницьким, з родиною Аксакових при тому числі. То від них через третіх осіб доходило, як не вельми поштиво про Олександру у цій родині не раз щось оповідав Пантелеймон Олександрович; дійшов до Надії майже дослівно подив Віри Сергіївни Аксакової: «На цьому тижні з'явився цілком несподівано Куліш, наступного дня привіз до нас свою дружину, про яку так багато попереджав, що вона не одержала особливої освіти і т.д. І взагалі, так дивно висловлювався, що мимоволі доводилося невідь що з того гадати. Дивний чоловік! І що ж? Дружина його – то надзвичай-

но мила, простодушна жінка, прекрасний зразок української жінки, сповненої некорисливої любові, відданості та самопожертви, які доходять інколи навіть до самоприниження. До слова, вона їде тепер в Україну лиш через те, що боїться зв'язати руки через власну хворобу чоловікові, наважується розлучитися з ним. Відмовляється від поїздки за кордон, аби не заважати йому там милуватися, чим забажає. В неї дуже попсовані нерви і вдача вельми вразлива, вона тонко відчуває все поетичне, мистецьке, що властиве цьому всьому народові...»

Вже не соромлячись своєї сестри, Олександра ревнула тим глибинним плачем, якого не зміряти міркою – голосний вельми він чи ні; так плакала вона востаннє лиш у дитинстві, і не з болю, а від образи неймовірно великої та неочікуваної: тоді щенятко Марка хотіла погладити, а той цапнув негадано і підступно...

– Я одягала два роки потворного, жакливого капелюшка тульського, великим панам візити в тому самому ненависному капелюшку робила, що ще колись в засланні у Тулі стільки літ в ньому ходила. Люди казали: нечупара, неохайна, одягатись ніяк не вміє. А нехай би в душу заглянули, скільки я з того натерпілась... Усе в мене не так, як слід, і руки великі, пальці товсті, і комірець брудний, і зачісана неохайно.

Я знаю, сестро, що і ти б мені не відмовила в шматку хліба. Але ще поживу тут, а далі як Бог допоможе... Я справді було вже гадала, що така огидна, якою мене зробили приятелі Пантелеймона Олександровича, а він їм повірив, і потурав. Аж ні, люди мене не забувають, хоч я зовсім не так живу, як «цвіти цвітуть», живу скоріше убого, як в'яла трава.

А мене питаннями все закидають: де він? Боже, як я сумую за ним, хоч будь-яку думку про можли-

ве примирення відганяю панічно. Тільки з поваги до Пантелеймона Олександровича я терпіла такий глум, сором, приниження, все те, чого я зазнала заради цього чоловіка....

Вони плакали тепер вдвох, дві сестри з прогіркими долями, надломленими в обох, бо й в Надії розпався шлюб; Олександра могла б далі і не оповідати нічого, все б знала Надія без слів, та несила сестрі вже спинитися...

– Я так багато зазнала горя, втрат і неудач у житті, що мені видавалося, що я нікого любити уже не зможу.

Мені набридло жити, немов рослині, і не бачити попереду нічого світлого, і не відати, чи розвиднятиметься. Мені до смерті набридло, а та смерть чомусь забарилася...

..... 26

Куліш схуд, видалося Драгоманову, помітніше вилиці випнулися на обличчі, безцеремонно наступали залисини на розкішну колись чуприну, а в вусах сивина зблискувала так, мов господар щось таке смакував на десерт і не струсив цукрової пудри; еге, голубе, – з гіркотою в душі всміхнувся Михайло Петрович, – і тебе також, попри твою невсидючість та невспокоєність, не вельми то жалував час.

Радий і не радий був Пантелеймон Олександрович тій зустрічі з Драгомановим: сяйнула була спершу усмішка нелукава, коли ручкалися, а потім, як мова дійшла до дразливого для Куліша, то тільки пострілював, як з рогатки, час від часу злим поглядом, та ще лице розчервонілося якимось дивно, мов висипкою дитячою вкрилося.

– Публікації про Шевченка у Франції, – неспішно вів мову Михайло Петрович, – відомі Вам, певен, без мене. А от є цікавинки про Марка Вовчка, про повість її «Маруся»...

Куліш пересмикнувся тільки, мов на гарячий черинь сів, йому не випадало ніяк цю мову Драгоманова обірвати та сказати відверто, що жодним твором Вовчка не має ні наміру, ані бажання тепер перейматися; завше прудкий на слово, він цього разу волів ліпш промовчати.

– Видавець Тургенєва у Парижі Етцель, – вів далі між тим Драгоманов, не помічаючи неспокою Куліша, – видрукував під псевдо П. Дж. Сталь, як він каже, російську легенду. Твір має неабиякий успіх, але ж то не російська легенда, насправді мова там йде про українську дівчинку Марусю, яка разом з дорослими

бореться супроти загарбників з різних боків. І автором твору є Марко Вовчок...

Щира душа Драгоманова, – колотилося і бурлило в сердитих думках Куліша, – просто не знає його взаємин з Вілінською; слава Богу, в закордонні своєму він позбавлений жабуриння пліток, домислів та чуток, де правда круто з неправдою перемішана – інакше при Кулішеві він би й імені не називав Марка Вовчка, знаючи, що завдасть лише болю.

Якраз тоді, як у взаєминах з дружиною у Куліша сталися негаразди, між ними постала глуха стіна, до того ж холодна, аж інеєм вкрита іскристим, якраз тоді, як Олександр Михайлівну домочував біль головний невмолимий та жаске марення терзало часто, до Куліша дійшло слово Тургенєва, колюче і зверхне, коли за кордон Вілінська поїхала з ним, а не з Пантелеймоном Олександровичем:

– Заспокойтеся... Куліш не застрелиться, Шевченко не повіситься, хтось може кинутись в воду, – але що ж робити?

Тургенєв, звісно, був добре обізнаний, хто не тільки шанував Вілінську-письменницю, а й захоплювався нею як чарівною жінкою.

Драгоманов перебирав на столі журнали, близько до них приглядаючись, і врешті знайшов потрібний та простягнув його співрозмовнику:

– Ту публікацію у популярному дитячому «Журналі виховання і розваги» вельми схвально поціновувала французька преса, – не приховував втіхи Михайло Петрович, який і сам немало трудів докладав, аби українське слово знане було за рубежом. – Мало того, твір здобув нагороду французької Академії, а їх освітянське міністерство рекомендувало для вивчення його школярам.

«Господи, де ж ти взявся, чоловіче добрий, на мою голову з тими вовчками», – картав Куліш подумки невинуватого Драгоманова – він би обірвав в іншому разі цю мову безцеремонно, якби не бажання поспілкуватися з рідкісним гостем, який добряче таки обізнаний з усіма європейськими новинами.

– Може, тому так сталося, – додав знехотя Пантелеймон Олександрович, аби лиш підтримати мову, докинув, як кидають полінце у напіввигасле багаття, – що настрій людський чимось там схожий з тутешнім, українським, а вельми після поразки французів у франко-прусській війні. Поруч із козаками Маруся, верхи на коні, вельми схожа на Жанну д'Арк. Тож хотілося всім, аби з дітлашні вирости справжні французи, боронити землю свою придатні...

Власне, до Пантелеймона Олександровича доходив відгомін тої історії про напіввикрадення твору Вілінської, саме «напів», бо Етцель таки переробив частину тексту і саме цим вдосконаленням мотивував популярність повісті. Переказували також Кулішу майже детективну історію, як з приватних листів протистояння Етцеля із Тургенєвим, який взявся відстоювати справжнє авторське ім'я, дискусія вихлюпнулася на сторінки видань. Невдовзі після нагородження Академією твору Марка Вовчка Монтіонською премією, в двох найбільших французьких газетах був опублікований лист, в якому Етцель повідомляв, що така висока честь належить не йому, а українському автору. Але вже в найближчих по тому номерах видань з'явилося спростування Етцеля, який запевняв, що ніякого листа-покаяння він нікуди не подавав, а згадана публікація є очевидною фальшивкою.

То було на деякий час вельми пікантною темою для балачок в літературних салонах: хто відгадає і

виражує автора фальшивки? Заняття з непростих, бо в Парижі в той час чималенько проживало народу з російської імперії, і все ж приписували в тих балачках авторство газетної публікації саме Тургенєву, та здебільшого саме в його бік пальцями тицяли.

– Чував, що повість «Маруся», хай і причесана дещо на французький манір, витримала вже вісімнадцять видань, – тішився Драгоманов. Хтозна, якою б була його потіха, якби йому хтось міг сказати, що з часом кількість перевидань сягне аж за сотню...

– І нехай собі, – відказав з холодком у голосі Пантелеймон Олександрович, аби перевести на інше мову. – Ви краще розкажіть про Міжнародний літературний з'їзд, що проводила Асоціація філологів у Парижі, про Ваш памфлет «Переслідування української літератури російським урядом»: подекуть, він наробив неабиякого шелесту...

Насправді Пантелеймону Олександровичу з натугою давалася ота позірна байдужість, при одній лише згадці про Вілінську його пробирав холод незрозумілий. Кулішу не тільки про ці напівдетективні перипетії оповідали. Марко Вовчок, як казали, не боронилася супроти «присвоєння» повісті «Маруся» тому, що з Етцелем налагодила подальшу літературну співпрацю впродовж чи не на півтора десятка літ. Саме завдяки йому вона мала можливість перекладати Віктора Гюго, Жюль Верна, Гектора Мало та інших знаменитостей. І з власними творами кривди також не мала, бо з десятків їх було перекладено і майже стільки ж їх видруковано французькою, а ще перед тим – чеською.

Пантелеймон Олександрович розумів, що ота ледь притамована злість на початку розмови з Драгомановим і вже зовсім для самого себе не притамо-

ване і не приховане (від себе не утайш!) почуття рев-нощів до Тургенева, – то не християнське, то щось від часів первісних, від істоти біологічної; та злість початкова впродовж розмови стихала, розвіювала-ся досвітковою осінньою мліччю і випала з душі врешті, як випадає роса, коли підіб'ється сонце, та сама осіння мліч.

Потім Куліш усе розкаже Олександрі Михайлівні, про що перебалакали з Михайлом Петрови-чем, усе, крім розмови про Марка Вовчка.

..... 27

— **В**и чули?
— А ви?

— То про Куліша мовите?

— Та про кого ж іще... Ото втяв недавно Забіла!

До цього вже звикли усі, чи то в родинах Галаганів або Тарновських, Бальменів або Лизогубів, де тільки не з'являвся Пантелеймон Куліш, згодом незмінно, мов за кометою, тягнувся іскристий та довгий хвіст балачок, пересудів і навіть вигадок. Частково призвідцем цих пересудів був сам Пантелеймон Олександрович, який в чоловічому товаристві не завше стримувався побалакати про свої перемоги на жіночих теренах.

Остання балачка щонайменше могла бути правдивою, та перелітала вільною птахою з маєтка в маєток і смішила усіх його знайомих.

— Так он чого Марковичка копнула Куліша!

— Підзалетів, неборака...

Хто співчутливо, а хто втішливо поспішав розказувати, як Куліш гостював у давнього свого знайомого Віктора Забіли. Про Забілу теж не менше ходило легенд та неймовірних оповідей, аніж про Пантелеймона Олександровича, про нещасливе кохання його в далекій вже молодості. Мовляв він, молодий та ставний офіцер, закохався по вінця душі в сімнадцятилітню Любов Білозерську, сестру Кулішевої жінки, і дівчина йому взаємністю відповіла. Пара була немов мальована, батьки натішитися не могли, вже й дату весілля призначили. На radoщах подає Забіла негайно в відставку.

Та от лихо, недалеко маєтку тодішнього Білозерських купує садибу багатий вдівець Боголюбцев,

який непомітно заприятелювався з Люби́ним батьком та зумів нашептати, що несерйозний той чоловік Забіла, випивати любить, та й картярством частенько бавиться. А карти є пристрастю тою, що істинно, як дасть їй людина волю, то швиденько у біду заведе та неволю...

Шепу-перешепу, вміння себе подати, а когось знеславити, – і вдалося злому сусідові розладнати шлюб Віктора та Любові.

Ка́зали, по тому Забіла відлюдком став, зачинився в своїй винокурні і все шукав рецепти ліків, настоянок розмаїтих, аби нестихле і незнищенне кохання те вбити, витерти геть із серця вимученого свого. Те йому не вдавалося і за довгі роки, однак, хоча зовнішністю геть опустився, Забіла стає знаменитим в розлогих краях. І не поезією своєю, бо ж навіть дозвіл одержав на видання книги він ще колись, кращі його пісні зажили життям окремішнім, гуляли собі теренами України та навіть імперією всією. Приїжджав в їх краї Михайло Глінка, і вельми йому до вподоби припали кілька поезій Забіли. Тож на слова «Гуде вітер вельми в полі» пише вже знаменитий доволі композитор романс, якому судилося вийти на безмежні простори і навіть здолати час, а ще так само вподобав композитор вірша Забіли «Не щибечи соловейку».

Ота найзнаменитіша пісня його «Гуде вітер» завершувалася словами:

*Одірви ж од серця тугу,
Рознеси по полю,
Щоб я, бідний, не плакався
На нещасну долю!*

*А коли цього не зробиш,
То кинь мене в море,
Нехай зо мною потоне
Моє люте горе!..*

Своє горе не вдалося Забілі втопити у праці над новими поезіями, які щиро цінував Тарас Шевченко, втонуло воно в морі іншому, вічно гіркому, де на дно влягалася не одна талановита душа...

Ім'я собі Віктор Забіла здобув тими настоянками, рецептів яких надбав неймовірну кількість: вони могли веселити душу, а могли у мрійливість вкинути, змусити мов ненароком, згадати літа молоді та щемливе, хай призабуте навіть, перше кохання, а могли попри будь-який вік нестримно до танцю покликати...

Забілу стали запрошувати в найбагатші маєтки, на події в тих родинах найзнаковіші, а винокурні у ті часи більшість поміщиків мали.

Ото ж втрапив якось Пантелеймон Олександрович до Забіли, який так і не одружився на жінчиній сестрі, розбалакалися про всячину вони, і пригостив Куліша Забіла своїми настоянками знаменитими.

Звідки міг знати Пантелеймон Олександрович, що Забіла ніяк не схвалює його походеньки, що Віктор не тільки зберіг на довгі десятиліття своє почуття до Любові, а до дружини його Олександри – глибоку і щиру назавше повагу, тож пригостив той Пантелеймона, подейкували, особливою своєю настоянкою...

– Куліш непотрібний відтоді став як мужчина, – реготали в багатьох домах, навіть чоловічиська пересудами не гордували, забувши про мужеську солідарність відому. – Тож і копнула його Марко

Вовчок, а сама подалася в мандрівки на закордоння з Тургенєвим...

Колись Куліш захоплено казав про Забілу:

– Це в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того – Гоголь український.

По тому випадкові на сторінках «Русского вестника» Пантелеймон Олександрович вже писав, що вірші Забіли творені «циганською мовою».

Забіла в боргу не мав бажання лишитися і запустив у відповідь Кулішеві епіграму:

*«Крути, верти свій розум
Ізо всієї праці,
Не викрутиш більше того,
Що у мене в с...»*

В свою чергу Пантелеймон Олександрович в двох своїх повістях «Майор» та «Українські незабудки» виводить доволі непривабливий образ, в якому неважко впізнати Віктора Забілу.

...Як би там не було, але в балачках вигадливих йшлося, що шаленів вельми невдаха Куліш і, як твердив Володимир Сиротенко, при згадці одній ймення Забіли тільки кулаками безпорадно сукав в його бік.

Те шаленство, мовляв, і на сімейних стосунках позначалося неминуче, то, як оповідали всезнаючі та всевідаючі, мусила дружина Куліша попросити тихенько Забілу, аби той відробив якомсь капосну дію настоянки. Забіла не міг не послухатися Олександри, та, на горе своє, зізнався Пантелеймонові, що то він таке раніше встругнув.

Відтоді навіки і стали вони ворогами – ще довго плескали, немов пращами на річці, невтомні на мову таку чужі язика.

..... 28

Звичайно, від валер'янки Олександр Михайлівну аж нудило, не терпіла її, проте сьогодні по неї зазирала кілька разів у домашню аптечку. В «Киевской Старине» читала вона рецензію Сергія Єфремова про «Хуторні недогарки» Куліша, читала і відкладала газету кілька разів, навіть з серця якось вихопилось: хіба може людина, ще й пристойно освічена як Єфремов, через чорні-пречорні якісь окуляри дивитись на творчість високу її дружини, хай речі там деколи і неоднозначні?

«Прочитавши які-небудь «Хуторні недогарки», ці справжні, як писав Грінченко, «недогарки розуму колись ясного і блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного, просто неначе з якогось темного, вогкого льоху на ясний день вийдеш. Страшно за людину робиться, що в душі своїй носила такий тягар ненависті – сліпої, неблаганної й несправедливої; боляче за талановитого письменника, що не зумів, коли треба було, спинитися й повернув свою музу на знаряддя тієї сліпої ненависті й незрозумілої злості...»

Ти ба, пожбурила газету Олександра Михайлівна цього разу так, що вона злякано залопотіла сторінками, ти ба: «які небудь «Хуторні недогарки»... А чи «які-небудь» письменники можуть на зріст творчеський бодай стати поруч, порівнятися з Кулішем?

Ні, вона так це не лишить, вона має написати Єфремову такого листа, якого він напrawdę вартує.

А ще матиме мужність сказати: «Верніть портрети мені, мого і дружини, вони знадобляться для більш достойного, аніж Ви...»

Портрети Єфремов відіслати мусив, та потім була ще непроста зустріч в Полтаві, куди Ганна Барвінок також приїхала. Хтось почав їх знайомити, та Олександра Михайлівна випередила:

– Ми вже знаємо одне одного, і навіть посваритися встигли.

Зі своїм обуренням рецензією Єфремова не критиметься Олександра Михайлівна від знайомих, від письменництва в тім числі.

Згодом Єфремову видаватиметься, що на молоде і задиристе покоління літераторів, на нього також, покоління старше дещо з погордою дивиться: чи то пильно так придивляється, чи пробачити не в змозі критичне слово, хай навіть тричі правдиве. Не міг же він собі на пам'ять звести, що то Ганна Барвінок щось нашептала Марко Вовчок, яка при зустрічі з Федором Матушевським, як мова про Єфремова в них зайшла, тільки сумно зітхнула: «Та він, якби міг, в ложці води мене утопив».

Чимало таланту та винахідливості потребувалося Матушевському, аби переконати Марко Вовчок, що не такий вже страшний той Єфремов, і як в нього з Ганною Барвінок не склалося, то це не значить, що він на всіх розбійником накидається.

Підозра тільки одного разу виникла, що тут не обійшлося без Олександри Михайлівни, коли в поважному гурті Євген Чикаленко, натякаючи на гнів Хоткевича до Єфремова, докинув з підсмішкою:

– Єфремову місьюрку, кільчасту сітку металеву під шолом, належить купити, а то Хоткевич на нього атентант зробити намірився.

Тут і Олена Пчілка своїх п'ять копійок докинула:
– Намордника йому, а не місьюрку.

Серце не камінь, зм'якшилося воно з бігом часу в Олександрі Михайлівни, а про Пантелеймона Олександровича Сергій Єфремов залишить такі рядки: *«Я добре пам'ятаю, як ми, зелена молодь початку 90-х років, навчаючись українства на творах Куліша, не раз згадували його ім'я, дізнавшись, що він ще живий, та дивувалися, чому він мовчить і не озветься з своєї Мотронівки. І навіть загальний голос тодішнього старшого громадянства не міг того інтересу вбити. Для нас він все ж був немов живим ланцюгом, що єднав нас із славними часами українського відродження 40-х та 60-х років, був наочним свідком тогочасних подій і людей, був активним борцем за українські ідеали, прегарним мітом з поетизованої давнини-бувальщини. В особі Куліша була отут десь близько нас не сама історія, а й жива ще сучасність, до того ж значною мірою не ясна, не розгадана, загадкова».*

І той самий суворий Борис Грінченко, якого так залюбки цитував Сергій Єфремов, в альманасі «Дубове листя», через роки напише: *«Життя Кулішеве тільки на короткий час обняло було сяєвом щасливої долі. А здебільшого воно складалося з турбот та з повсякчасної праці. І ся праця, найбільше ж в останні двадцять років, була серед обставин тяжких, серед ворожнечі й занедбання громадського. Шануймо ж силу духу тієї людини, що змогла серед усього того працювати з такою невсипущою енергією. Простимо йому його помилки, бо краще зробити помилки, будучи в житті силою, ніж мляво пролежати весь вік – без помилок...»*

..... 29

Пантелеймон Олександрович, дві ночі навіть повік не зімкнувши, зараз швидко й нервово писав листа прикажчику своєму Каменецькому, вірному його списові, як гадав досі та й казав при знайомих якось. Все, що ночами витворили думки, задимлені і немов примарні, чи хмелем яким цілковито просякнуті, він має викласти.

Бо то його останній лист.

Останнє бажання і розпорядження.

«Духовная моя в письменном столе между другими документами. Когда получите известие о моей смерти (а я распоряжусь, чтобы полиция уведомила формально), то Александра Михайловна тотчас должна вступить во владение типографией, а вас прошу быть ее поверенным и постараться свести концы таким образом, чтобы имя мое не было посрамлено... Надеюсь, что по моей смерти Кожанчиков или кто другой заплатит чтонибудь за мои сочинения. Это обеспечит сколько Александр Михайловну»...

Пантелеймон Олександрович навіть в уяві бачив, як іде за труною Олександра Михайлівна, йому шкода було її обличчя геть зчорнілого, всіяного глибокими зморщками раптовими, що нагадувало землю посушливої пізньої осені, висхлу, потріскану та порепану від тривалого і болісного бездощів'я. Йому жаль було зараз дружину, а більше самого себе: не цінували, не дорожили ним, людиною, яка, зрештою, писати навчила Вкраїну – якщо б Куліш не навчив, то вже й дідько лисий цього б не зміг; він багато чого ще вартісного казав, та його не почули.

І мало досі вродилося люду, який розумів би, чого він життям невдоволений, що шукав і на порогах яких перечіпався...

«Не таите настоящей причины моей смерти: я не стыжусь ее, и один дурак будет над ней смеяться. Жажда любви была в моей душе от самой юности, но плохое воспитание и бедность не дали мне возможности найти по себе женщину. Я выбрал Александру Михайловну наудачу, я полюбил ее на веру. Ее нелепая мать не давала мне с нею сблизиться и узнать ее, а ей дать себя узнать. Отсюда вечное мое томление, вечное чувство неудовлетворения жизнью»...

Куліш уже чітко бачив процесію, що йде за його труною, і не про всіх думку лагідну мав та прихильну. Бо он ті, що чалапають байдуже і похмуро, шкодуючи не покійника, а часу на його поминки потраченого, вони ніколи до нього не мали шаноби, навіть на денцеві серця, просто прийшли з блюзнірської і образливої для нього в цьому випадку благоприс-тойності. Інші поміж рядів, – це ті, що заздрили тихо (голосніше остерігалися!) на труди його, створені у письменстві красному, в неперебріханій та нефарбованій чи полакованій історії, на таких невдячних етнографічних теренах – ці люди завше яловими були і в тому бояться самі собі зізнатися. Інші йдуть за труною з втіхи: нарешті нечиста прибрала небезпечного конкурента з його прегострим і доволі презлющим язиком та іронією всепроникною; та втіха до того ж погано тамована, бо нездатні її бодай при-тишити, сили забракло...

А он і пані Вілінська, хрещена мною на Марка Вовчка, лице від людей ховає в притворному траурі... Вона не могла не прийти на цей похорон, надто

багато особисто для неї зробив. Вона знає напевне, що вбивця вона, принаймні, якщо вбивцею був гурт цілісінький, то вона призвідця найперша. І те мучити має її все життя, чи йтиме по ньому весело, з безтурботно піднятою головою, а чи чалапатиме, понуро ту голову опустивши...

«...В Марии Александровне – тот же обман, только с другой стороны. Она сперва увлеклась мною, как чем то выше других людей, а когда встретила человека, который показался ей еще выше, она охладела ко мне, но, охладев, продолжала держать меня, Бог знает почему и для чего, очень близко подле себя. Она никогда не давала мне разувериться в ее любви... Ее легкомысленность и изменчивость погубили меня. Жизнь мне опротивела. Я холодно решаюсь прекратить ее. Ничего не вижу отрадного в будущем, кроме неутomимых мук душевных. Последняя моя мысль и последняя забота об Александре Михайловне, которая глубоко меня любила, но не могла удовлетворить своей любовью. Ревность ее была очень естественна: я вечно жаждал какой-то иной любви. Если это грех, то я за него наказан слишком жестоко.

Кольцо Марии Александровны и крестик унесу с собой. И умирая, люблю эту жалкую женщину, которой готовится самая несчастная будущность. Как горячо желал я предотвратить, принося в жертву всего себя, всего!..»

...Звісно, добре, якби йому пам'ятник величавий воздвигли, спершу висипавши високу могилу як в давнину при козацтві, – тому, що вельми славив його в один час, а в інший так само гудив (те й те було правдою), романтизував та підносив змолodu і безчестив в літа пізніші... Он яку пишну гробницю

Наполеонові облаштували, навколо неї дванадцять крилатих Перемог стоять, з мармуру витесаних: символізують вони головні баталії цього чоловіка. А над входом у крипту висічена фраза із заповіту імператора: «Я бажаю, щоб прах мій покоївся на берегах Сени, серед народу французького, який так палко любив».

Якщо такі почесті для людини, що в землю поклала не одну тисячу з того народу, який так «палко кохав», то які ж мають бути йому, Кулішеві, що, навпаки люд свій із безвісти цілковитої піднімав самотужки?

Він давно відчував свою винятковість і щиро писав Милорадовичівні: *«А що – коли справді Господня рука простерта надо мною? Що, коли воля Всемогущого дасть нечоловічу силу річам моїм? Що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли нікому не висповідані оберне дух Господень на велике, негибнущее для потомства діло?..»*

Барельєфи, присвячені Наполеонові, прикрашають стіни круглої галереї і містять коротку цитату з виступів імператора; для твоїх же, Пантелеймоне, крилатих висловів забракне барельєфів і мармуру не знайдеться стільки.

А як на пам'ятник величавий духу його нащадкам не стачить, то хоч брилою кам'яною ще й безіменною привалять бодай. Він однаково з могили не вилізе, не підніметься, не возстане.

Бо немає за що і до кого.

..... 30

— **Б**оже, чом те життя таке смутне, чого горя й біди до нього багатько так домішано й доколючено... Нащо воно втратило барви, якими сіяло в дитинстві, – думалося не раз Олександрі Михайлівні, – чомусь вицвіло, посіріло й вигоріло. І чим скуліше допікало їй те чи інше сьогодні, тим частіше кортіло вернутися їй на стежку дитинства: там диво на кожному кроці, світ ще не вилиняв і не погубив кольорів; кожна річ там і предмет кожний, найбуденніший навіть, таємничі і казкою вкриті...

Прості речі у домі – стіл, піч чи діжа – то вони дім тримають; як справляли весілля Олександрі Михайлівні й Пантелеймону Олександровичу, то під смішки та пересмішки її на діжу садовили, – аби була доброю господинею. Старші люди казали, що нову діжу чи як колишню лагодили, треба до криниці винести неодмінно, водою наповнити і дати напитись корові, – інакше діжка образитись може, і хліб не вдаватиметься нізачо. Змайструвати діжу можна лиш з чистих порід дерева, починати цю справу слід на підповні, аби тісто завше гарно сходило й повнилось.

На весіллі серед інших дарунків її сподобили прегарним намистом – має воно берегти від простуди; без намиста ніяк, навіть в будень. Ще раніше, подекували, нанизували у той разок два чи й більше вовчих зубів, аби від напасті боронили.

Олександра Михайлівна так і не зізналась нікому, навіть рідній сестрі, що повірила вона щиро колись у передання давнє: як дівчина хоче приворожити парубка, то, лягаючи спати, ховає у косу свою замок;

вона замикала його і пошепки промовляла: «Суджений-ряжений, прийди до мене ключа просити».

Наворожила, сама собі світ білий замкнула.

На біду свою, на щастя терпке своє, на горе власне, на втіху млосну свою...

Вона, допоки жива, ту красу передань має впіймати і на папір покласти, бо заледве крок за поріг ступити, як напливає від когось із старших оповідка почута. Он горіх біля батьківського дому її кроною розкидистою в небеса шугонув: особливий дає він плід. Громовержець, казали, якось навесні двійника-горіха розлускав. І сталося диво, бо випав з одного дощ, рясний вельми, що річку цілісіньку сотворив, а з горіха другого блискавка вельми яскрава метнулася. Відтоді горіх-двійник тямущі люди бережуть надійно у скрині, бо приносить, переконані, він щастя й багатство.

А що вже про грушу передань зібралося... Рубати її – великий гріх, хто надумається таке вчинити, того неодмінно спіткає доля лиха. Скільки пісень про неї, покровительку дівоцтва: Олександра Михайлівна, як заміж збиралася, також ходила прощатися з нею, немов із подругою найнадійнішою. А ще бачити доводилося, як дівчата, ворожачи про одруження, закидали на грушу вінки чи кільця; грушами осипає молодого мати в час весілля, аби багатим став та дітками хата повнилася. А ще оповідали прикмету: буде здоровим той, хто почує першим зяблика, що весни ранньої виспівувати взявся на груші.

Не буває природи мертвої, – все має душу, навіть колодязя неухагою можна скривдити. То до нього, аби воду чисту давав та здорову, поштиво звертатись належить: «Добридень, колодязе Іва-

не! Даєш водицю із кремення, із каміння, із гір, із долин, із джерел, я воду буду брати, і буду хліб упускати. Земле Уляно, водо Тетяно! Матір Божа на олив'яній горі, на приданській землі там Сина Божого зродила, і з того колодязя воду брала, і святою водою обливала...»

На їхній хутір, на відлюддя цілковите, де тільки птаство розмаїте теревені денні і ночні править, на подив сусідів пошта приносила оберемками книги. З подивом стрічала не раз на їх сторінках Олександра Михайлівна, що оповідку народну або казку розкішну, чути колись від Федорчиної матері чи велемовних борзненських бабусь, раптом той чи інший петербурзький автор зачисляв до «великорусской». І хоч як важко було їй зараз навіть згадувати чоловікове ім'я, та не могла вона тут не визнати Кулішевої правоти: «Щодо самих казок, то се добре надумавсь Придріпрянець, щоб кинутись сюди-туди по сусідах та дещо своє повизволяти. Багато нашого по чужих хатах позалежувалось, що не всяке вже й пізнає, чиє воно спершу було. Багато позабирали в нас усякого добра сусіде, багато і самі наші предки по чужих людях порозносили. Тепер тільки й чуєш: “се він із польської мови, з московської мови взяв”, а воно Бог зна коли було наше “непрошене й не дане”, тільки що не було в нас на Україні захисту все те ховати».

..... 31

Вона не пускала цих думок і на поріг, вона зачиняла від них всі вікна і двері, але коли вони все ж знаходили бодай непримітну шпаринку, то витікала їх спішно з душі, як набридле сміття із хати.

Найненависнішими думками для Олександри Михайлівни були щонайменші згадки про її порожній живіт, про її спричинене тим давнім душевним потрясінням безпліддя.

Тож тепер таким милим для нею було кожне дитяче личко, а найжаданішою та найбільш хвилюючою музикою – дитячий сміх.

Ще як в Тулі на засланні жили, то перебрала до себе, попри власні негаразди із побутом, брата Миколу, що непростим вдався характером, прости Господи, у своєму підлітковому віці. А Пантелеймон Олександрович зумів його дивним чином до читання при звичаїти з часом, пошанування до праці фізичної прищепити.

Згодом старша сестра Люба просить допомогти доньки її Марусі – сама вже сьомою дитиною ходить, коштів катма, тож переймається, що Маруся неосвіченою так і залишиться. І на три роки тепер племінниця в Кулішів за дочку – тямуще вдалося дівча, історію залюбки вчило, іноземні мови їй легко і весело йшли.

Згодом ще прибавлялось малечі: коли померла так передчасно кухарка їхня, то доньку її Федорку в свою сім'ю прийняли. Писатиме якимось Олександра Михайлівна про чоловіка свого, Куліша: *«Шість небог моїх учив, за деяких і в гімназію платив, все бажає посилюти свою запущену ниву своїм словом вірним українським... Одна з небог поступила в Єлизаветинський інститут, прямо в п'ятий клас».*

Тішилася в листах до сестри Надії: приїхала, мовляв, Єлизавета Миколайвна з дітками Липою, Манею та Анею, осиротіла Мотронівка по твоєму від'їзді знов ожила. Діти тепер вудять рибу, собаки небавом до них зовсім привикли, індючата за ними і кошенята так і бігають... Дівчатка просто прекрасні в українському одязі, вельми ефектному і, водночас, простому.

Нерідна Федорка не почувалася серед дитячого гурту чужою, а найтісніше зійшлася вона з племінницею Адькою. *«Дорогая моя Федорка, – писала по від'їзді їй Адька. – Посылаю тебе серьги. У меня теперь две подруги: одна Васька, а другая Ганна, третья Приська. У тети Гали есть чудное кошеня Чися. Целую крепко. Адька».*

Спливуть літа і автор цього кумедного листа стане українською письменницею Надією Кибальчич, з-під пера якою вийде збірка «Поезії», прозові твори: «Пропащі сестри», «Злочинець», «Останні»; переклади з італійської, французької та німецької літератур, а ще віночок оповідань для дітей.

Пантелеймонові Олександровичу малеча при-своїть поважний титул «дядя в шляпе», а Олександра Михайлівна, хоча своїх діток не матиме, назавше залишиться «мамою Сашею». Тож як дітлашні з ними не поділитися в листі такими важливими і невідкладними, без сумнівів, вельми цікавими і потрібними для дорослих новинами: *«Дорогие мои дедушка – дядя в шляпе и бабушка – мама Саша! Как Вы проживаете? У меня теперь есть любимое кошеня, которое очень несчастное, с ним было много бед... Теперь он поправляется и довольно веселенький и хорошенький. Остальные не так интересны, хотя очень умные и добрые. Теперь я учусь музыки у Софьи Николаевны. Целую Вас крепко. Адя».*

«Дядя в шляпе» неабияку любов дитячу здобув умінням оповідати незнані досі казки, які, як здогадуватимуться уважні слухачі через багацько літ, він сам тут же вигадував. Поважним героєм тих оповідок був мудрий Сенека, Сенекою кликали улюбленого кота Куліша; захоплюючи казочку обов'язково доповнювали малюнки, з яких реготала мало не до гикавки потішена малеча.

Майбутня відома письменниця ще дитинчам «сотворила» вірш «Гроза» і присвятила його «мамі Саші». Збереглося на тому аркуші написане Олександром Михайлівною, як твердить авторка прекрасної книги «Ганна Барвінок» Людмила Зеленська: «Онука маленька».

Мати Аді – Надія Матвіївна, пізніше письменниця Наталка Полтавка, при народженні була записана підкидьком у Кулішів.

Олександра Михайлівна за гріх великий вважала відмовитися бути хрещеною матір'ю, тому й хрестила чи не більшість своїх племінників та племінниць. Коли в сестри Надії донька народилася, то, вітаючи, просила вручити їй посилочку з платтячками та сорочечками малоросійськими: «Нехай здоровенька буде, да щоб вибрикувала». А вже згодом звертатиметься: «Серденьтко моє, комашечко моя, пташечка зозулястенькая. Як же ти мене звеселила своїм щибетаннечком.... Моя зіронька ясна, не забувай того, що я тобі казала од щирого серця, да ще й на своїй мові... Твоя щира хрещена мати Леся».

Клопоталася Олександра Михайлівна не тільки дітками чисельної родини: то з її ради-поради, та ще Петра Ге, глухонімого Сашка Саєнка пошлють вчитися в Петербурзьке імператорське училище глухонімих, згодом хлопець закінчить Київський худож-

ній інститут, стане уславленим художником, його ім'я занесуть до списку уславлених митців світу і вже за рішенням ЮНЕСКО ювілей Олександра Саєнка відзначатиме вся світова громадськість. Добрим словом підтримуватиме Ганна Барвінок Богдана Заклинського: «Я рада, що між молодим поколінням настав такий чулий поет, як Ви, котрий може високий камертон правдивий подавати, заслужений ім, нашому безвозмездному самоотверженому до самозабуття працівнику; на злоречивих людей не озирайтесь по їх розумінню шляху; а йшли вперед для того, щоб оддати на суд беззаздрисних умів...»

А вже як зовсім літа набіжать Ганні Барвінок, то звертатиметься вона листовно до галицької дітвори і переписуватимуть одне в одного її щире слово:

«Любі дітки! Чи всі бачите цей світ широкий-дивний? Дивіться на небо, на сонце, звізди, місяць чи промінь! Дивіться на дерева, на висоту зростання їх галузи, на листочки. Й ви бачите по їх якісь точечки: мов пори у себе на руках, що вони насищають воздухом: й тим подібно і дерево живе. Бачите птахив, жукив, пчіл, шершнів; и все живе – хлопоче цілий день, цілий вік свій! Придивіться на землю, скільки там насякомих, комашок, Божих корівок, в яких турботах ввесь день провадять вони свій обов'язок; най – саме малюсіньке, як пилінка, насякоме – і те турботно провадить обов'язок на свої діти.

То ж насякоме, то ж животне – коні, скот, вовки, зайці, собаки, коти, свині и инше. И всяка животина. А чоловік... То й не «пищою единой жив будет». Він повинен дбати значніші культурні потреби, не животні лише, щоб тільки свої тільки кантовати, або про свою сем'ю тільки дбати,

не тільки про їду та утримання – захист теплий думати. А у нравственну духовну пищу, бо людина животною пищею одною не проживе, душа єго голодна, треба пиши для ума і серця.

Доглядайтесь до всякого, опріч своєї сем'ї, Бог все для всіх зробив огульним достоянием и дав нам своє подобіє, то ми так и повинні на все дивитись, на Божий світ як на свою сем'ю.

Культурі служімо, як казано: освічений побожний є пан...

Треба на все дивитись і на всіх любовно, як сам Бог, втворивши Вселенну...

Як один із вас послухає и згадає мене в своїм житті, то се лучша награда мені буде за мою пораду вам...»

Життя – річ дивовижна і не лише рожевою фарбою мальована, встругне таке інколи, що довго душу гірчитиме. Отож виростили Куліші Федорку та спорядили в заміжжя, однак, як збіг час, злі люди напоумлювати її взялися: ти як за рідну була, можеш у Кулішів частину маєтності відсудити...

Добре, що та затія на кінчику злих язиків і лишилася.

Інколи на Олександрю Михайлівну нападала не підйомна туга, млосна і невідступна, туга за її втраченим дитям. Вечорами, бувало, вона не могла пересилити себе і виходила на подворицю, вглядалася в зоряне небо. Бо то терем Божий, озивалася давнина оповідкою, і зорі в теремі тому є вікнами, з яких ангели дивляться. Як має вродитись дитина, то Всевишній прорубує в небі віконечко і ангела садить біля нього: має він уважно писати у книгу вічну свою все добре і зле, що чинитиме чоловік: на землі видається, що зоря мерехтить. А як вмирає людина,

віконечко зачиняється, і зоря, сяйнувши востаннє, з неба спадає...

Чорне небо, порожнє небо, як порожні її сподівання й надії.

Може, думала не раз, через те й з Пантелеймоном Олександровичем не в'язалося, що не судилося їй завагітніти більше.

І що тільки не чинила вона, аби тій біді зарадити, як тільки не дослухалася порад та чуток, вельми до сілького жіноцтва бувалого – не йняла віри чомусь горожанським.

– Треба з'їсти три бруньки із яблуні, яка вперше цвіте, – почула балачку.

Щовесни вона їла відтоді ті яблуневі бруньки, зацвітали в наступну весну нові деревця, змінювалися пори року, і з того цвіту рум'яний плід наливався, от тільки в її житті нічого не змінювалося.

– Помагає напевне узвар із кори, де дуб із березою зрісся, – підслухала було молодичь.

– А ще певніше, – не лишали навіть сумнівів інші, – підмішати у їжу кров зайця, чорного півня та з'їсти серце варене їжака...

І півнів чорних стиха скуповувала, і зайців впольованих їй дарували, хіба тільки на їжака зазіхнути боронило сумління.

Вербовим гіллям радили підперезуватися – і те робила.

Вона на сповіді всі свої прогріхи не таїла, знані й незнані, вільні й невольні, от тільки про муку свою навіть з батюшкою несла була говорити.

На схилі літ виникне думка взяти на виховання дитину, бажано хлопчика, вивчити і випестувати його, аби став продовжувачем достойним кулішівської справи, міг поберегти її та пошану-

вати... І питатимуть про таку дитину знайомих, близьких і далеких, і прислухатимуться до поради кожної. Шанувальник творчості Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок Василь Горленко, вихованець «Сорбонни», співробітник газет «Фігаро» і «Киевской Старини», писатиме Олександрі Михайлівні: «Хлопчика такого я особисто зараз не знаю, та скільки є хороших, милих дітей, бідних, які будуть щасливі стати вихованцем Вашим. Треба брати красивого, розумного і доброго на Борзенщині, Глухівщині (у Воронежі). Невже немає?...»

..... 32

С ади, в яких здавен топилася Полтава, несли на натруженому гіллі туго налиті груші, сливи та яблука, жоржини бучно торжествували попід вікнами, тішачись приязним і упокоєним сонцем останніх днів літа – і природа, і усміхнені люди на полтавських вулицях видавалися Олександрі Михайлівні однаково святечними.

В поїздах, у двірці, всюди у людному місці чулася переважно українська мова; стільки приїжджих, як зараз на відкриття пам'ятника Іванові Котляревському, давно не знало це місто, – на небувалий з'їзд зібралися чи не все свідоме національне товариство. Прибули письменники з Галичини, поважні гості із Відня на чолі з віце-спікером парламенту Австро-Угорської імперії Юліаном Романчуком, де б ще можна було побачити разом Михайла Старицького і Євгена Чикаленка, Михайла Коцюбинського і Василя Стефаника, Олену Пчілку і Лесю Українку, Іллю Шрага і Сергія Єфремова, Надію Кибальчич і Панаса Мирного...

Ганну Барвінок впізнавали та виказували пошанування і на відкритті пам'ятника, і при зустрічах перед урочистою академією, на літературному ранку і на вечірній виставі «Наталки Полтавки».

Рій людський у перервах дробився на рої меншенькі, але всі вони купно гули звично одним великим і неспокійним вуликом.

В гурті Олександри Михайлівни мова зайшла про тих, хто з причин різних не зміг прибути на знакову цю подію.

Шкода, що Марка Вовчка з нами нема, – хтось висловив жаль.

– Коли вмер Опанас Маркович, то Марія вмерла для літератури української, – нагадав з гіркотою Сергій Єфремов сказане істориком української письменності ще кілька десятиліть тому. – Але в цьому, здається, не вся правда.

– Певно, що не вся, – долучився Євген Чикаленко. – Інакше ми б не мали отого Шевченкового, що долинуло ген-ген з далеких країв.

Всі розуміли, про що каже Євген Харлампійович:

*Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало, –
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих...*

На якусь мить спала тиша, мов кожен в той час з криниці спогадів добував своє, пережите, відкладене десь вже в неблизькому куточку пам'яті.

– Шкода лишень, що дружину свою, славного Опанаса Марковича, вона так жорстоко відчалила... А він же, бувало, як тільки чекав приїзду її, квітами всю домівку встеляв, – Олександра Михайлівна змовкла, їй так не хотілося вертатись до споминів, де ненароком можна розворушити той давній, приспаний та упокоєний з часом біль.

– А я при своєму лишуся, – хитала незгідливо головою Олена Пчілка. – Як могла перша-ліпша кацапка, з роду не чувши української мови, ледве заохтіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями і почала писати по-українськи – та

ще й як! – краще всіх українських повістярів! Далекі, се зневажало українську мову...

Євген Чикаленко був дещо іншої думки, він чував, що мати Марії Вілінської походила з княжого роду Радзивілів, бабка матері була полькою-литовкою, а батько мав білоруське коріння. Але цього разу впоперек щось казати не побажав, не хотілося суперечки в час такий урочистий: в Олені Пчілки крутий характер, за доброго чоловічиська, а то й кількох, він якось зізнався у вузькому товаристві, що такий жінці навіть чорт на вилах черевики здалеку подає: поважав Чикаленко кріпко схожу натуру тверду. Йому оповідали, як в найлютішу пору заборон української мови Пчілка з Петербурга українською посидала телеграму у Київ. Всі боялися дати дозвіл, справа дійшла до найвищого тамтешнього поштмейстера, і той, почесавши потилицю та знаючи напевне, що йому за те добряче перепаде, врешті лиш муркнув: «Як для пані Косач, то можна зробити виняток...»

Ще Олександра Михайлівна хотіла про випадок той оповісти, що їй Русов при нагоді колись розказав. Але нехай, нехай спить той біль, бо як прокинеться, то вжалити може міцно, годі буде наново його укоськати і присмирити, загнати в найдальший закапелок душі та там законопатити – траплялося, що прокидався було і все минуле життя труїв та дьогтем, розгулявшись, виквацював....

А Русов журбою ділився, як спогади про Шевченка зібрати хотів та видати думав, як звертався до багатьох, хто знав Тараса Григоровича. Хтось відгукнувся швидше, комусь довелося нагадувати, а Марка Вовчка совістити мусив: *«Горе мене бере люте, як подумаю, що жив чоловік, наробив пером стільки, що хоч на цілі століття буде людям учитися*

що, а про його тільки гомонять дома, а ніхто не хоче написати на пам'ять потомкам хоч скільки-небудь слів. Ви же дочка його по таланту, по усиновленію, по житті: не полінуйтеся же потратити кілька часу на те, щоб сісти та написати про нього та й других підбити на те ж. Та й мене, як той гвинт, що завести хоче машину, не забудьте своєю одповіддю, бо я тут просто помру од того, що про Шевченка наче й пам'ять стратили. Ніхто не гавкне, не лайне. Неначе й не було його...»

Так і не відписав тоді Русову Марко Вовчок.

..... 33

Ось уже третій досвіток, заледве Олександра Михайлівна починала читати вранішню молитву, як за вікном на гілці, зовсім близенько, озивалася якась пташка, здається, то був щиглик чорноголовий, – висвистував він безтурботно та вдоволено, тішачись, певне, новому дню і по своєму славлячи його мовою своєю пташиною. Вона не сердилася на птаху, яка збивала її, хіба причиняла трішки більше вікно.

Як читала Олександра Михайлівна вранішній чи вечірній «Отченаш», то не забувала додати слово вдячне за те, що послано зустріти на життєвім шляху добрих та приязних людей, які щиро цінували і переймалися трудами її та Пантелеймона Олександровича, публікацією творів їх в періодиці та окремими виданнями. Іван Пулюй і Борис Грінченко, Наталя Кобринська і Володимир Шухевич, Михайло Грушевський і Микола Лисенко, сучасники інші сердечні, які дбали та від необачного при потребі застерігали – скільки думок-хвилювань розсипано в листах до неї, Олександри Михайлівни, і не до неї, про які ніколи й не відала; поважні люди, відклавши так само власні поважні справи піклувалися, аби вберегти від забуття її працю, а вельми Пантелеймона Олександровича, раз про нього доля прописала їй турбуватися. За вечір, бувало, вона могла переглянути хіба мізерну часточку з тих безцінних до неї листів...

До О. М. Куліш
5 цвітня 98. Київ

Вельми шановна Добродійко Олександро Михайлівно!

...Сьогодні був у В. В. Тарновського и казав з йім у справі видання Шекспірових творів. Він дуже радий був почути, що знаходиться чоловік, що дає змогу видати ці твори, тільки просить Вас, щоб Ви до нього написали, що Ви согласні і даєте дозвіл у нього в господі переписувати переклади Шекспірових творів з автографів П. А. Куліша для друку. Одже, він жде Вашого до себе листа. Щиро поважаючий Вас

М. Лисенко

До О.М.Куліш
2-е мая 1898 р. Київ

...Біблію – невикінчену частину – В. В передав кінчати, то-б-то перекладати І. С. Левицькому-Нечуєві. Роботи багацько: на рік певний вистачить. Щось казав переписує з первотвору, щоб везти за границу в місяці юні до друку.

Задля переписки Шекс. творів знайшов панну и привів йійі до В. В., и вона вже з понеділка почала переписувати «Макбета» задля росс. цензури...

Бога ради, одпишіть мені, чи є у Вас вдома ще які Шекс. твори...

Щирим серцем і глибоким поважанням свідчуся до Вас незмінно

М. Лисенко

М. Лисенко до О. Ф. Франко
Київ, 12 цвітня 99 р.

Високоповажана Пані-Добродійко Ольго Хведоровно!

Насамперед здоровлю і вітаю Вас з глибокоповажаною дружиною Вашою, паном Іваном Франком, з наближаючими Великодними Святами и з усією родиною Вашою.

Прошу щиро і благаю найрєвніше пана Івана зробити мені докладні рахунки по виданню творів Шекспіра у перекладі Куліша, котрі вже переписані і невдовзі мають бути до Вас переслані, аби їх друкувати: т. II (3 драми), т. III (3 драми) і V (1 драма «Гамлет»), а «Цимбелін» і «Венецький купець» не перекладені, або ж десь запропащені.

Прошу робити рахунки на 600 примірників, усе – скільки друкарські виноситимуть видатки. І всі ці рахунки до мене зашліть.

Квапимося на пошту. З щирим побажанням зостаюсь

М. Лисенко

До О. М. Куліш
27 цвітня 1899 р. Київ

Діло з Шекспіровими драмами йде, здається, добре. Вже всі (10 їх) переписані. Тепер треба їх перечитати враз з оригіналом, щоб позбутися яких можливих помилок при переписці.

Видати їх у Львові є змога за поміччю нової видавничої Спілки, що зав'язалася там задля видання усяких насъких книжок. Треба тільки, роздобувши грошей про видання, увійти з тими грішми

пайщиком у ту Спілку, и вона на добрих, чесних і солідних варунках виконає ту справу. Одно тільки пишуть відти, що, затрачуючи гроші на 600 примірників, яку кількість Ви дозволяєте, а не 1000 або 1200 примірників, тобто цілий «заводь», як кажуть друкарі, капітал не дасть найменшого зиску на втрату, на повороття втрати. Як Ви собі, Пані, гадаєте, чи не призволили б Ви дати свою згоду на друкування хоч 1000 примірників? Тоді хоч вернеться та сума (я вже не кажу про пользу або заробіток), яку чоловік дасть на друк. – Коли ласкаві згодитися, не залишіть просьби моєї одповісти на ню незабарно.

З глибоким поважанням і душевною пошаною

М. Лисенко

До О. М. Куліш

Київ, 30 липня 1899 р.

...И цим нема чого журитися. Бо як усе викінчиться, то можна зарані зняти клопіт через своїх людей у Галичині, щоб зійшлися з Лондонським Біблійним Товариством, котре мало того, що видасть, але воно у Вас и купить Біблію на завше, хоч може и за маленький гонорар. Тільки нема чого жаяхатись, непокоїтись, треба терпляче підождати, поки скінчиться увесь переклад, тоді треба буде обачно переглядіти усе гарненько, а тим часом листуватись з Галичиною и вести умови з Біблійним Товариством...

Тільки не треба марно до неба руки здіймати и гадати, що коли не зараз зроблено, то вже й про-

паще. Не треба теж думати, що скрізь вороги, и що розтаскають добро, хоч би й Кулішеве. Слава Богу, повиростали все таки сини Вітчизни, які більш ніж добре тямлють, що писання Шевченка, Куліша й інших трудовників українських суть добро-скарб національний и для того пильнують його, як свою святиню....

З глибокою шанобою й прихильністю застаюсь до Вас

М. Лисенко

**До І. Я. Франка Київ,
26 вересня 1899 р.**

Високоповажний Добродію!

Буду одже з Вами розмовляти в справі видання Кулішевих перекладів Шекспірових драм. Тільки насамперед умова вислухувати й порозуміватися без образи, а цілком об'єктивно. – Я вельми ціную Вашу працю біля того видання й нікому не віддаю либонь иншому заходів коло такої роботи. Але, цілком здаючись на щирість й певність Ваших слів, що до хиб перекладу: непотрібних москалізмів, особливе які легко даються на заміну українським словом, до розводнення тексту Шекспірового масою періфразів, які підтинають силу-міць первотвору, все ж – не з особистого лишень голосу, але підкреплений прозьбою наших літературного фаху людей, просив би виправляти сей переклад надзвичайно обережно, де вже, – просто кажучи, – змоги нема зоставляти в тій редакції, яка подана Кулішем...

Заодно молю ще Вас и благаю: Бога ради, не ка-
жіть Ви в передмові ниже йїдного слова про зміни
й додатки, пороблені Вами. Крий, Боже! Куліши-
ха живцем мене зйість, бо вона ж мені оддавала ці
драми під конечною умовою ніже перстом зміня-
ти слово, вираз, – щоб не було. Вона на всю Россію
мене ославить, заплює, оскандалить, яко чолові-
ка, який Божественні глаголи зваживсь виправля-
ти, що святощі втоптав в болото й т.ини.

...Не кажу вже, що запротрібує назад рукопи-
си, заборонить далі друкувати і стане «последнее
горше первого». Крий, Боже, Добродію, згадати
навіть про се. Ви мене уб'єте і всю справу повали-
те без воріття. Розповідайте у передмові Вашій,
трактуйте переклад Кулішів відповідно перво-
твору Шекспіровому, дайте осуд тим або инчим
хибам, але про Ваше власне рукоприкладство, хо-
вай, Боже, – ні пари з уст. Молю Вас о це, благаю!

Хорони ж Вас, Боже, у Вашій спасенній праці.
Витаємо вас обох у двох из жінкою. Щиро й незмінно

Ваш шануючий М. Лисенко

До О. М. Куліш Київ,
15 вересня 1899

Високоповажана Пані-Добродійко Олександро
Михайлівно!

Боронь Вас, Боже, мати діло з Гавришом: його
допіро у Юні місяці одставлено зі складу Київ-
ської Старини. Це є цілком негідний чоловік, без
жодних моральних принципів. Хай це між нами
буде. Я його тільки що бачив, и він мені каже, що

пані Куліш дає мені видавати Чорну Раду а я, щоб перебити, кажу: ні, вона мені вже обіцяла. Од-киньтесь Бога ради од нього, бо не розвяжितесь. Кажу Вам напевно, що коли не Кияне, то Чика-ленко з Комаровим хвалились мені, що візьмуться конче видавати.

М. Лисенко

Скажіть-пишіть Гавришеві, що Ви вже маєте певного приязного для себе видавця. Це діло рі-шиться на днях.

Лист М. Лисенка до М. Ф. Комарова
1 жовтня 1899 р. Київ

...Звертаюся до Вас і враз прошу якнайско-ріше порозумітися з шановним Євгеном Хар-ламповичем в справі видання «Чорної ради» на українській мові, яку дозволено Кулішисі друку-вати. Вона стороною шука видавця: видно, має нужду в грошах і трохи було не оддала видання відомому печальної слави Гавришеві. Я припад-кове довідався од самого Гавриша та мерщій до Кулішихи з листом, щоб і не марила про такого видавця, а кажу знайдуться, певне, солідні ви-давці, тільки треба умовини...

Ваш М. Лисенко

..... 34

Той передсмертний лист Дмитрові Каменецькому, де Пантелеймон Олександрович спадок дружині відписував та хрестик й колечко Марії Вілінської з собою в могилу забрати хотів, той лист все ж завершувався словами: а може я ще передумаю помирати...

Зрештою, так воно й мало статися.

В останні часи Пантелеймон Олександрович сам собі інколи дивувався: хоч несуться літа ластівками стрімкими, та він ще почувався у силі, ще прилипали очі до стрункої й зманливої постаті якоїсь дівчини на вулиці чи миловидної молодиці, однак, видавалося, щось вже зламалося в ньому, щось надріснуло, тільки не в тілі, швидше в душі... Років десять тому він не міг довго всидіти на одному місці, все кудись поспішав, остерігаючись панічно спізнитися, кудись їхав, кудись мчав, підганяючи візників вайлуватих.

Колись він не міг зрозуміти, як то вдається поважному сільському дідусеві, спроквола посмоктуючи просмолену гіркою табакою люльку, годинами незрушно сидіти на призьбі – тепер він, позбавляючись навіть не з роками, швидше з місяцями, колишньої неспокое-ності, переставав дивуватися поважному дідові.

Він знав, що немає вини тут близької старості.

То була втома: від людей, від життя.

Він працює за трьох волів, інколи щомоці затискуючи зуби, аби дружина не вбачила і не вчула болі його, аби тільки до письмового столу дійти не заточуючись, він не для себе дбає. І водночас всі ним невдоволені, мов заборгував усім і тепер хитрить та лукавствує, не бажаючи той борг повернути. Не

помагає нітрішки тут самовспокоєння: мовляв, хай бурчать, кривого дерева в лісі найбільше...

Он Іван Аксаков, позірно нефальшива людина, а все ніяк не добачить народу цілісінького, що прижився на цій землі хіба після Ноя відразу, надбав власну традицію, мову та звичай. Нащо ж тоді він балакає: *«Читателям «Дня» известно, что мы всегда спорили с теми нашими писателями, которые старались создать особый Малороссийский литературный язык, и доказывали тщету и ненужность их попыток. Мы вели оживленную полемику с г. Кулишем и с г.Костомаровым, и с «Основой» – журналом, к сожалению, преждевременно прекратившимся. Мы и впредь будем неослабно спорить с ними в пределах литературных и равным оружием, если только нам не помешает клевета и вообще неуместное патриотическое усердие... Мы восставали против исторических и литературных убеждений гг. Кулиша, Костомарова и других, но наша вера в незыблемость Русского земского строя, в единство Руси, основанное не на теории, а выработанное историей и зиждущееся на единстве духовном...»*

Куліш дасть достойний відлуп Аксакову. Ще й синові Аксакова, Сергієві, муситиме дарувати відчутного відкоша.

«Мы имеем против себя не только правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недочумков. Нас горсточка, тех, кто охраняет веру в свое будущее, которое, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинаковым с будущим великорусского народа».

Нехай там Аксакови балакають, то чужі, їм багато чого невтямки, але ж вуха в'януть від мови своїх... Через третіх осіб доходить, як обговорює та обмовляє його Кониський: може рахунки зводить, що Ганна фон Рентель у чоловічому суперництві йому перевагу тоді надала, не Кониському – не вдоволюється досі.

«Куліш, ... прийшовши до мене вранці, запросив до себе – мене, Пільчикова і поета-початківця В. С. Кулика послухати творів відкритого ним десь у Добруджі нового українського поета (потомка запорожця), який, як казав він, талантом не поступиться Шевченку.

Звичайно, ми полетіли. Куліш прочитав нам спершу декілька дрібних віршів, потім “Дунайську думу” і велику поему “Великі проводи”. Читав він просто, гарно; але читане не робило ніякого враження на слухачів, і ніхто з нас після закінчення читання не висловив ні схвалення, ні осуду новому поетові. Коли ж Куліш спитав моєї думки, я сказав йому щиро, що в прочитаних віршах нема ніякої поезії – проза, та й проза не завжди добре рифмована. Куліш подивився на мене звисока, і нічого мені не відповідаючи, поклав рукопис в чемодан.

Куліш виїхав, навіть не попрощавшись, і довгий час не писав, а потім усе вияснилося. Вірші ці були поміщені в «Основі» і підписані прізвищем Куліш».

Пантелеймон Олександрович здогадувався, що Кониський зганяє зло не лишень за програне в літа минулі суперництво. Куліш якось на смішки-пересмішки його брав: «Кониський ні єдиної форми не ввів в нашу мову, а котру готову брав, то так, як та жінка: «Не журись, чоловіче, що люде пізнають крадене борошно пшеничне; я так спечу, що видаватиметься воно гірше житнього»».

Хто він такий, Кониський, щоб дорікати йому за публікації у «Вестнике Западной и Юго-Западной России» – нехай очільника видання Ксенофонта Говоровського вважають ненависником відразу і українців, і поляків, але не будь-кому визначати, з ким мати справу йому, Кулішеві. Чи як Лисенко на слова Кониського написав «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», то все відтоді дозволено? І вже недостойно зовсім чинити так, як робив це Кониський в оповіданні «В гостях добре, вдома ліше»: «...Куліш, подорожуючи по Україні, видавав себе «апостолом правди», тої «правди», котра начиняє кишеню грішми... Рекрутуючи собі «захребетників» Куліш спізнався і прилучив до «своєї сім'ї» й Селеха, який щось то писав по-українськи в «Основу», але те щось не побачило Божого світу...»

Куліш запевняв листами Селеха, що це «щось долежить ся свого часу» й може і справді воно долежало б, коли б «захребетники» не проковтнули «Основи», а сам Куліш не зрозумів, що «нелепо» йому отаманувати «захребетниками», й що далеко більше пристало йому самому йти в захребетники до князя Черкаського й разом з ним сіяти освіту обрусіння.

І Куліш пішов до Варшави й повів туди отару своїх «захребетників...»

Життям своїм, гадав Пантелеймон Олександрович, він не заробив такої тональності.

Он Данило Мордовець, не повіривши тим джерелам, що дісталися Кулішеві немалими трудами в Варшаві, нам'яв йому боки добряче: мовляв, замість правди про польську займанщину Куліш малював підсолоджену ідилію ділов освіченої шляхти на рідному терені... Мало того, Франко підпер казане

Мордовцем: «прекрасна і з глибоким ліризмом написана відповідь».

Щодо Івана Франка, то ніхто з такою в'їдливістю не писав про творене Кулішем, про те зболене, змучене, вистраждане, що збиралося з роками в душі Пантелеймона Олександровича. Бо ж не могло на писку будь-якого люду, при тім числі рідного свого, не позначитися топтання віками зайди з одного чи іншого боку та ломання того народу через коліно. І правду про це чесний літератор має людові, задля його ж добра, кинути межі очі. Вельми ж роздразнили Франка рядки «Народе без пуття, без честі і поваги»:

«От як обзивається народолобець до народу «во ім'я бога всеблагого»! Та й коби ще хоть правда була в тих словах! Бо скажіте ж самі, чи можна так говорити про народ, котрий, будь-які його гріхи – у кожного народу, так як у кожного чоловіка, вони є, і хто знає, чи не більші, ніж у нашого, – а все-таки своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої Руїни не тратив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий по-мимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів?»

Але чи ж то не він, Куліш, давав відлуп вже згаданому Аксакову, чи ж то не він обстоював публічно українську словесність: «...московський «День» репетує, що й нема її і не буде... Горне Москва під себе не тіль-

ки всю Русь, та і всю Слов'янщину, що ось ми, бач, старші брати і вже такі православні, як суздальські образи, так покидайте всякий народ слов'янський свою мову і свою віру – ось тут вам у Москві і язык розв'яжеться, і в царство небесне безпечно вкупі з нами, москалями, увійдете...»

Чи ж то не він, Куліш, навіть людям близьким не боявся казати правду, навіть тим, з ким вистраждав молоді літа. То ж Костомарову на захист рідного слова в очі мовилося: «Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести. Но у Вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалмы Давида, и чувства, достойные самого высшего общества»...

Або в іншому випадку: «Меня не смущают такие выводы, как, напр., следующий: «Горькая, ничтожная судьба Украины просходит от ничтожества души народа». Меня не смутит эта бойкая, подобная пущенному сильною рукою кацапа булыжнику, фраза, потому что я в груди своей ношу эту народную душу и знаю, что она не ничтожна; но многих может сбить ваша фраза с толку, а других заставит опустить руки; у нас же и без того делателей мало...»

Чи то ж не він, захопившись ще замолоду минувшиною українською, пише «Михайла Чернишенка», чи то не з-під його пера ліг на папір перший український історичний роман «Чорна рада»?

То таки він в юності мріяв зібрати народних дум якнайбільше про наших гетьманів та книжку таку створити, яка не поступиться гомерівській «Іліаді». То були не лише рожеві мрії, він пішакував від села до села, випитуючи, вислуховуючи, випрошуючи і перепрошуючи, занотовуючи ретельно кожну думу, кожну народну пісню. І хоча твій народ десь

погубив по дорозі левову частку тих дум, але вся творчість твоя – хіба не гігантською є «Іліадою»? Він кожного разу ставав в обороні народної пісні, коли той чи інший недоброзичливець принизити її хотів та упослідити.

– Помиляється той, – відказував він тим лукавцям свідомим чи недоброзичливцям від незнання, – хто вважатиме пісні народу українського чим ся дрібнодушним, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово було живуче; позникали вони без сліду, а їх балади, елегії, романси жили переказом із роду в рід і дожили аж до нашого часу. Рідко котрий з сих давніх творів словесних не попсувався через упадок самого народу українського останніми часами, а все-таки самі кусні і окоруховини заховали в собі виразний образ старовини русько-української...

Про сі твори справдешніх поетів, що дожили в народній пам'яті до часів теперішніх, гадав Куліш, належить поберегти нині сущим:

– Судила доля народові сьому нести на собі тисячолітнє панування чужовитих письменників, і вже тільки нашого часу озватись рідним писаним словом. Тим часом, пращурі первих охрещених на Русі, колишучи своїх дітей, співали їм тим гармонійним складом слова, що стався взором нашим поетам...

Та «Іліада» твоя не тільки рожевими фарбами вимальована. І нехай низку праць вважають скандальними, та чимало тяжкою працею добутого фактажу не посміють і найзлюбливіші критики заперечити. А «Записки о жизни Н. В. Гоголя», «Записки о Южной Руси», видання та друк творів своїх у творених тобою в мірі чималій журналу «Основа» і альманаху «Хата», збірки «Досвідки», публікації

в галицьких виданнях «Правда», «Мета», «Вечерниці»... Він і сам не здатен перелічити усе, з денця пам'яті видобути, що на півсотні томів стачить з лишком. І нехай за «Историю возсоединения Руси» перепало на горіхи відчутно, зрештою, сам мусив згодом зізнатися, що напади на козацтво були в нього й несправедливі, «непомерно резкими», траплялися, на жаль, сторінки, які згадувати соромно та покаятися за них повинен...

Але коли й був гострим не в міру, «Кулішем гарячим», то задля добра: чи не ясне те, наче білий день, із «Зазивного листа до вкраїнської інтелігенції»?

Він промовчить про переклад свій Біблії, гріха побоїться, – фарисейством хвальба така видається. А хто бодай добре слово сказав про переклад тринадцяти п'єс Шекспіра, творів Шиллера, Гете, Байрона, Гейне, зрештою, збірку усю «Позичена кобза». Один Франко про переклад «Гамлета, принца датського» не забув сказати, що Куліш «дав нам переклад, з яким ми можемо без сорому показатися в концепті європейських перекладачів великого Британця».

То була праця, яку знає лиш той, хто сам пробував за переклад засісти. Куліш бо звірявся із зразками найкращими: Шекспіра, окрім англійської, одночасно читав чужий переклад німецькою, польською і російською, йому важливо було, як Шиллер звучить французькою чи тою ж російською.

Боже, а неопублікованого на полицях он чималенько припадає пилом...

А ще скільки рукописів, при тім числі перекладів Шекспіра, пропало через несумлінні руки чиїсь та голови безвідповідальні.

Оповідатиме з гіркотою Олександра Михайлівна Іванові Пулюю: *«Приїздить із Києва до нас добро-*

дій Тимченко. Де він служив, не знаю, вперше його бачимо. Він отой лист М. П. Старицького, що я Вам колись післала, привіз дружині. Той лист дуже цінний в історичному значінню, і його давно годилось би надрукувати...

Так ото добродій Тимченко приїхав у Кулішівку і просить у дружини Шекспірових драм для друку. Я ж прошу дружину не давати, бо копій не було, а той намагається, дружина ж мій, сміючись, каже: «жінка не дозволяє». Но він таки просить, бо, каже, так лежатимуть, бо хоч за границею будуть істніти. Доки їм лежати? Позмагались, а потім моя дружина здалася, і дала тільки три драми. Журба охопила мою душу, бо я знаю, як послі інфлюєнції дружина, ще не очунявши, над рукописами невсипущо працював не розгинаючись...

Поїхав і вода його змила. Безконечно держить і не пише. Мій дружина не один лист посилав до його, а потім позитивно потребує, щоб вернув, а вони мабуть слова вибирали для словаря, а хто переписував собі. Бо Тарновський бувши у Кулішівці казав: «Як се Ваші драми по руках ходять?» А дружина каже: «То може хто інший переклав?» – «Я бачив в однієї панї, я Вам перешлю». – Се нам було цікаво. Що ж? Прислав, і се була копія драми перекладу Куліша. Наконець пише пан Тимченко, що той пан, що обіцяв гроші, роздумав, а чи не згодиться дружина, дати їх до «Зорі» яко приложення. Господи, як мене се образило! І розказати не можна. Вона нас лаяла-плямувала, а те, що кровю, за сухим хлібом, написано, оддай їм? Глум!..

Про працю його неймовірну, біль про свій край, який він напевне знає, як в ліпше прийдешнє повести, єдина людина на світі відає, єдина люди-

на, що до кінця в нього вірить – його дружина, Сашенька його...»

Отут вже Пантелеймон Олександрович не схибив думкою. Збіжать літа і скаже Олександра Михайлівна Юліанові Романчуку: «Ще в нас мало знають Куліша. «Завидки», як мовляв Мордовець. Свої не пізнали свого пророка, що писав кров'ю з-під свого серця... Дружина мій не жив для себе. Ще згадаю Мордовця: «А хто ж його зна! Може сей вожд і прийшов, та ми його не пізнали». Може сей вожд єсть Пантелеймон Олександрович...»

Думки пливуть в голові Куліша важкими осінніми хмарами, думки, які висловить якось Борис Грінченко: «Свої ж гризли, та й догризли до того, що він плюнув їм у вічі своєю «Воссоединьонной Русью», а потім і «Крашанкою»...»

..... 35

Життєва стежина, звиваючись, до того ж в окремі роки вельми круто, повела Марію Вілінську майже так, як пророкував колись Іван Тургенєв: гасли захоплення одне за одним, з того Куліш не застрелився, не повісився Шевченко, а хтось не кидався у воду топитися... Та й сам Тургенєв небавом скуштував безцеремонного відкоша.

Шість щасливих літ Марія Олександрівна прожила під Парижем з молодим юристом Олександром Пассеком. То були для неї роки, як сад перед Трійцею: у розвої усе, листя тендітне і ніжне, ще не припале пилюгою сірою буднів, не жовтіло від жнивної спеки негараздів, не висохло, не зчерствіло від подиху осені, яка ж мала колись та настати.

Олександр помирає з сухот на руках у неї. Невимовною мукою був той останній погляд коханого, погляд прощальний, в якому дяка за щастя літ спільних, сум за нездійсненим, непрожитим, всепрощення погляд: людини, що зібралась в останню путь...

Лукаве щастя не переставало дратитися: сяйнуло нове кохання, як вернулася в Росію, цього разу до Дмитра Писарева, попри те, що був він їй троюрідним братом. В липні їдуть вони до моря, на Ризьку затоку, аби сину її Богданчику здоров'я поправити. І раптом нове горе – нещасний випадок, Дмитро втопився...

Світ жовтим ставав і колами йшов, як сиділа вона біля небіжчика в маленькій церковці на побережжі, допоки свинцеву труну робили, несила була дві доби навіть макове зерня до рота вкинути. Нещастя, здавалося, dokonати зовсім взялося Марію

Олександрівну, бо заледве повантажили труну на пароплав та рушили в море, як здійнявся безжальний і лютий шторм.

Матроси, дізнавшись про покійника на їх борту, зчинили бунт.

– Ми не хочемо годувати крабів!

– Мертва людина на кораблі – усім погибель!

– Геть домовину за борт!

То не просто було їй, обезсиленій, яка й пам'яталася мало, вговорити матросів нажаханих, здолати в уяві їх давню морську прикмету.

Решту тої страдницької дороги Марія Олександрівна тупо дивилася в вікно її маленької каюти, де за склом лютував шторм із зливою, вода небесна зливалася воедино з водою морською: заледве виднілися палубні поручні в кількох від вікна кроках; ті поручні то раптово знімалися вгору, то падали рвучко униз, в міру того, як хитало й розгойдувало нещасне судно. Раптом на поручні сіла незнана птаха, то напевне була не чайка, де б вона здужала бурю таку здолати; Марія Олександрівна на хвилю вийшла з свого бездумного стану і стала вглядатися – і жах повільно став стягувати шкіру на спині. То була ворона, біла ворона, невідь звідки взялася тут, і невідь, що їй робити у морі та ще й в шалену таку негоду: ворона присіла на мить на поручні, мов не існувало для неї диких вітрів, хіба злегка помахом крил втримуючи рівновагу. В момент якийсь вони поглядами зустрілися, і видався Марії Олександрівні надивовижу той погляд знайомим; видалося навіть, що птаха глузливо на неї глипнула, мов сказати хотіла: «Ну що? Маєш?..»

Птаха-докір – немислимо як і чому тут взялася – пропала, в імлі розтанула так само раптово, як і з'явилася...

Знервованій, морською хворобою змученій, Вілінській вдалося протриматися до прибуття пароплава у Санкт-Петербург. А далі настала темінь, безпросвітня і безкінечна, нервова пропасниця весь світ затулила. Вона нікого впізнати вже не могла, тільки кликала все Дмитра, живого досі для неї, що поряд десь був. В нажаханого сина сльози не висихали.

Не впізнаючи нікого, вона говорила впівголоса сама із собою, вона просила прощення у всіх, перед ким, як вважала, в житті завинила. А найбільше благала прощення в Олександри Михайлівни Білозерської, в Ганни Барвінок...

– Я пам'ятаю, як ви людяно до мене завше ставилися, я не забула навіть баночки з варенням, які по дорозі, як гостинець, мені привозили... – пошерхлі вуста облизнувши, вела вона далі, наче балакала з якоюсь подругою, принаймні, людиною близькою, з якою поділитись могла житейським: – Я не знаю, чи є моя вина за Пантелеймона Олександровича... Так, за Владислава Олевинського винувата, то мій гріх непростимий, то через мене, через кохання нерозділене він вкоротив собі віку, може десь я надію невинуватого йому подала.

По смерті Олевинського, такій несподіваній і негаданій, Марія Олександрівна жахнулася було: може й справді вона є тою жінкою, що приносить усім, хто любить її, лише нещастя, може є якась правда у тому, що поза рогом язика неброзичливців плещуть, може істинно доля скарала її такою зловісною кармою? Тоді за що: за прогріхи її особисті, за незнану роду вину, вчинену бозна у якому коліні?

...І раптом у мареві перескакувала зовсім на інше, згадувала перші гостини у Кулішів, навіть співати пробувала.

Ви ж пам'ятаєте, як до Вас ми тоді з чоловіком приїхали... Як дивувалися, що московка, а знає тутешню мову, як вимовляє чітко, ще й співати вдатна:

*Ніхто не винен, сама я, сама я,
Що полюбила гультяя, гультяя,
А гультяй не робить, усе п'є, усе п'є,
Прийде додомоньку, мене б'є, мене б'є...*

Голос, штормовим вітром ще на пароплаві прихоплений, зриватися починав і тоді вона далі вела, чи то до самої себе звертаючись, чи бачився в мареві хтось, кому довіритися могла і побалакати щиросердечно. – Чи ж винувата я, що Пантелеймону Олександровичу до душі припало мною писане, тож ніхто не силував його Аксакову так хвалити мене... Він йому казав, що виданням моїх «Народних оповідань» пишається навіть більше, аніж своїм виданням творів Гоголя. І пробачмо деяку хвалькуватість Кулішеву, мовляв, тільки він один міг випустити мою книгу в такому ретельно опрацьованому вигляді. Зиркнімо вибачливо так само на перехвалювання моїх оповісток: «Я був разом і редактором цих ні з чим незрівняних повістей, які наче в зерні показують мені, чим буде наша словесність південноруська у розвитку»... – Вона примовкала на якийсь час, а далі знову вела оповідь-сповідь: – Деся може вина моя є... Але не та зовсім, що приписують у сунках з Пантелеймоном Олександровичем. Інакше не прислав би він таких листів роздратованих...

Марія Олександрівна, маючи рідкісну пам'ять, могла б і цього листа повторити майже дослівно: *«Ви справді любите мене в малій мірі. Схилити Вас на щось для Вас корисне я не сподіваюся біль-*

ше, а захопити Вас на те, що власне мені потрібне, не можу та й не хочу. Даючи надто багато, я не хочу одержати надто мало. В Вашій душі холод, що ледве допускає й ту близькість між нами, що існує. Досить мені катуватись божевільним захопленням до жінки, нездатної любити палко...

Слава Богу, я відчуваю якийсь гордовитий спокій, усвідомлюючи себе вартим іншого кохання, палкішого, самозаперечнішого»...

Вона говорила впівголоса, місцями нерозбірливо, і навіть у маренні світ залишався для неї таким же жовтим, різким та відразливим, як тоді, у маленькій церквці на ризькому побережжі, над труною коханого.

..... 36

Олександра Михайлівна інколи здогад за здогадом гнала: що часами стається з її благовірним та чом він раптом гарячковий такий та дратівливий, розпечений до червоного, – доторкнися, видавалося, і зашипить? Чи то перевтома, чи на хуторі тут засидівся і, як великий рибі бракує води великої... Федорчина матір колись у такому випадку казала: «Пламида найшла, настанте небавом...»

Цього разу, на біду свою, Олександра Михайлівна зачепила у мові письменників знаних, про кого в товаристві поважному балакають найчастіше, і згадала першим випадком Костомарова.

Зизом зиркнув на неї Пантелеймон Олександрович, блимнув так, якби на молоко, то би відразу скисло:

– Люди тямущі в нас навіть за історика не вважали Костомарова, та людей тямущих на світі вельми мало.

Олександра Михайлівна було похопилася, ревнивість у чоловіковому голосі раптом відчувши, перевела мову на менш помітного у власних очах – Данилевського..

– Се великий проноза, – мав готову відповідь чоловік. – Я хотів прочитати його роман у журналі, та ніяк не зміг: бо чоловік зовсім недолугий, і Україну він так знає, як усякий фертик... Уже коли Гоголь і Костомаров не тямили України, зато Данилевський! Курка, що кудкудахає на хуторі, більше би сказала правди про Україну, коли б письменна була!

– Про Чужбинського в нас недавно мова заходила, – заїкнулась несміло дружина.

– Мизерненький стихотворець, – фуркнув Куліш як кіт, якому страва пішла негаразд. – Підлиза чиновництва, науки в його книжках жадної; прочитай мою рецензію в «Основі» на його книгу «Поездка в Южную Россию». Ледащо, яке б хотіло і Богові служити, і чорта не гнівити.

Вона стала в пам'яті перебирати імена, які щонайменше дратували б вже помітно розсердженого Пантелеймона Олександровича, і згадала Максимовича, як людину, на її погляд, зважену та помірквану.

– Максимовича я добре знаю, та його не можна й між такими поетами поставити, як Кониський, Боровиковський, Забіла й інша дрібнота. Він бравсь за все і має прізвище: «издатель первых томів і випусків», бо ні разу за всю жизнь не напечатав нічого з такими словами: «Том другий», або «випуск другий», а всюди тільки «том 1, випуск 1».

– Куліш приспинився було на мить, мов ніс на плечах під гору чималенького лантуха і мусив оце дух перевести, та по тому ще повів гарячковіше:

– Се такий чоловік, що вештався попідвіконню в знаменитостей і сам про себе всюду розмазував, пишучи листи печатні то до Костомарова, то до Погодіна, то до знаного на Україні багача (і скупердяги) Галагана; професором був нікчемним, бо не вмів читати жодною мовою, окрім російської; а ще й хвилологом себе виставив, насмакувавши з усяких книжок – російських, бо чужоземних не втне...

Пантелеймон Олександрович розчервонівся з усього того і, схопившись з-за столу, вже руками махав, як вітряк на вигоні, в якого не встигли мливо засипати; Олександра Михайлівна з острахом позирала на чоловіка, подумки прикидаючи, чим би то

його спинити. Нагода сама нагабалася: в кімнату, мнучи замурзану шапку в руках, наймит вступив:

– Там тее... гетее... Віл ногу зламав.

Тепер все, що закипало в Пантелеймонові Олександровичу, бурлило та булькало, грозючи кришку зірвати, тепер все ококошилося на наймитові, лайдакові безвідповідальному, сякому і перетакому, який тільки хліб його марнує.

Однак передчасно тішила себе Олександра Михайлівна, що мова про письменників найзначніших забулася за іншими клопотами, земними й буденними: вже наступного дня за обідом Пантелеймон Олександрович, мов розмова їх обірвалася щойно, докинув:

– Ага, ото на Максимовичі ми спинилися... Та цур йому, ліпш про Кониського. Поки був убогим судовим паничем у Полтаві, то мусили його за руки держати, щоб с патриотизму не зашкодив собі... Як же оженився та загарбав тисяч із шість десятків рублів, так не дав на галицьку літературу і шеляга. Натомість збудував салотопенний завод і вбача в ньому більше поезії, ніж у Шевченкові...

– Ну що ти зарядився чужий гріш рахувати, – не втерпіла врешті дружина, хоч раніше ніколи не заступалася за Кониського та недолюблювала його, як і Куліш. – То кошти жінчиних батьків.

– Забіла – слабенький поет, – вів далі Пантелеймон Олександрович, наче не до нього жінка було озвалася. – Хоч уродився поетом, а не салотопом. Його придавило наше дурне панство і знівечило йому розум та серце.

Тепер Олександра Михайлівна воліла надалі мовчати, тішачи себе надією, що колись та сам має спинитися чоловік, що розігнався так шпар-

ко, як з гори порожня гарба. Найдивовижніше, промайнула лишень в неї думка, що дружина її в тій чи іншій людині помітить справжню слабину чи ваду хай третрорядну, але вміє він так її зобразити, так перебільшити, що гейби абищо перед тобою постане.

– Артемовський Гулак покинув писати по нашому замолоду, – не йнялося Пантелеймонові Олександровичу. – Боявся, щоб не попсувати своєї кар’єри... Як же після Квітківських часів ще раз піднялась угору українська словесність, він зажадав підновити занедбану славу і прислав до мене багацько віршів, та Муза поезії покарала свого ренегата: нічогісінько не знайшов я в його нових писаннях годящого до напечатання. Покійник дуже на мене за се гнівався. Був він кругом чиновник, лестивсь до старших, гордував малими, з українщини кепкував, а генеральство так любив, що й на халаті, і на пальті носив свою звізду...

Господи, жажнулася Олександра Михайлівна, якою ж різною може бути душа людська: світлою і добросеречною з одного боку, а на зворотній бік вже краще не зазирати...

– Он Шевченко невдячний, – несло і не було вже спину Пантелеймонові Олександровичу. – Навіть московські різуні та розбишаки-козаки ніколи так не вставляли на царя в своїх крівавих піснях, як уставляв на царів і цариць із перепоею наш геніяльний Шевченко. Він, бідолаха, був неук, а приятелі його були приводцями до п’янства, замість того, щоб навчати його історії і соціології, та й самі вони думали навпаки правді. Чого я не робив, щоб визволити з-між них Тараса! Дак що ж? У мене одні уста, а в них сотня. Вони йому брехали про мене, що в дурну голову їм поналазило, і, розлучивши з моєю тве-

резою бесідою, вели його в таку бесіду, де тільки пили та всячину вигукували: се в їх був либералізм! Так бувало з початку, так було і при останці Тарасового віку...

Олександрі Михайлівні терпець врешті урвався і вона, схопившись, до дверей чимдуж подалася, але їй навздогін ще долинали:

– Маловідомий автор Тополя заканзюбився на драматурга, та ба! Був собі хлопець непорядний, піднявсь трохи дибки, та й сів на долівці навіки...

Вже за порогом вдихнула на повні груди свіже повітря, в якому чулись із саду такі хвилюючі пахощі свіжоскошеної, ледь прив'яленої трави – ті пахощі хвилюватимуть і п'янитимуть завше кожного, хто ще не відірвався від землі.

..... 37

Як би там життя не заносило на крутих розворотах, болі якої не завдавало, мордерськи штрикаючи іржавою голкою точнісінько в серце, однаково Олександра Михайлівна стояла на переконанні: писане нею зовсім невеличке супроти зробленого Пантелеймоном Олександровичем. І коли Юліан Романчук, посол і згодом віце-президент парламенту Австро-Угорської імперії, відізвався про її твори щирою публікацією, то вона надіслала йому вдячного листа.

«...Прийміть мою глибоку вдячність за спомин про Ганну Барвінок, так тепло засвідчили Вашу увагу не заслужену єю сеї честі. Вона так мало зробила по истеченій стількох літ, бо не одною метою була обтяжена: а се Ваша добрість, непохитна високого темпераменту, благородної душі Вашої...»

Щоправда, в цьому ж листі прорвалася й кривда, як вважала Олександра Михайлівна, хибні дії Романчука щодо неї раніше.

«Я хоч і була ображена Вашим виданням творів Куліша, бо воно в початку зробило подрив виданню моєму, і воно порадувало, підтримало наших зависників, геростратив, котрі і досі якось не виступають з самостійними блискучими ідеями-ідеалами... Але то тим часом дисгармонічним скрипом своїх пір многих оглушили: і вони клонились в перші часи під впливом звичайного «Громадського робітника», котрий 50 літ працював на користь си-проти України; та инше згодом казали, так що мов він в Українському ділі був послідній-зайвий, і то ще ігнорують і все проше иншим приписують...»

Марно Юліан Романчук переконував Олександру Михайлівну, що видання творів Пантелеймона Куліша в Галичині не завдасть ніякої шкоди, швидше навпаки, прислужиться спільній справі.

«У Львові 23.XI -1908

Впов. П-і. Добродійко!

Вже більше місяця збираю ся відповісти на Ваш останній лист та всякі перешкоди спиняли се до мені. Передовсім дякую сердечно за цінну і милу присилку Ваших оповідань: она мені дорога й сама собою, своєю вартістю, і яко пам'ятка від Вас.

Щодо видання творів Вашого ... дружини, то жаль мені дуже, що тут заходить межи нами таке непорозуміння. Найперше впевню Вас, Впов. Добр., що моє виданє не то не уб'є Вашого, як побоюючись, але ані на одну копійку не будете мати страту від цього.

Моє виданє в Росію зовсім не буде висилатися, воно там не може мати і доступу, бо заграничне ... в українській мові беруть у Вас таке високе мито. Та й знов Вашого видання не розійдеться у нас більше як 3 або 4 примірники, бо оно за дорогого для нас.

Наші люде не мають довіри до їх з причини неакуратності Ваших видавництв. І се не моя тільки гадка, але й таких щирих приятелів Ваших, як Ол. Барвінський і Пулюй.

Я ж тому й писав вже, що тут ніякої конкуренції не може бути.

Друге: я і тов. «Просвіта», котре надає наклад, не для зиску видаємо «руську письменність». Ми

маємо з того видання радше матеріальну страту, бо ж видатки на друкування не можуть бути без допомоги з своєї кишені, а Просвіта пускає ті книжки так дешево, що їй кошти не вертаються всі; ми робимо се й робимо ради ідеї, для народної справи.

Третє: моє виданє може бути й корисне для Вашого..., знайдеться у мене дещо, чого би у Вашім не було, а з мого видання все, що схочете, і взагалі моїм виданєм користуватися до впадоби.

Вже й не кажу про те, як виданє може причинитися до слави імені Куліша.

Коли отак з мого видання не буде для Вас ні найменшої страти, а буде навіть користь, то вже те не можна сказати, щоби воно було «не по-божому».

Щодо правної сторони, то межі Росією і Австрією нема договору щодо літературної власності, і обі держави вільно по закону передруковувати взаємно книжки і поодинокі твори.

Але прошу мені вірити, що я не користав би з сього права, коли б через те мав кому-небудь, а особливо Вам, зробити найменшу кривду. Прощу тільки спокійно розважити річ, прошу спитатися найбільш прихильних Вам людей, а пересвідчитеся, що по моїй стороні єсть повна правда. Мені було би дуже прикро, якби Ви мали який жаль до мене...

Перший том творів Куліша вийде ще сего місяця і я Вам, розуміється, зараз єго пришлю. В дальших томах рад би я помістити різні портрети Вашого ... дружини, з молодих і старших літ, також образ Вашого хутора ... і т.и. Якби Ви були ласкаві прислати мені які фотографії або рисунки, я був би дуже за се

вдячний, а прислане зобов'язую ся відослати неущкожене.

Засим зичу Вам, Вп. П. Добр., веселих свят різдвяних і всякого добра, з новим роком та остаюся з щирим і повним поважанєм.

У Львові 5\I 1909 23\12 1909

Юліан Романчук»

Лист Олександри Михайлівни цілковито різнився тональністю: старі кривди, певне, давалися взнаки, насамперше на Тимченка образа.

«18.01.1909 с. Заріг

Високоповажаний Добродію!

Чаруйтесь своїм незнанієм, що около робиця... А я уже вийшла із тих літ, котрі призраками тішаця. Мені треба факти відомі. Тим-то й діло, що все таки – «не по-божому».

Маю жаль на Вас; да и на інших в Галичині... Я уже з д. Тимченком і д. Грушевським бойкотую не один рік. А 10 років. Д. Тимченко забрав ... 13 драм у Києві з вітрини Куліша і одвіз ві Львів и оддав як свою власність д. Грушевському без всяких умов. Той же и не попитав, хто йому дав и чи мав право... Забрав, и не подивившись, чия се спадщина и надрукував, и торгував 10 літ. На свою користь и мене не спитавшись.

Я ж, прочувши про се, обернулася з докором до д. Тимченка, що як він смів се зробити... Він мені відповів, що він уповноважений. Ким і як мені не написав. Мій ж дружина послі пожежі (у нас ще и

хати не було) у амбарі днем при свічі переклада-ла Шекспірови драми з важною метою – доказати своїм і москвичам, що се не жарти, а мова літера-турна, и на їй можнащо завгодно висловлювати, и їх 15 переложив іще, и тепер дві ще не надрукова-них лежать. Так стараєця Україна.

Дружина перекладав и хотів надрукувати для Українців Росії, бо галицька мова для мене дуже тяжка. Но тоді цензурні утиски були невиносни...

Як же думаєте, чи є по-божому? Що вони моїм майном торгують? 10 літ наживаюця, а я досі не маю «Марусі Богуславки». «Ось як наша піч пече». Як довги платять...

Тепер усі галицькі книжки свобідно продають-ся у Києві, магазин Степаненка и Грушевського, новий магазин на Владимирській, дом № 28. Ви можете і самі удостовіреця, виписавши відтіль яку книжку...

И вони спершу хитро продавали Шекспіра. Див-люсь увесь переклад мови дружини – и імені Кулі-ша нема. Тогді я пишу Степаненку: що се значить? В чий воно руки перейшло без моєї волі раз і вдруге? З цим треба посчитатися. Силою з вітрин похва-тали і торгують, и тут, и за границею, мов увесь рід наш вимер...

З великою повагою
А. Куліш».

..... 38

Вона не знала навіть, сердитися їй чи сміятися. Олександра Михайлівна передивилася свіжу пошту і байдуже відклала її убік, хоча, якби це було літ з десяток тому, могла би просто пожбурити.

– І яка з того користь та кому? – подивувала. – Хтось в енциклопедичеський лексикон заніс брехню, що Ганна Барвінок, глядя на Вовчка, і собі почала писати. А я раніше трьома роками од її вже писала. Наше жіноцтво тоді ще й не ворушилося.

Як не ворушилося, подумала, взагалі в європейському жіночому русі, при тім числі у письменництві.

А он деякі критики за хибу зачислили побудову її оповідок, – невидержана, мовляв, архітектоніка. Та, слава Богу, заступився було Микита Шаповал, що зірким оком до текстів її приглядався: «Особисто я цього погляду не поділяю, – перечив він. – Бо в тій асиметрії будівлі бачу одну з кращих рис художнього реалізму. Мова тече як річка: вихлясто, з закрутами і бічними одхилами, широкими плесами, стоїть або вузьенькою смужкою простягається. Асиметрія та мені подобається. Не можемо вимагати симетрії від річки, бо це буде якась рівна канава, без художніх виломів і закрутів, це буде щось неприродне, штучне, зручне для обсервації, але некрасиве. Власне, краса вражінь в їх контрастах...»

А про мову її Микита Шаповал навпростець відрізав: «Божественно прекрасна мова, повна чудових епітетів, зворотів, метафор, надзвичайно м'який ліризм і певна доза філософичності...»

Вона, звісно, вдячна за добре слово про мову. А ще вдячність більша за слово про методу її письменницьку.

«Ніякої вигадки, все як було», – колись радив дружина її, Пантелеймон Олександрович.

«Та це ж калька з життя, стенографія сценок народного побуту», – доводилось інколи чути протилежні закиди та дорікання.

«Ніякої етнографії в розумінні голого списування, – на твердому ґрунті стояв Шаповал, – списування предметів селянського обіходу або ритуалів нема в оповіданнях Ганни Барівнок. Є прекрасні реалістичні малюнки, наскрізь пройняті ліризмом, цебто поезією почувань, якими обгорнуто кожную постать чи куточок природи».

Олександра Михайлівна навіть сама б не взялася сказати, які їй більше вдалися оповідання, як у добрій сім'ї не буває ліпших і гірших дітей. Вони такі різні ці оповідки (і слава Богу!): «Молотники» і «Гречаники», «Забісована дівчина Настуся» і «Батькова помилка», «Спасенний або праведний москаль» і «Гнат Канівець», «Накритка» і «Одне горе удвох», «Була у Бога за дверима» і «Гріхи наші», «Зів'яла квітка» і «Садовнича школа», «Жіноче бідування» і «Русалка», «Восени літо» і «П'яниця», «Хатнє лихо» і «Молодича боротьба», опубліковані і які ще зачісувати та чепурити слід перед друком...

Он про «П'яницю» Микола Віталійович Лисенко написав Пантелеймону Олександровичу: «“Боже, який хороший в Олександрі Михайлівни «П'яниця». Мені нічого не випадало у душу з наших народних оповідань, так як «П'яниця»”. А Лисенко – то щира людина, і справі він віддається

сповна – писав ото Ганні Барвінок: «Об'їздив усю Полтавщину і у Київщині був, у Черкасах та Смілі. Будив заспаних земляків піснями».

Інколи в Олександрі Михайлівни, чого там лувкавити, опускалися руки, замість слова пружного і жилавого з-під пера на світ якесь в'яле являлося, нехімеже, яке по дорозі до того ж чомусь кольори погубило. І тоді до письма нападала у неї нехить, конче хотілося кинути все під три лиха.

Те не втаювалося від Пантелеймона Олександровича, певне, зналось йому з власної перевтоми, і він, наче між іншим, брався роздумувати вголос: «Один десять цеглин несе на Храм Божий, інший п'ять, а хто й три, а з цього Храм Божий і созиждеться».

Різне балакає критика – і нехай собі, хай цінять творчість її як заманеться, та кажуть, як на язик слово їм ляже».

«Цікавила мене історія сільського вбозтва, подекуди із своєї волі, – зізнається якось Олександра Михайлівна. – Тихі чесноти, без розголосу і пихи, приваблювали мене...»

Те не лишилося непоміченим для Бориса Грінченка: «Занадто вже гарні жінки в Ганни Барвінок, – може, скаже хто. – Он Стефаник, Франко, Левицький, Григоренко інших жінок малюють». Зваживши за і проти, як на терезах в крамниці, автор доходить висліду:

«Врешті я скажу так: і в тому є правда, що каже Г. Барвінок, і в тому, що кажуть ті автори, які більше негативно малюють нашу жінку; а коли та правда з сією неоднакова, дак тільки се через те, що кожен малював з свого пункту: неоднакові пункти, неоднаково й видко. А розумний хай складає до купи та й мирить проміж себе ті неоднакові, з різних боків

роблені малювання, то може й витворить собі з їх правдиве розумінне про річ...»

А Микола Венгжин при Ганну Барвінок напише: *«Вона живе життям народа, думає його думками, іде за ним. Ганна Барвінок немалий талант, справжній поет жіночого горя і щастя. Вона малює нам у своїх творах якими і зовсім природними красками вірні портрети українського жіноцтва. Вона так близько підходить до душі своїх героїнь, що й справді почуваєш, наче б вона сама жила їх життям, сумувала їх сумом і раділа їх щастям...»*

Чутлива і до доброго, і до лихого слова, Олександра Михайлівна чималенько молоді допомагала: і тим же словом погідним своїм, і застереженням людини старшої, як того потребуватиметься, і коштами, хоч самій бувало непереливки – ще й прослідкує, де ті кошти мандрують, чи приман-дрували вони до адресата.

Миколу Євшана, ще молодого зовсім й наївного, з розхристаною, відкритою всім душею, що сумував з віденських вулиць за рідною стороною, вона застерігала:

«Високоповажний Добродію М. Євшан!

Ваш лист високого камертона Вашої душі мене вражає...

Ви ідеалізуєте і других, бо маєте політ високий поетичний и людський, то и себе обманюєте; и ми, грішні, часто помилялись щодо людей. Не так воно в світі, не так...

Ви живете исключительним чуттям своєї душі, а мир од вас закритий. З свободних хвилин Ваших поетичних мрій чарівничих, опуститесь и доторкнітесь до настоящего.

Ще багато століть пройде, коли ідеали ввійдуть в життя.

*Шукаю, питаю
Зеленої руги,
Щоб тебе, мій рідний краю,
На віки забути...»*

Як колись переймалася вона долею Надії Кибальчич, Наталки Полтавки чи Олександра Саєнка з Лівобережжя, так згодом близько до серця чомусь були Богдан Заклинський, Микола Венгжин, Микола Євшан...

І летить з далекого хутора в краї галицькі то втішливе, то обнадійливе слово:

«Коли народяться пророки?

Бідна осиротіла Україна! Коли ж вона проснеться і знов ясний промінь полетиться... Дасть Бог, культура переважить і нові сили, молоде покоління переживе-перебуде тьму».

Навіть в слові подяки за вітання з нагоди її ювілею Олександра Михайлівна вважає за потрібне окремий наголос на молодій силі зробити.

З листа до редакції газети «Діло»:

«Маю надію, що високошановна хвальбона Редакція не одмовить помістити ласкаво:

Не маючи змоги кожному окремо, оцею дорогою дякою усім землякам по цей і той бік кордону, а особливо нашій будучині – українській молодезі, що мене на самотині, в преклонних літах не забули привітати теплими словами і цінними дарунками з нагоди юбілею моєї скромної літера-

*турної діяльності. Я свято вірю у віщі слова мого
Незабутнього Дружини П. О. Куліша, що*

*«Скоро світ буде,
Прокинуться люде,
У всяке віконце
Засіяє сонце!»*

*Олександра Куліш
(Ганна Барвінок)
1911, 27 цвітня»*

..... 39

Сіався вже третій день дрібний і занудний дощ, інколи зривався вітер і злостиво вихльоскував цілим жмутом води по вікнах: до шибки ненароком пожовклий листок пристав і видавалося, що вітрисько вихльоскує так сердито, що мститься листкові за неміч свою відірвати його й понести у безвість. Погоди такої лихої нили кості немилосердно в Пантелеймона Олександровича і він, відігріваючи їх, довго й незрушно сидів перед каміном.

Куліш, хуторянин затятий, давно вже збирася переглянути пресу, роззирнутись у світі великому, що десь там вишумовує несуразно та колобродить: прислали йому видання час від часу добрі знайомі з Києва й Львова, і навіть Буковини. Складав він прислане у куточку, аби перегляд під настрій та погоду таку, як зараз, лишити; заникане, інколи видання яке могло чималенько собі лежати.

Змигувало жовтаве полум'я у каміні, шипіло недоволено поліно сире, яке затесалося випадком до кумпанії, заготовленого із сушиці, і Пантелеймон Олександрович неспішно зашелестів сторінками.

Ага, он Нечуй-Левицький стиха на нього бурчить, ще впівголоса, бо остерігається відкоша – мудро чинить, що остерігається. От чоловік невдячний: Пантелеймон Олександрович для писаного Левицьким не раз добре слово знаходив, то Барвінському він казав: «З великим уподобанням читав дорогою Кайдашеву сем'ю, що Ви, Добродію, спасибі Вам, дали мені. Що за свіже чуття краси природи і людського серця! Ні, ще наша Мати не вмирає».

Хоча, як по щирості, то Левицький інколи пише, докіль пишеться, се все одно, що змолотивши копу жита, везти до млина не перевівши і не перепускаючи: поїдять, мовляв, і таке.

А ось відзив Франка про твою «Хуторну поезію»... Ну і злий же, цей чоловік. Навіть до твого пояснення наймення чомусь причепився: «Книжку свою, – каже д. Куліш, – назвав я так, на ознаку того, що коли б не в однім городі, ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука божа знайде ще його в хуторах...» Д. Куліш, видно, без чуда і без руки божої не може собі подумати оновлення і розбудження українського народу, і в тих своїх словах показується нам подібним до чоловіка, котрий який від двадцяти літ нічого й не чував про українську літературу, а, не чувши нічого, подумав, що й справді нічого в ній нема, ніхто нічого не робить, не думає, не вчиться, і треба аж труб ерихонських, щоби прогнати тоту величезну сплячку, треба аж з хутора месії...”

Пантелеймон Олександрович відклав на хвилику читане і взявся поправляти в каміні та підворушувати напівперегорілі дрова, що, потріскуючи, сипали сердитими іскрами, рівно ж так, як іскрило дратівливо в його душі. Ну, що балакає цей чоловік, хай би пожив з моє, хай би життя його так молотило та перемелювало, може втямив би, що збіговиська, містами йменуємі, не угрожаються у майбутті; відірвана від землі людина, рано чи пізно, задихатиметься рибиною, викинутою із споконвічної своєї стихії, судорожно і хапливо заковтуватиме повітря, битиме відчайдушно хвостом і однаково згине.

Куліш знову взявся за читання, якраз йшлося про ті рядки, за які й передбачав він чіпляння злостивих

критиків, рядки зболені, знервовані, але яких він ніколи зрікатись не буде:

*«Народе без пуття, без честі і поваги,
без правди у завітах предків диких,
ти, що повстав з безумної одваги
гірких п'яниць та розбишак великих!»*

«От як обзивається народолюбець до народу «во ім'я бога всеблагого»! Та й коби ще хоть правда була в тих словах! Бо скажіте ж самі, чи можна так говорити про народ, котрий, будь-які його гріхи – у кожного народу, так як у кожного чоловіка, вони є, і хто знає, чи не більші, ніж у нашого, – а все-таки своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої Руїни не тратив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів?»

Скрадливо скрикнули двері і з тацею у руках майже безшумно постала Олександра Михайлівна: вона якось так вміла кімнатами переміщатися, мов у повітрі пливла, долівки не торкаючись навіть. Оту запобігливість Куліш цінував, звісно, хоч інколи, де правду сховати, вона дратувала вже його; якоюсь була та запобігливість пересолодженою.

Він, як по-щирості, за випадку іншого, взявся б за їжу, але зараз через роздратування геть полуднувати

перехотілося, і він зло, мов дружина була винувата в його кепському настрої, крутнув головою: Олександра Михайлівна так само безшумно розтанула.

Інколи суперечки в них зроджувалися негадано й неочікувано, як вихор з підсвистом закрутить раптом у полі перед грозою. Ні з сього, ні з того, згадавши недовгий вік журналу «Основа», взявся дружину шпетити і дорікати за ліньки вроджені і фінансову безпорадність брата її Василя, робити вислід при тому далекосяжний: «Та й рід ваш увесь до цього нездарний...»

Олександра Михайлівна тільки очима ображено кліпала, не знаходячи слова потрібного, бо те, що на думку спливало, остерігалася вимовити. Сам же до хутірської їх господарки і пальчиком в палець не поспішає вдарити, ще й рід, прикліп коляда, нащось тут приплете... Не береться вона заступатися за Василя, а от марне про рід клепати, бо тож Василевий син, далеко ходити не треба, таки в господарці неабияку вправність набув. Читала вона якось усі титули сина, до слова хрещеника Шевченкового і названого в його честь також Тарасом.

Закінчивши Петербурзьку медико-хірургічну академію, спершу трудився він лікарем Обухівської лікарні для бідних. Згодом у ділове життя навернула доля. Тарас набуває посаду директора російського товариства “Нафта” і входить в число відомих підприємців. У його власності – нафтові ділянки у Бакинському районі, стає директором, головою правлінь, членом правлінь низки бакинських компаній. Всі посади на тещесерце навіть не вимовити, піваркуша, своїми очима бачила, займав їх перелік. «Председатель правлений: Общества подрядного бурения и химического завода

“Э.Ф.Биеринг”, нефтепромышленного и торгового “Варинские технико-химические заводы И.Н.Тер-Акопова”, товарищества типографии “Р.Голике и А.Вильбрэг”, Каспийского машиностроительного и котельного завода, нефтепромышленного и пароходного “П. Ф. Колесников с Сыновьями”, “Металлизатор”, “Нафталанского нефтепромышленного, “Биохром”. Директор: Товарищества механических и чугунолитейных заводов “Молот”, нефтепромышленного “И.Н.Тер-Акопов”, нефтепромышленного “Шихово”, нефтепромышленного “Эмба”, общества механических производств “М. Г. Алибеги”. Член правлений: английского “Англо-Русского Максимовского общества”, Апшеронского нефтяного, нефтепромышленного “Арамазд”, Волжско-Черноморского торгово-промышленного, нефтепромышленного “А.И.Манташев и К”, “Русская Пуицолоина”, С-Петербургского нефтепромышленного, нефтепромышленного “Эмба-Каспий”, Нефтепромышленного общества Терской области...»

Як зачинилися скрадливо двері за Олександром Михайлівною, Куліш з серцем відкинув читане і взявся за газету «Буковина» – там, казали йому, писалося про його ставлення до Шевченка. Майже відразу віднайшов «Листи з України Наддніпрянської, і побіг очима не з початку, а де вздрів своє ім’я. Якийсь П. Вартовий писав:

«Ми простили б се Кулішеві, ми не згадували б про сей його важкий кожному патріотичному українському серцеві вчинок, простили б тим, що багато добра зробив Куліш своїй країні; тим, що сам він потім у своїй «Крашанці» назвав Шевченка «мучеником чоловіколюбства», а в передмові до

«Хуторної поезії» сказав, що «усе, що єсть істинно людського на Україні, йде за стягом Шевченка»; але ми не можемо сього зробити, бо трохи згодом той же таки Куліш у московському часописі «Южный край» надрукував вірші «З небес», а в них примушує Шевченка казати про себе, що він «був п'яний», що «співав по п'яну» про «діла скажені», слухаючись «баби Талалайки», яка «безкостим язиком своїм його дровича» до того, що в нього «завернулося в голівоньці».

– Ти ба, лицарі які віднайшлися, – прищмокнув язиком Пантелеймон Олександрович, і не було в нього чомусь серця на автора, – може то ви тисячі рублів весільного віна зголосилися віддати Тарасу, аби вчився далі малярства в далеких Італіях, чи то ви, як непереливки велося Шевченкові на солдатчині, посилали кошти в такі ж неблизькі степи, чи може разом то ви з ним, як я, в арештантах ходили? – І Куліш далі побіг очима:

«Ми, звісно, не будемо обороняти Шевченка: йому не треба оборони не то проти одного, а й проти десяткох таких антагоністів, як Куліш, бо Шевченка постать стоїть так високо, що ми можемо тільки десь далеко вгорі бачити величну голову сього «п'яниці», вартого сотень і тисяч тверезих. Се тепер видно кожному незасліпленому окові, – найбільш після того, як сам Куліш кілька разів себе збивав з своєї позиції. Ми тільки хочемо сказати, що тоді, як з'явилася тая «История воссоединения Руси», – тоді стояло діло трохи інакше. Читаючи у такого вкраїнського авторитета, як Куліш, що українська історія – се розбишацька історія, а наш національний геній тільки п'яниця, рівний тим п'яницям, що по корчмах (як каже Куліш) уславляли козацьких

розбишак, звичайний український інтелігент спантеличився. У нього було так мало того вкраїнського національного почування, як коти наплакали, а тут ще се. «Коли вже такий український діяч, як Куліш, зрікається українства (ми вже казали, що саме такий вигляд мав Кулішів учинок), то виходить, що справді се вкраїнство катзна-що!» І людина відкидалася від рідного краю зовсім та й ішла до табору московських централістів...»

На порозі знову Олександра Михайлівна появилася з тацею, підкашлянула легенько.

– Чого причепилася?! – хижо рикнув, аж ніяково стало самому, – та вже було пізно.

– Та ж млинці любимі твої зготувала... Вихолонуть, – і в голосі в неї щирий жаль за тими вихолонулими.

– Дай спокій урешті! – як вистрілений, схопився на ноги він, чи, точніше, незнана сила так рвучко вгору підкинула.

На якусь мить впала тиша, тільки поліно сире зашипіло злостиво.

– Як смієш... отак? – сполотніла Олександра Михайлівна, ступила два кроки вперед і на стіл ледве встигла поставити тацю. – Чи про себе пікуюся?

– Втомило усе, разом з твоїми турботами... Заберуся в світи! – кидав знервовано, але все ж позиркував в бік дружини, мов хотів на затію свою попитати дозволу та кортіло також: а чи будуть перепиняти?

...Потім Пантелеймон Олександрович навіть не все пам'ятав, яку мову колючу й шпарку швиргав, його понесло й не було вже стриму; слово не добрав тепер, а брав перше-ліпше скраю та пожбурював зі злістю каменем: він, на крик час від часу зриваючись, говорив про жінчине безталання, і тільки йому вона має завдячити, що в письменництво вивів,

і їхнім життям бездітним, чого вовік не траплялося, з серця їй дорікнув...

– Як судилось таке життя, то краще ніякого! – руками розмахував, аж в каміні полум'я захиталося.

В голові в Олександри Михайлівни дзвони лунко дзвонили, як ранком недільним на заутреню, але все ж думка лиха змайнула: «Крий Боже, щось зробить собі, клепки стачить»...

– Піду у світи! – хиталося полум'я у каміні.

Ті дзвони лункішими все ставали, виповнювали вони, як грюкнули двері за чоловіком, не тільки кімнату, – весь простір навкруг хитався й двигтів по останньому її слові ще пам'ятному:

– Іди й не вертайся...

..... 40

Дивна картина перед нею постала. Дорогою, здіймаючи куряву, наближався чималий людський гурт. Власне, той гурт напевне гнали, бо обіч його йшли озброєні вояки в незнайомій формі, що час від часу погукували на підконвойних. Олександра Михайлівна не зразу втямила, якою ж мовою покрикували на людей, лиш як вслухалася – то німецькою.

На обличчях одних у гурті замерзла приреченість, жах і безпорадність бачилися на інших лицах, бо заледве тиждень минув як німці через партизанку пів сусіднього села вигубили; розпачу іншим додавала невизначеність, куди й чого їх женуть. Інколи над гуртом знімався жіночий голос, зривався він на лемент було, як за покійником, але грізний окрик гасив те нараз.

Натовп людський спинили біля двох високих хрестів над чиймись могилами, недоглянутими і занехаяними, що заросли бур'янищем та вже чагарями обсідати взялися. З подивом Олександра на одному хресті розібрала своє ім'я, а на іншому, що покоїться тут вірний дружина її Пантелеймон Олександрович. Старший із німців щось загелготів було, а перекладач тут же витлумачив, що наказує гер оберст прибрати усе й розчистити, аби пошановані належно могили були.

Кинулись люди поратися, мало не впідбіги, бо скінчилась невизначеність, не на кару, Богу дякувати, сюди їх пригнали, враз розвіявся той судомний страх. А як прибрали довкруг гарненько, то вишикували всіх півколом.

– А зараз, – мовив перекладач, – я прочитаю вам лекцію про значіння Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок для вашої історії і їх місце в європейському контексті. Велика Німеччина поціновує кожную культуру...

Не все розуміли селяни з вельми вченого, що балакав той чоловік, та все ж іншими очима дивилися вони на два хрести, що потемніли вже за низку десятиліть і бралися мохом, як бралася забуттям їхня пам'ять. Але передання в народі лишилося, його при-тлумлювали довгі роки під страхом Сибіру, та зовсім вже вигасити пам'ять нікому несила... На якусь мить наче ніч наступила, нічого вона не бачила і не чула, а потім знов дивовижа різна настала. Понад вікном, весело підморгнувши, неспішно пройшов Шевченко, такий молодий, як боярином в неї був на весіллі: «Боже, – жахнулася Олександра, – тож Тарас Григорович уже скільки літ, як упокоївся...» А далі два хрести повторно побачила, тих самих, її та дружини вірного, тільки знов занехаяними стали могили, бур'яном до пояса врослими, а до її хреста хтось козу прив'язав. Приїжджали поважні люди, скрушно головами хитали, та не змінювалося нічого з відвідин тих. Правда, якось по чергових поважних відвідинах пам'ятника привезли – та встановити його не встигли, бо над'їхали ще поважніші гості. З обличчями, за сироватку кислішими, вони обійшли могили, ковзнули докруг поглядом невдоволеним на це небо, на поля, на могили й хрести, – і наказали забрати пам'ятник: «То вороги наші класові...»

Раптом почула Олександра Михайлівна якийсь запах, наче дим, невідь звідки тягнуло його, але, спершу ледь вловимий, він вже тепер не полишав сумніву. «Горимо!» – жаска думка замість потреби

негайно діяти на якусь хвилюку скувала її. «Горимо, як тоді». – навіть від одного спомину Олександрю Михайлівну кидало у жар.

Ще дідом збудований дім зайнявся з лихої руки велетенським смолоскипом, полум'я не мало жалю до нажитого, до бібліотеки, яку збирали всеньке життя, до праці їхньої, невиданих ще рукописів. З димом гірким йшли такі ж гіркі її оповідання, йшло настаране її дружиною. Чи, точніше, настаране обома, бо таки щиро вона йому помагала не яко дружина, а яко і українка, трепечучи за Слово, і збирала його, як перлинки по полю, і тим часом оберігаючи спокій свого дружини, щоб він більше і глибше риси розставив на своїй ріллі для полегкості орати молодим силам.

Жадібні й хижі полум'я язика нищили книги, які наживали весь вік і збирали з усіх світів та які так потрібні були для праці: попеліли твори Б. Спінози й Ж-Ж. Руссо, А. Гумбольдта і В. Г. Прескотта, Й. Г. Гердера й Т. Б. Маколя (його «Історію Англії» Пантелеймон Олександрович переклав російською й видав), книги О. Конта й Ч. Дарвіна, Г. Брандеса й Г. Бокля...

Ті підпали, зло несусвітнє, творив їх орендатор, якого, на горе своє нажили, аби якось легше велося фінансово, і з яким навіть судитися мусили. Це фальшива й нечиста на руку була людина, і то про нього писала Олександра Михайлівна Пулюєві: *«Вам звісно, що я вся занята була найтруднішою роботою, господарством, котре ще при сьому і давало мало доходу, а суд прекрасний присудив нашому арендаторові два роки хліб з поля збирати для себе. А він не тільки нам нічого не заплатив, а ще приїхав без копійки – то сіно і борошно і навіть сахару і*

солі, – сказано, все йому дай, і три неділі жив на нашому удержанню. От які у нас судді! Кажуть, що велику взятку взяв з орендатора, а все таки сам з довгів не визволився і – застрілився. Куди нам було тягатися з такими! Арендатор нас тричі палив, не з ненависти, а застрахувавши добре поцінно хліб, щоб получить за се гроші. А щоб не подумали на його, то почав палити з воріт, мов люде нехороші. А вони нас ні перше, ні потім не палили. В сусідах – в половинщиках ми ворогів не маєм. Він уночі машиною повимолочував, попродав, а потім солому вже палив, і – все до нитки спалив...»

Боботіло полум'я і пекло дошкульно й нестерпно за невидані твори, за працю, в вогні змарновану. Вона, як ніхто, знала серце дружини її, слабке від сидні за рукописами, і лікарі казали, що сидня ізогнувшись йому гибельна. Але він сам працює, думалося, а моє серце, мов у горобця, – оте все почуваю, переживаю, стоячи в другій хаті і дивуючись, чаруючись над силою змоги величавої в такому тілі немощному, а духом великим мого дружини.

Ти ж закинула задля нього й свою працю літературну, яку добрі люди не обійшли словом добрим. Писав ото Драгоманов, і мене за оповідання похвалив, котре було надруковане в пані Кобринської в «Жіночій долі». А Костомаров мою мову вище Марка Вовчка ставить. Аж зашарієшся ти, коли прочитати випаде писане про тебе Чернявським: «Світив місяць на нашому хмарному небі, де не взялась ясна криштално чиста зоря, і не потопла вона в могутньому сяєві князя-Місяця, не злякалась хмар темних, а засіяла рівним чистим своїм промінням і горить до цього часу... О, не погасай же любя, ясна Зоре наша, і світи довго-довго над тихомрійною долиною-Україною...»

... А потім одна картина змінювала іншу, перед нею поставали обличчя, яких не судилось ніколи бачити. Ось вишикувався стрій військовиків і старший серед них виголошує: «За мужність в обороні Української Народної Республіки особистим перстнем Ганни Барвінок, як символом незнищенної української ідеї, нагороджується...»

Боже, невже це можливо, це відбулося, невже постала своя держава, задля якої стільки поклали трудів. А перстень справжнісінький, то перстень її, і дивовижним зарядженням долі він втрапив в потрібний час у належні руки та продовжує справу його колишньої господині.

Дивовижні шляхи цього персня...

А яка ж доля подальша його?

Вона поспіхом згадувала різні легенди про перстні, від вивчених ще в пансіоні, читаних потім або почутих. Звісно, доля Полікратового перстня, що правив колись на острові Самос, тут ні до чого, і так само тут «Перстень Нібелунгів» – про опери ці тільки й мови було в час останньої її з чоловіком європейської подорожі.

Олександрі Михайлівні найближчою б до душі стала легенда про перстень царя Соломона, глибинної суті якої не розуміли сповна дітлахами, ще в пансіоні. Пожити належить на світі, аби сутність її осягти:

Соломонові в молодості, оповідала наставниця, якось дарували персня, що багатством особливим ніяк не різнився. На запитальний погляд царя, йому відказали: «Як сумно буде колись чи камінь на душу ляже, – вартує перстень в руках потримати...»

Згодом трапився великий недорід у краї, з голоду піддані вже вмирали, цар всі запаси віддав та за останні цінності хліб у сусідів купляв, от і згадав Со-

ломон про тамтого персня. Вперше помітив на ньому напис, який досі не бачив чомусь: «Все минає...» І справді, минули голодні роки, настав довгий час царювання щасливого. Та померла по тому дружина кохана його, помічника найперша й дорадник. Знову взяв Соломон персня у руки, з сумом зиркнув на майже зітертий напис: його біль ніяк не минав, і перстень вже не приносив утіхи. Соломон якось в відчаї зібрався його пожбурити, та в хвилику останню інший напис на ньому помітив: «І це промине».

А вже зовсім на схилі літ, як готуватися став Соломон в останню дорогу, закортіло ще раз на перстень глянути. На превеликий свій подив у променях сонця, що на захід хилилося, побачив на ньому нових три слова: «Ніщо не минає...»

Добре було б, подумалося Олександрі Михайлівні, якби істинно ніщо не минало і марним не стало. Немарним був її труд з чоловіком і їхні страждання, арешт дружини її і в'язниця, заслання і заборона на многії літа писати, під вигаданими іменами твори свої подавати, пережити конфіскації вже з болем написаного та видрукуваного, на кордоні цензурні рогатки, щоб і в іншій державі слово рідне не ожило, перетерпіти хулу ворогів та друзів і з ними разом; через Іродів теперішніх Святе Письмо, мов злодюжки дрібні, тайком пересилати, а ще материнське й батьківське пережити обікрадене щастя, бо ж перший той Ірод страчував немовлят, а через цих і на світ заявитися їм не судилося...

Ніхто із сущих на землі не відгада своєї долі – майже за Байроном.

До Кулішів ніколи приятними не були владу імущі і, здається, навряд чи будуть, але то пусте, аби в народі пил забуття їх імена не присипав...

І вже нові постають перед взором картини: незнайома людина подає їй трішки пожовклу газету і на портрет в ній миловидної жінки показує. А поряд в тексті значиться: «Ольга Коренець, родом Добрянська, брала участь у праці жіночої організації в культ-освітній ділянці. Переїхавши до Львова, включилась у працю Кружка Рідної Школи ім. Ганни Барвінок...»

Он воно як, вихори життя все ж не принесли забуття праці її, якщо іменем Ганни Барвінок кличуть поважні такі інституції.

Про Ірину Левинську читала: «Брала участь у створенні у Львові та Чернівцях молодіжних літературних гуртків імені Ганни Барвінок та Ольги Кобилянської».

Перед очима з'явилося нараз якесь урочисте зібрання, до якого ретельно готувалися і заздалегідь.

Попри зиму сувору з морозами несамоовитими і презлючими віхолами прибуває і прибуває жіноцтво з різних куточків Галичини і Волині, з Відня, Праги й Варшави.

І виголошує ведуча: «З ініціативи жіночого гуртка Українського педагогічного Товариства імені Ганни Барвінок з'їзд українських жінок дозвольте відкрити...»

А от в іншій газеті йдеться, що іменем Ганни Барвінок нарекли 12-й пластовий курінь, – далеченько він, правда, за хвилями бурхливими океанськими, у Рочестері, на американському континенті. А по сусідству значаться курені з іменами Івана Мазепи і Лесі Українки, Івана Виговського і Петра Сагайдачного, Володимира Великого і Андрія Шептицького...

Он документ про славу молодь вже не за хвилями океанськими, про тих, що зовсім близьенько.

«ПЛАСТ

Національна Скаутська Організація України
Крайова булава УСП

РІШЕННЯ ч. 324

від 21 березня 2013 р.Б.

Про переведення в дійсні члени пл. уч. Юлі Карпетої та пл. уч. Анастасії Танасюк.

На подання голови СПС Станиці Вишгород ст. пл. Оксани Хмеленко, ШОК, переведено у дійсні члени пл. уч. Юлю Карпету.

Пл. уч. Юля Карпета, Станиця Вишгород, дата народження: 13.07.1995р., курінь – п. к. ім. Ганни Барвінок, дата пластової присяги: 10.4.2009р., дата написання заяви: 17.3.2013р., РОВ УПН ч. 237, діяльність в Пласті: інструктор, орієнтація до куреня УСП: Шостокрилі. Поручилися – ст. пл. Оксана Хмеленко, ШОК, ст. пл. Марина Мамусева, ШОК, ст. пл. Ганна Потерейко (Корольова).

На подання голови СПС Станиці Вишгород ст. пл. Оксани Хмеленко, ШОК, переведено у дійсні члени пл. уч. Анастасію Танасюк.

Пл. уч. Анастасія Танасюк, Станиця Вишгород, дата народження: 24.7.1993р., курінь – п. к. ім. Ганни Барвінок, дата пластової присяги: 10.4.2009р., дата написання заяви: 17.3.2013р., РОВ ч. 237 (впор. 188), діяльність в Пласті: інструктор, орієнтація до куреня УСП: Шостокрилі. Поручилися – ст. пл. Оксана Хмеленко, ШОК, ст. пл. Марина Мамусева, ШОК, ст. пл. Ганна Потерейко (Корольова).

Крайовий Булавний УСП – ст. пл. Максим Студілко, ОЗО

Писар КБ УСП – ст. пл. Оксана Керницька»

А що в цьому гурті цікаво та весело молодь живе,
то до неї бажаючий нехай доєднається:

«У Вишгороді карнавал від куреня

ім. Ганни Барвінок

А чи давно Ви були в казці? А в барвінковій казці?

Певно, що не були, та ще й разом з нами!!! Отож,
щоб виправити “прикру” помилку, ПК ім. Ганни
Барвінок запрошує на Карнавал “Казковий MIXer”.

Чекаємо у чарівному м. Вишгород. Вас радо зу-
стрінуть о 13-00 на кінцевій зупинці 397 маршрут-
ки. Якщо вчасно не приїдете, шукайте нас в гімназії
“Інтелект” (або ж школа №2).

ВИРЯД

1. Гарний настрій»...

Хтось казав, що Ганна Барвінок в затінку свого
чоловіка була. Мабуть, то правда, але світла й в за-
тінку може стачати.

І нехай вона більше для чоловіка жила, бо таки ба-
чила, як Куліш і в холодній хаті в рукавичках робив,
і в амбарі при свічі робив, і до столу недужого ледві
доводила, коли Біблію перекладав. А що заробляв,
то роздавав.

Вона більше для нього жила, а він он як віддячує...

Олександра Михайлівна нараз здригнулася, мов
хвиля холоду різдвяного її накрила, і, спам’ятавшись,
подивовано навкруг роззиратися стала: де вона?

..... 41

Пантелеймон Олександрович знав, що то назавжди.

Він знав напевне, що більше не суджено йому переступити поріг цього дому. І не зможе він надіслати ще раз такого листа, як трапилось йому в напівбезпам'ятстві одного разу писати:

«Я нашел наши венчальные свечи и возьму их с собою. Священный памятник! Я не желал бы оставить его в чьих бы то ни было руках после моей смерти; оскорбительна и сама мысль об этом. Я нашел твою лелю сегодня – и вовсе неожиданно! О Саша! Да будет благословен день нашего знакомства! Много горя испытал я от своего собственного и твоего неразумия, но все же душа моя удовлетворена сознанием, что меня любила и любит такая благородная, такая прекрасная женщина! Боже, избавь нас на будущее время от взаимных огорчений. Возьму с собою и твою лелю. Сердце мое благовеет перед этим памятником любви твоей. Но когда я нашел твои волосы, я испытал чувство, которому нет названия. Оно сделается тебе понятным, когда я скажу, что я радовался возможности видеть тебя и говорить с тобою. Почти с обожанием взял я их, и сделаю с них часть подушечки, которую вожу с собою. Я не суверен, но между этими волосами и мною чудится живая связь, как будто ты оставила в них часть своей жизни...»

Диво дивніше, не раз і не два п'яний Пантелеймона Олександровича хміль захоплення іншою жінкою, світ спалахував раптом мислимыми й немислимыми

фарбами, вони переливалися й змішувалися, творячи безрозсудну мліч негаданого нападу пристрасі. Але й і в цьому тумані не зникала чомусь постать Саші, Олександрі Михайлівни, – він кохав немов в одночасі двох...

«...Боже мой! Ничего нет прекраснее любви, – писал у тому листі Пантелеймон Олександрович, – и как я счастлив, что люблю все так же, как и в юности! Саша, пойми меня, прости меня, пощади мои душевные немощи, мою неровность характера: в основе его всегда лежало благородство, но сердце мое не может переносить, по-видимому, пустых огорчений. Да просветит тебя Господь в твоих сомнениях и недоразумениях! Люби меня с верою; не создавай себе ничего, что противоречит моим словам и делам относительно тебя. Ты можешь быть счастьем и несчастьем моей жизни. Одна минута твоих упреков или жалоб – и я самый жалкий, самый несчастный, растерзанный до глубины сердца человек. Пойми, что это значит. Но, во всяком случае, умоляю тебя простить мне все мои недостатки нравственные и все, чем я оскорбил тебя. Целую тебя как невесту, как любовницу, всем для меня пожертвовавшую...»

Власне, у многотрудному своєму житті, крізь яке йшов, перепинаючись так частенько, наживаючи друзів і здебільшого гублячи їх, мало того, чарами злими вони ворогами навіть ставали, на шляху непростому своєму, всіяному перепонами, каменюччям, ямами та калабанями, на тому шляху беріг Пантелеймон Олександрович у серці лише два імені – матері і Сашуні. Тому й не дивувався Іван Пулюй (хоча клопоту мав неймовірно – не було ще в історії випадку такого), коли Куліш по-

просив до перекладу Святого Письма епіграф такий поставити:

*“Неньці моїй святесенькій, її душі невмирущій,
сю працю, нею змалечку натхненну, благовійно
підношу.*

*Дружині моїй ріднесенькій, що неня мені по сво-
йому образіві пророкувала,
сю працю, нею піддержану, захищену,
підпоможену, низенько вклоняючись, підношу”...*

Він прожив непрості роки, і тільки дивак йому хіба позаздрить: десь відбиток того життя, як на хисткій водній гладі, мерехтить в не таких вже давніх його рядках, присвячених Ганні Баравінок...

*На мій первоцвіт вдарили морози,
Заціпило мені від холоднечі;
Не докотившись, застигали сльози,
В сумне стогнання обертались речі.*

*А все-таки в моїм немудрім слові
Була якась недовідома сила:
Бо з правдою було воно у змові,
Як рідна мати промовляти вчила.*

*І не злюбили лицеміри ниці
Мене за правду, що навчила мати,
Глумились глузом, мучили в темниці
І похвалялись на хресті розп'яти.*

Але все те вже в минулому, травою забуття хай проросте...

Пантелеймон Олександрович напевне знав, що спільне його сімейне життя (чи й просто життя?)

з Олександрою Михайлівною вже скінчилося, але чудувався сам собі, що в душі зараз не було і мачини злості, образи чорної, зловтішного бажання всю вину на дружину скласти, як то нерідко в житті трапляється, і як, чого таїти гріха, в самого траплялося. Натомість набігали спогади найсвітліші, змигували, мов то дітлашня бавилася зайчиками сонячними; з тих миготливих спогадів і картин, попри начебто їх випадковість, склалися розуміння й вага спільно прожитих літ, які переливалися у рядки...

*О, ні! З тобою ми, Пречиста, не помрем:
Зоставим дві душі в любимій Материзні.
Світитимуть вони спарованим огнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні...*

..... 42

Олександра Михайлівна розплющила очі і мимоволі замилювалася на хвилю: крізь посірілу віконну шибку несміло, ніяково навіть, зазірала мерехтлива досвітня зірка. Але не ця вранішня гостя, що зблимувала і тихо переливалася, розбудила її.

Якась тривога лягала на серце, мовби вона щось важливе досвітком мала зробити, і їй якраніш кінче вставати, щось нило і проганяло сон, хоч нічого вона собі особливого на вранішню пору не загадувала. Накинувши на плечі свою теплу картату хустину, Олександра, підштовхувана тою ж тривоگوю, вийшла у двір.

Високо в небі, що світіло на очах і набувало голу-бизни, плив ключ пташиний із вирію: то душі, що в засвіти відійшли, оповідка древня казала, вертаються в рідні краї. Контури птахів, здається, летіли гуси, ледве вгадувалися в повітрі, що мерехтіло злегка, але клич їх вітальний чи пісня вітальна долинали землі, – десь там і душа мого дитяти, – дивилася в височінь Олександра з-під долоні, хоч те без потреби, бо до сходу сонця ще трішки було... Цей пронизливий клич пташиний у ще прохолодному небі, що від крил аж віддзвонювало, довкіль ширився і відлунював, тим паче, що досі жодним стороннім звуком повітря не потривожилось; від пісні пташиної Олександра чомусь зіщулилася в кулачок. Холод раптовий душу скував, мало того, він кров'ю заволодів і ширився жилами – вона почувалася, наче з льодової глиби витесана...

Олександра Михайлівна дивом угадувала перший приліт щовесни і виходила на той поклик пташиний, довгим поглядом проводжала ключ, а тоді чимдуж

бігла у дім, аби забитись в найдавший куток, у нірку найменшу та найтіснішу і виплакати там до сухих очей, наревтись беззвучно, давши волю горю своєму, болеві невтамованому, що душу на шмаття рве...

І зараз, як тільки горлянку перехопив колючий клубок, назад метнулася у помешкання і перед іконою «Отчешаш» стала читати. Вона шепотіла пошерхлими вустами, збиваючись раз по раз і знову вертаючись, аж доки за спиною несміло скрипнули двері. Злякано обернувшись, аж здригнулася від несподіванки: на порозі стояв Пантелеймон Олександрович.

Лице його було бліде і незрушне, як з парафіну виліплене, і ворухнутися жоден мускул на ньому права не мав, хіба вуса незвичні були: правий вус, як завше дбайливо підкручений, гонорово у бік стирчав, проте лівий якось похнюплено і безвільно, втомлено вниз дивився.

«Ні!» – закричала її душа насамперше, не може бути ані примирення, ані жаднісінького кроку в той бік, це обличчя ненависне мої очі не здужають бачити; ні, досить болі, страждань і принижень. З перших днів заміжжя нещасного цей чоловік ім'я твоє в багнюці топив, ще й ногою притоптував: «По возвращении моем с заграницы, я должен буду ввести свою жену в лучшее столичное общество. Провинциальные ее язык и обращение, равно как и недостаточность умственного развития, заставили бы ее в таком случае играть незавидную роль...»

Хто він такий, зрештою?! Син козака і доньки простого козацького сотника, що не мав навіть документального посвідчення про дворянське походження, через що й в університеті лише слухач, всі роки веде себе зверхньо, непоштиво й нестерпно... А між тим, батько твій – шляхетський маршал-пред-

водитель дворянства, мати – з родини наказного гетьмана Павла Полуботка, Полубоччине плаття, як пам'ять, хранилося в мамі і ти шматок його лиштви подала у музей.

Боже, як ти любила ці ненависні очі... Було по саду проходить, а ти думками з ним розмовляєш... Всі сліди його барвінком обтичиш, щоб по них і піша птиця не ступала та щоб стежечки не заростали. Якими б манівцями не ходив у гай чи по саду, то по боках тієї доріжки посадиш було ягід, смородини чорної та полуниць, понасіваєш квіток, повного розмаїтого маку, американського льону, все те, що він так любив і з чого, бувало, робив чепурні букетики та мене щодня обдаровував, оббігавши всі квітники, щоб по своєму смаку зробити. А я із-за лутки вікна люблюся-стежу, лечу за ним миттю з квітника на квітник, мов бджола...

Але й норов він мав переперчений... Ще тоді, на початках, тещі майбутній, з властивими викрутасами своїми писав, що, мовляв, горда вона занадто, словами сказати чи написати не може: згідна чи ні за нього віддати доньку... То як несила згоду свою листовно дати, то хрестик нехай в тому листі поставить і він зрозуміє все – мати-небіжчиця читала тобі цього листа. Не хотіла вона спершу цього шлюбу, чула її душа. Але ти сама винувата, втопилася в дитячій закоханості і почала малювати ті хрестики на роялі і грубці, на шибці віконній, дихнувши, аби запотіло скло... А він же й на похорони матері не приїхав...

Ні, по останній розмові, по приниженнях всіх не буде у них надалі життя.

– Я прийшов... – мовив Пантелеймон Олександрович – і затнувся, чи то забракло повітря,

чи слово наступне щезло у безвість, чи духу забракло йому.

Покірний, смиренний навіть, Пантелеймон Олександрович викликав чомусь в Олександри Михайлівни тривогу, і тривога та крилася в погляді чоловіка, в розчервонілих очах, знаних і пам'ятних нею на непростих розстанях, на злих перехрестях їх шляху життєвого, які не так вже й рідко траплялися.

Олександра Михайлівна відчувала, якої сили душевної потребувалося для Пантелеймона Олександровича, аби до землі пригнути карк своєї гордині, і свідчили найпереконливіше про ті зусилля кров'ю раптово налиті очі: погляд його безумно блискав по кутках кімнати, перебігав з предмета на предмет і все ніяк був не здатен спинитися – давній страх повертався в її тіло колючим холодом. Було вже таке, коли стояв він на порозі смерті, той поріг самогубства здавався зовсім низьким і легко тоді міг переступити його ногою...

А вдруге очі такі розчервоніли і несамовиті, нездатні бодай на хвильку спинитися, пам'ятала вона в час неладів з львів'янами, коли кричав у беспам'ятві: «Львівські дурні! Глухі гаспиди, що затуляють вуші від правди!...»

Тоді він безупинно метався кімнатою і не спинився, допоки не втрапив погляд його на стос грубезний паперу, праці його кількадесятилітньої, перекладу Святого Письма. Нараз він схопив той стос і кинувся до каміна, Олександра Михайлівна не встигла врозуміти ще наміру, але десь підсвідомо неймовірна думка кольнула, – вона кинулася навперейми. Пантелеймон Олександрович штовхонував її грубо, аж заточилася, ледве втримуючись на ногах, і той оберемок паперів з розмаху швиргнув у во-

гонь. Полум'я, що ледве дихало, враз втішено загуло, забоботило, радісно язиками іскритими витанцьовуючи, а вона – вона вже не знала, не могла і не здатна була щось вдіяти, як на очах гоготіла пекельна праця пребагатьох зим і літ...

Надалі, відводячи очі, мусила, як питали, казати, що перший переклад Біблії згорів в час пожежі всієї садиби. З тим їй тяжко велося, а ще тяжче було переконати Пантелеймона Олександровича за переклад спочатку взятися...

Але все ж переконала, бо знала ціну слова, що з-під пера Куліша виходило. Як відала також, що думка її не розминулася з думкою найзнаковіших сучасників. То Михайло Коцюбинський викладатиме своє бачення постаті Куліша Іванові Франкові:

«І дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет “Досвіток”, перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність.

Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялось робити, а виступає потреба пошанувати його працю...»

Нараз на Олександрю Михайлівну якесь співчуття до чоловіка налинуло, жаль до постаті зсугуленої і втомленої, до зусиль відчайдушних, якими гордий Куліш силиться втримати безсторонній чи байдужий навіть вираз обличчя, до цього обвислого, зрештою, вуса... Їй згадалося, як в найтяжчу пору їх-

ніх подружніх стосунків Пантелеймон Олександрович таки щиро старався бодай у листах її підбадьорити, не дати в відчаї потонути. *«Чому ти мені не пишеш? – кричали рядки його листа. – Пора тобі одужати від свого суму й хандри. Ну, розвеселися ж, досить тужити Бог-зна про що. Ти бачиш – я лишаюсь колишнім – відданий, незмінний, який не має нікого й нічого дорожчого за тебе у світі. Для мирного прекрасного життя лиш бракує твого спокою. Хай же поверне нам його Господь хоч за ті страждання, які ми витерпіли і перенесли...»*

Так то воно так, але ж «відданий, незмінний, який не має нікого й нічого дорожчого за тебе у світі» в той самий час гоноровим отаманом, чи, швидше, гусакон гоноровим дефілював у Чернігові у пошитих шовкових червоних шароварах і вишитій Параскою Глібовою сорочці. Знаючи бездоганне джентельменство Леоніда Глібова, що ніколи не стане читати не своїх листів, передавав ти, чоловіче, через нього любовні писульки його жінці. І це нахабство тривало доти, доки слуга, не заставши Параски, вручив чоловікові незапечатану в конверт записку, не сказавши, для кого вона... Оторопілий Леонід Іванович біг очима рядками послання: *«...Тут то я убедился, как нежно и глубоко я Вас люблю. Если и никогда мы больше не свидимся после нашей разлуки, я всегда буду любить Вас и с благодарностью вспоминать грустные и вместе восхитительные часы, проведенные с Вами наедине. Если желаете ехать сегодня со мной в сад около одинадцати часов, то отвечайте посланному только – хорошо; а если не хотите, то оторвите лоскуток от этого письма и напишите, в котором часу приехать посидеть к Вам перед обедом, который будет у Милорадови-*

ча. Я не хочу озабочивать Вас длинным ответом. Я знаю, что Вы меня любите больше, чем может выразить записка. Весь Ваш П. К.»

Ось він стоїть перед тобою, похнюплений блудний син, чоловік точніше, який так і не став омріяним «творивом», твоя Галатея навиворіт. Щоправда та Галатея, на відміну цієї, в штанях і з вусами обвислими, нездатна була писати записочки: «если желаете ехать сегодня со мной в сад, то отвечайте посланому...»

Чи то збіг такий трапився, чи стільки болі пекучої було в тому погляді, яким Олександра Михайлівна окинула Куліша, тільки раптом закашлявся Пантелеймон Олександрович – спершу кашлянув злегка кілька разів, мов дихання прочищав, потім кашель став нутряним та глибоким, а далі зайшовся ним безперестанку, той кашель забивав подих, мордував безжалісно груди і тряс врешті всього його – заледве дав йому ради Куліш, похапцем прикриваючи рота носовою хустиною.

«Господи, де ж він без мене міг так простудитися», – жахнулася Олександра Михайлівна, подумки прикидаючи, чи ліпше липового цвіту зварити, чи багник тут доречніший, – а може краще пустирник хай настоїться в крутім кип'ятку? Він же себе не шкодує зовсім, він по двадцять годин горбився над письмовим столом, а було ж, що підводила з ліжка й до того столу вела... Що завгодно можна про нього казати, але таки не забереш: вірно працював твій дружина на облозі рідного поля і, положивши руку на рало, він не оглядався назад... Франко, хоч і висварив було по заслuzі, та нагадав усьому товариству, що Куліш – перша зізда в нашому письменстві, великий знавець народної мови.

Стривай, спохватилася було Олександра Михайлівна, ти ж намірилася з ним назавжди порвати, а тут вже липовий цвіт заварюєш? А може, за найвищою справедливістю воно так і має бути, бо ж «і прости нам провини наші, як і ми прощаємо...»? І нехай тобі суджено навіть те, що ота сива, майже біла циганка, що нагадувала ворону білу, накаркала перед твоїм заміжжям: щоби слово чоловікове не загубилося, ти продаси навіть маєток, лишишся зозулею без гнізда, позбудешся останнього, а сама вмиратимеш на гнилій соломі, у чужих людей, на долівці сирій якоїсь сторожки...

Колись, добрий дружино мій, казав мені гонорово: «Ти моє твориво». Збігає наш вік і видається, що сталося навпаки. То ти моє твориво, то я в тебе вкладала своє життя – від дівочих рожевих літ до літ сивих та зморщених, аби став ти, чим є: тим, що твори твої не зів'януть, не зблякнуть і через століття, і тим, чим ти зараз постав, чоловіком блудним, з серця якого злість проте зійшла до краплинки, який кається й мучиться, от тільки вголос через гординю цього вимовити не здатен; отим, що зараз переді мною зі своїм обвислим, похнюпленим і нещасним вусом...

Дружино мій, при останній сварці ти дорікнув вельми кривдно, так болісно і несправедливо дотяв; при цій сварці мені, як жінці, смертну образу наніс: «Безплідна, немов пустеля...»

Нехай, ти ж бо знаєш, що не з своєї вини отою вихолонулою пустелею стала.

А ще ти могла б написати листа з вірою про твоє повернення, листа, якого і до судного дня не відсишала б: може хто інший знайде такі слова, бо самій не під силу, не подужає серце, розлетиться на дріб-

ненькі шматки... Ті потрібні рядки покладе на папір
така ж світла душа, Володимир Яцук.

*Маловичівни, Рентелі, Вовчки...
Та благо, що не професійні хвойди.
Все потайне перейде в балачки,
Все пройде, мій Кулішику, все пройде...
Та як мені перестраждати се?
Скоритися в усьому Божій волі?
Молитва, кажуть, залікує все,
Та як мені при ній не збожеволіть?
Чи може слатъ хулу без каяття
Імперії, цареві з палачами
За наше ненароджене дитя,
Що знай кричить безсонними ночами?*

Боже, якою тяжкою буває розлука, що тлумить
розум і розпеченими ковальськими щіпцями стис-
кує серце, та хіба отаку зустріч можна легше пере-
нести, – а якщо і можливо, то серце те замінити
належить хіба на дерев'яне яке, свинцеве, камінне
чи олов'яне...

*Ти вернешся, мій князю, муже мій,
Твій гордий дух здолає всі тенета.
В земній юдолі, між людей і змій,
Ти ще напишеш сонячні сонети.
Я поможу рубіж цей перейти,
Ти завше в тернах був, а не в єлеї...
Мені ж на Україні йти і йти
До розуміння величі твоєї...*

Вона все ж ступила два кроки вперед, не здатна
вимовити бодай слово, лиш подумки промайнуло,

мов голосом чужим і малознайомим: «Знову ти простудився... Суджений мій, простуджений», але зібратися на власний голос не мала вже й крихти сили. З глибин пам'яті набігли чомусь давні рядки Куліша, їй присвячені:

*Боролись ми не раз, не два з судьбою
І в боротьбі осипався наш цвіт...*

Вона зробила тих два кроки вперед, таких трудних, мов босою ногою на гостряки битого скла ступала, вона пересилила душу, яка противилася, протестувала і відчайдушно щомоці впиралася, та нещасна душа кричала, рвалася й пручалася, але вона ступила врешті два кроки і поклала руку йому на плече...

Від автора

Є імена, які назавше вписані в книгу, сторінки якої не жовтіють ніколи і не покришаться з часом, – історію народу нашого.

Ті імена світять нам крізь мліч далеких років, і то небайдуже світло, що вихолонуло у більш ніж столітнім путі, воно зігріває й досі наші серця. Саме ці імена підносили українську літературу в один ряд з кращою європейською. Святі і грішні, великі в по-движництві своєму й кумедні у дріб'язку буднів, – мають перед нами постати такими, якими насправді були. І це не применшить їх величі.

Автор висловлює щире пошанування науковцям, публіцистам, письменникам, до чийх праць звертався, всім, завдячуючи кому Ганна Барвінок не лишилась в тіні. Дяка велика тим, хто зберіг дрібнюсінькі рядочки листування Олександри Михайлівни з М. Угрином чи Б. Заклинським, Ю. Романчуком чи М. Євшаном, з М. Номисом чи сестрою Надією, звернення до діток Галичини і ін., – листи, не публіковані досі і фрагменти їх, які потребувалися для роману; дяка відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Центрального державного історичного архіву України у Львові, працівникам Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського, Національної парламентської бібліотеки України, Волинської наукової бібліотеки імені О. Пчілки. Дяка тим невідомим, що зберегли передання: російський загарбник, що кулею і сибірською мерзлотою насаджував амнезію духовну, був жахливішим навіть за гітлерівського зайду, який все ж шанував Кулішів.

Дяка всім, кому автор завдав турбот.

Мозаїка буття Ганни Барвінок

Мабуть, укотре за кількадесят (чи й більше!) літ переживаємо ренесанс історико-біографічної прози – роману чи повісті, але, здається, в останнє двадцятиріччя той ренесанс чи не найпотужніший. Думаю, не варто вкотре вилаштовувати доволі довгий ряд із назв творів чи персоналій авторів, бо для вдатної до художнього слова української публіки все те відоме.

Щедрий внесок у скарбницю вказаного жанру вносить Іван Корсак. Тільки в останні кілька років із-під його талановитого пера пішли «межі люди» його романи, котрі можна з більшою чи меншою мірою віднести до жанру історико-біографічних, – «Отаман Чайка» про «поляка з українською душею» Міхала Чайковського, «Немиричів ключ» – про відомого діяча доби Хмельниччини Юрія Немирича, «Мисливці за маревом», у якому проведено складну художню реконструкцію долі талановитого поета-мислителя XVIII століття Данила Братковського... Цей перелік можна легко продовжити. Зауваживши в одному з інтерв'ю, що «літератори у великому боргу перед історичною тематикою», Іван Корсак небезуспішно й талановито прагне згаданий борг потроху сплатувати.

У тому числі й оцим своїм новим романом про долю, труди і дні одної з жінок-подвижниць на «рідномуполі» українського відродження XIX століття – Ганни Барвінок, яка водночас була й Олександрою Михайлівною Білозерською-Куліш, дружиною ще одного палкого трудівника ідеї, невгамовно-

го, жертовного й егоцентричного Пантелеймона Куліша.

Мушу сказати, що цей роман Івана Корсака принаймні не тільки про Ганну Барвінок. Майже рівною мірою його можна назвати й романом про Пантелеймона Куліша чи романом про «двох Кулішів» – подружжя. Аргументом тут може бути чимала кількість розділів, де в центрі дійства Пантелеймон Олександрович. А втім, хіба могло бути інакше при відомому егоцентризмі й амбіціях Куліша навіть в особистому, подружньому житті? Оця Кулішева риса (чи багато таких рис!) доволі широко описана в художніх, художньо-документальних чи навіть наукових джерелах. Згадати хоча б віддалені між собою часом твори Віктора Петрова чи Євгена Нахліка... Але в цих та інших творах усе писалось, в основному, «від Куліша», показувалось його словом і поглядом. Іван Корсак обирає інший «кут зору» – від дружини Куліша, від господині дому (правильніше – хати, хутора) й відомої письменниці Ганни Барвінок, жінки з козацько-дворянського роду Білозерських. Оскільки ж ця жінка вільно (бо щиро кохала) чи мимовільно (бо ж у «несамовитого» Куліша була, певно, ще сильніша вольова потуга) взяла на себе передовсім роль берегині подружнього вогнища Кулішів, то, природно, її життєвська і творча доля стала невіддільною від долі Пантелеймона Олександровича, фактично визначалася «вірним дружиною», котрий, як відомо, далеко не завжди був таким «вірним». Оці та численні інші колізії долі Ганни Барвінок і знаходять художнє чи художньо-документальне втілення в романі «Перстень Ганни Барвінок».

Якщо взяти до уваги загальну часово-просторову «рамку» сюжету роману, то вона, сказати б, класична: фабула розгортається від юних літ Олександрії Білозерської до образної останньої межі її буття й навіть до футуристичної фантасмагорії – сну, коли Ганна Барвінок бачить пошанування свого імені в майбутньому. Що ж до всієї широкої площини роману, то Іван Корсак на тій площині вільно ведеться з хронотопом, легко перемижує часові площини по вісі минуле – сучасне (Кулішам) – майбутнє, часто вдається до форми спогаду, інколи – до прийому сну, густо цитує листи й інші джерела, що додає твореному документальності чи психологічності напруги, допомагає висвітлити ту чи ту грань характеру героїні та її відомого чоловіка. Ось такий доволі мерехтливий калейдоскоп подій і творить своєрідну мозаїку життя Ганни Барвінок і Пантелеймона Куліша. Зважаючи на означену мозаїчність і помітну динаміку й напругу сюжетних колізій, читачеві, особливо не спокушеному в історико-культурологічних, літературно-естетичних колізіях ХІХ століття, доведеться вельми активно «співпрацювати» з думкою автора, аби з мозаїки скласти цілісну картину буття Ганни Барвінок, тим паче, що письменник окреслює в романі й доволі широкий «людський контекст» із відомих і знаменитих діячів української літератури й історії ХІХ століття.

Звісно, письменник, який пише твір про реальну історичну персону, до відомої міри скутий цілком конкретною біографією тієї персони, тому у виборі біографічних колізій і фактів, як мовиться, не розженешся, тим паче, коли йдеться про людей, доволі широко знаних і таких, про яких уже немало написано (в нашому випадку – переважно про П. Кулі-

ша). Письменникові «лишаються» більше «варіації на теми психологічних інтерпретацій», звісно, якщо він – письменник – не бажає аж надто вільно фантазувати і дивувати цим публіку, особливо ту, яка більш-менш обізнана з «історією питання». Природно, в романі Івана Корсак маємо багато таких смислових колізій із життя подружжя Кулішів і кожного з них окремо, які відомі з різних джерел, у т.ч. й із опублікованих листів наших героїв. Маються на увазі і взаємини Кулішів із Шевченком, і з іншими відомими діячами, і любовні захоплення й «походеньки» Пантелеймона Олександровича, і світоглядно-творчі зигзаги останнього та його справді жертовна, невтомна праця, і негучний «лагідний» літературний талант Ганни Барвінок... При цьому звертаю увагу, що, як видно, мовиться переважно про Куліша. У романі ж Іван Корсак «бере сторону» Ганни Барвінок, і всі оті колізії – особисті, суспільні, творчі – осмислює розумом і серцем Кулішевої дружини, помітно психологізує і драматизує зображуване через прийом спогаду-роздуму, через складні переживання жінки, з якою далеко не завжди шляхетно поводитьься її знаний, популярний, невгамовний і гордовитий чоловік. Оскільки ж маємо в романі «жіночу історію» та ще й досі нешироко висвітлену, то родинні сторінки Ганни Барвінок, не надто щасливе подружнє життя, відсутність дітей, а водночас жертовна відданість чоловікові та його справам віють новизною, а водночас виразно белетризують, драматизують сюжет. До речі, можливо, над цілісністю і стрункістю фабули (за всієї мозаїчності) ще б варто попрацювати, бо окремі сюжетні «відхилення» видаються аж надто віддаленими від фабули (скажімо, перипетії з Параскою та Леоні-

дом Глібовими, Марком Вовчком тощо). Але то вже справа автора.

Загалом же, думаю, Іван Корсак написав цікавий твір, яких привабить багатьох читачів, стане предметом дискусій і полемік, збагатить отой самий історико-біографічний жанр, котрий нині переживає ренесанс.

*Володимир Поліщук,
доктор філології, професор*

**ВИДАВНИЦТВО
«ЯРОСЛАВІВ ВАЛ»**

**yar_val@ukr.net
www.yarval.org.ua**

КНИГИ ЗАМОВЛЯЙТЕ:

Київ

01034, м. Київ, вул. Ярославів Вал, 21-Є,
оф.57. Тел.: 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net,
www: yarval.org.ua

Львів

79035, м. Львів, вул. Бузкова, 2.
Тел.: 245-00-64, 240-52-77
e-mail: knigi@lviv.farlep.net

Луцьк

43023, м. Луцьк, вул. Конякіна, 18 В
Редакція газети «Сім'я і Дім. Народна трибуна»
Тел/факс: (0332) 784-623

КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «ЯРОСЛАВІВ ВАЛ» МОЖНА ПРИДБАТИ:

У КИЄВІ:

- **Видавництво «Ярославів Вал»**
(вул. Ярославів Вал, 21-Є, тел.: (044) 234-15-24);
- **«Книгарня «Є»** (вул. М. Лисенка, 3; тел.: (044) 235-88-50;
вул. Спаська, 5, тел.: (044) 351-13-38;
просп. Повітрофлотський, 33/2, тел.: (044) 275-67-42);
- **Книгарня видавництва «Наукова думка»**
(вул. М. Грушевського, 4, тел.: (044) 278-06-96);
- **Книгарня видавництва «Смолоскип»**
(вул. Межигірська, 21; тел.: (044) 425-23-93);
- **Мистецька агенція «Наш Формат»** (пров. Ч. Белінського, 5; (044) 234-82-06);
- **«Академкнига»** (вул. Б. Хмельницького, 42; тел.: (044) 234-01-23);
- **«Сяйво»** (вул. Червоноармійська, 6; тел.: (044) 235-03-29);

У ЛЬВОВІ:

- **«Книгообрій»** (вул. Бузкова, 2; тел.: (0322) 45-00-64);
- **«Книгарня «Є»** (просп. Свободи, 7, тел.: (0322) 35-73-68);
- **«Українська книгарня»** (просп. Шевченка, 8; тел.: (0322) 35-74-91);
- **Книгарня «Наукового товариства ім. Шевченка»**
(вул. Чупринки, 21; тел.: (0322) 35-87-39);

У ТЕРНОПОЛІ:

- **«Книгарня «Є»** (вул. Валова, 7-9; тел.: (0352) 25-44-59);
- **«Ваша книга»** (вул. майдан Волі 4/1; тел.: (0352) 52-25-40).

В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ:

- **«Книгарня «Є»** (вул. Незалежності, 31; тел.: (0342) 72-29-04);

У ХМЕЛЬНИЦЬКУ:

- **«Проскурівкнига»** (вул. Соборна, 56; тел.: (038) 265-55-20);

У РІВНОМУ:

- **«Книгарня № 9»** (вул. Островського, 16; тел.: (0362) 22-35-97);

У ЛУЦЬКУ:

- **«Освіта»** (просп. Волі, буд. 8; тел.: (0322) 72-46-14);
- **Редакція газети «Сім'я і дім. Народна трибуна»**
(вул. Л. Конякіна, 18-В, тел.: (0322) 78-46-23);

У ВІННИЦІ:

- **«Книгарня «Є»** (вул. Соборна, 89; тел.: (0432) 52-93-41);

У ХАРКОВІ:

- **«Книгарня «Є»** (вул. Сумська, 3; тел.: (057) 731-59-49);
- **«БУКС»** (вул. Сумська, 51; тел.: (057) 714-26-73);
- **«Книголенд»** (вул. Двадцять третього серпня, 47; тел.: (057) 717-40-36);

У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ:

- **ТОВ «Обласний бібліотечний колектор»**
(просп. Кірова, 22; тел.: (056) 371-02-78);

У КРИВОМУ РОЗІ:

- **«Букініст»** (пл. Визволення, 1; тел.: (0564) 92-37-32);

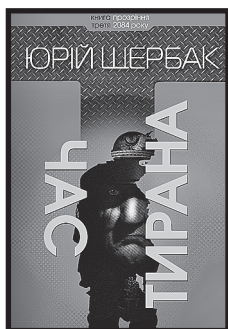
У ЧЕРНІГОВІ:

- **«Будинок книги»** (просп. Миру, 45; тел.: (0462) 69-92-64).

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ, «Гамбіт надії. Україна: констатації, матеріали, виклики, сподівання», 2014

Це книжка про Майдан. Про неможливість перемогти режим Януковича. І про нашу перемогу над режимом Януковича. І про подвиг Небесної сотні. І про те, як у війні з російськими найманцями гартується наша нація.

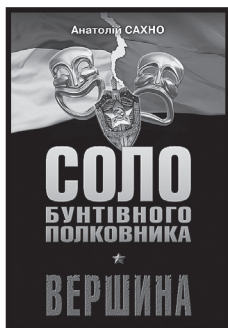

Юрій ЩЕРБАК, «ЧАС ТИРАНА. Прозріння 2084 року». Роман, 2014

Новий роман Юрія Щербака «Час Тирана» – заключна частина трилогії «Час смертохристів» (2011) та «Час Великої Гри» (2012). Герой роману і трилогії генерал Гайдук – військовий диктатор України – переживає найдраматичніший період свого життя.

«Час Тирана. Прозріння 2084 року» – самостійний твір з майже детективним сюжетом, багато героїв яко- го знайомі нам з попередніх частин трилогії.

Роман, як і трилогія загалом, дає епічну картину подій української історії, містить у собі прозріння і пророцтва про долю України і виклики, що стоять перед народом, попереджає про майбутні небезпеки.

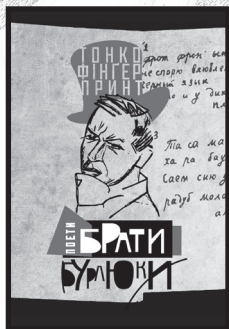

Анатолій САХНО, «Соло бунтівного полковника. Вершина». Роман у трьох книгах, 2014

Цей роман справить ефект бомби: у ньому автор зриває маски з облич легковпізнаваних сильних світу цього і водночас втаємничує читача в секрети спецслужб, які сумлінно обслуговують мафіозно-олігархічні клани.

Це роман-смерч. З роману б'є несамовита енергія зла й підлості, він перейнятий катастрофальними передчуттями. Але в ньому й тонко жебонить надія, що людина вистає проти всіх нелюдських спокус і випробувань, якщо...

Автор роману – колишній полковник спецслужб, який добре знає те, про що пише.

Давид БУРЛЮК, Микола БУРЛЮК, «Поети брати Бурлюки. Тонкофінгерпринт». Поезії, 2014

Це перше в історії України видання, яке знайомить вітчизняного читача з творчістю відомих земляків поетів братів Бурлюків – батьків українського футуризму.

«Тонкофінгерпринт» – видання-білінгва: вірші друкуються і в оригіналі, і в перекладі. Це перша спроба відтворити доволі складні тексти двох українців рідною для них мовою. Як писав Давид Бурлюк, він мав намір перейти на українську, однак так і не встиг. Тож збірку можна вважати здійсненням його мрії.

Іван КОРСАК, «Перстень Ганни Барвінок». Роман, 2014

Ті імена світять нам крізь мліч далеких років, і то не байдуже світло, що вихолонуло у більш ніж столітнім путі, воно зігріває й досі наші серця. Саме ці імена ставили українську літературу в один ряд з кращою європейською. Святі і грішні, великі в подвижництві своєму й кумедні у дріб'язку буднів, – мають перед нами постати такими, якими насправді були. І це не применшить їх величі.

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ, «Що записано в книгу життя». Михайло Коцюбинський та інші. Біографія, оркестрована на дев'ять голосів» Роман, 2014

Це твір про випробування української людини історією. Про її екзистенційну самотність і про неубієнну надію, яка оживає в кожному поколінні.

У творі діють: Михайло Коцюбинський, Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Володимир Самійленко, Володимир Леонтович, Володимир Винниченко та їхні сучасники.

Літературно-художнє видання

ІВАН КОРСАК

Перстень Ганни Барвінок

роман

Післямова
Володимира ПОЛІЩУКА
Художній редактор
Сергій ТАРАСЕНКО
Коректор
Олена ГОЛУБ
Випусковий редактор
Павло ЩИРИЦЯ

Підписано до друку 9.12.2014
Формат 84х108 1/32. Ум. друк. арк. 7
Папір офсетний. Замовлення №672

ТОВ «Видавниче підприємство»
«Ярославів Вал»

Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи:
ДК № 2971 від 12.09.2007р.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво ДК №4060 від 29.04.2011 р.
тел. (03849) 4-22-50
e-mail: drukruta@ukr.net